

Tatarszczyzna w badaniach Konteksty interdyscyplinarne

Research in Tatar studies
Interdisciplinary contexts

Edited by
ARTUR KONOPACKI

TATARSZCZYŻNA W BADANIACH
KONTEKSTY INTERDYSCYPLINARNE

RESEARCH IN TATAR STUDIES
INTERDISCIPLINARY CONTEXTS

EDITED BY
ARTUR KONOPACKI

Białystok 2015

Recenzenci tomu:

Dr hab. Prof. UwB Wojciech Śleszyński (Uniwersytet w Białymstoku)

Doc. Dr Galina Miškinienė (Instytut Języka Litewskiego w Wilnie)

Redaktor tomu: Artur Konopacki

Korekta: Jolanta Dragańska

Indeksy zestawiał: Artur Konopacki

Wydawca:

Związek Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej Oddział Podlaski

© Copyright by: Związek Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej Oddział Podlaski, Artur Konopacki, Białystok 2015

**Wydanie publikacji sfinansowano dzięki dotacji
Ministerstwa Administracji i Cyfryzacji**

Skład graficzny:

Krzysztof Tyborowski

ISBN 978-83-944733-0-3

TATARSZCZYZNA W BADANIACH
KONTEKSTY INTERDYSCYPLINARNE

RESEARCH IN TATAR STUDIES
INTERDISCIPLINARY CONTEXTS

EDITED BY
ARTUR KONOPACKI

Białystok 2015

Spis treści

Contents of the book

Artur Konopacki

O potrzebie interdyscyplinarnych badań kultury, tradycji i historii społeczności tatarskiej.

Wprowadzenie 7

Jan Tyszkiewicz

Badania historii Tatarów w Polsce: 1918-1939 17

Канапацкая Зорина Ибрагимовна

Политические репрессии в судьбах белорусских татар. (30-е годы XX века) 29

Artur Konopacki

Badania nad tatarszczyzną – perspektywa początku XXI wieku 37

Czesław Łapicz

Trudne narodziny kitabistyki 55

Joanna Kulwicka-Kamińska / Magdalena Lewicka

Instytucjonalne formy badań nad dziedzictwem kulturowym Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Centrum Badań Kitabistycznych (UMK, Toruń) 63

Agata S. Nalborczyk

Badania nad Tatarami w perspektywie religioznawczej 77

Karolina Radłowska

Status etniczny Tatarów polskich w literaturze naukowej i w opiniach badanych 95

Grzegorz Czerwiński

O potrzebie badań interdyscyplinarnych nad literaturą Tatarów (w perspektywie literaturoznawcy) 105

Jolanta Dragańska

Tatarzy w literaturze. Wstępne rozpoznania. Perspektywy badawcze 119

Musa Czachorowski

Literatura tatarska jako źródło wiedzy o społeczności 133

Станислав В. Думин

Этногенетические корни литовских татар 143

Artur Konopacki

Uniwersytet w Białymstoku

**O potrzebie interdyscyplinarnych badań kultury,
tradycji i historii społeczności tatarskiej.**

Wprowadzenie

**On the need for interdisciplinary research in the culture,
tradition and history of the Tatar community.**

Introduction

Prezentowany tom jest owocem naukowego spotkania, które odbyło się 9 sierpnia 2015 roku w Białymstoku w ramach XVII Letniej Akademii Wiedzy o Tatarach. Konferencja pn.: „Ku nowym kierunkom. O potrzebie interdyscyplinarnego ujęcia badawczego kultury, tradycji i historii społeczności tatarskiej” została zorganizowana przez Podlaski Oddział Związku Tatarów RP przy współpracy: Lokalnej Grupy Działania „Szlak Tatarski” oraz Białostockiego Muzeum Wsi Oddział Muzeum Podlaskiego w Białymstoku.

Sesja naukowa jak również niniejsza publikacja możliwe były dzięki dotacji Ministerstwa Administracji i Cyfryzacji.

Celem konferencji było zaprezentowanie dotychczasowych kierunków badań nad społecznością tatarską oraz wypracowanie i wskazanie nowych interdyscyplinarnych problemów badawczych. Na sympozjum obecni byli przedstawiciele

wielu dyscyplin naukowych: historii, językoznawstwa, orientalistyki, socjologii, literaturoznawstwa, polonistyki. To wspólne spotkanie w zamyśle organizatorów miało być próbą połączenia wysiłków podejmowanych przez wielu naukowców w badaniach nad Tatarami. Ponadto stworzyło ono okazję do wzajemnej dyskusji i prezentacji różnorodnego podejścia metodologicznego w tychże naukowych eksploracjach.

Konferencja odbyła się w przepięknym otoczeniu Białostockiego Muzeum Wsi. Uczestnicy obradowali w szlacheckim dworze z Bobry Wielkiej – znad rzeki Łosośny, nad którą to rzeką *nota bene* funkcjonowało już od XV wieku osadnictwo tatarskie.

Uroczystego otwarcia dokonał Prezes Związku Tatarów RP pan Jan Adamowicz wraz z gospodarzem obiektu, Kierownikiem Białostockiego Muzeum Wsi, panem dr. Arturem Gawłem.

Zaproszenie do udziału w sesji przyjęło wielu uznanych badaczy tatarszczyzny, w tym licznie ze ośrodka toruńskiego, co nie dziwi z uwagi na działających tam prężnie naukowców związanych z niedawno powstałą subdyscypliną kitabistyczną. Profesor Czesław Łapicz (UMK Toruń), „ojciec” polskiej kitabistyki, w swoim wystąpieniu omówił potrzebę dalszego rozwoju badań nad młodą dziedziną wiedzy. Natomiast dr hab. Joanna Kulwicka-Kamińska (UMK Toruń) wraz z dr Magdaleną Lewicką (UMK Toruń) zaprezentowały tekst o instytucjonalnych formach badań nad Tatarami Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Na konferencji odczytany był również referat nestora polskich badań historycznych nad tatarszczyzną prof. Jana Tyszkiewicza, w którym to został omówiony rozwój i kierunki badań nad Tatarami w okresie międzywojennym. Z tekstem tym korespondowała prelekcja redaktora niniejszego tomu pt.: „Badania historyczne nad Tatarami – perspektywa ostatnich 25 lat”.

Gość z Moskwy, heraldyk, niestrudzony badacz genealogii Tatarów dr Stanisław Dumin (Muzeum Historyczne, Moskwa) zapoznał nas z bardzo interesującą i nowatorską metodą badań, polegającą na szukaniu powiązań rodów szlacheckich wykorzystując nowoczesne osiągnięcia genetyki. Ponieważ organizatorzy konferencji starali się, aby spotkanie było miejscem wymiany myśli i prezentacją różnorodnego podejścia badawczego, to swój ciekawy artykuł wygłosiła także dr

hab. Agata S. Nalborczyk (UW Instytut Orientalistyczny): „Badania nad Tatarami w perspektywie religioznawczej”.

Inicjatorom konferencji zależało na jak najliczniejszej obecności reprezentantów dyscyplin naukowych, szczególnie takich, w których od niedawna goszczą kwestie tatarskie. Do nich zaliczyć możemy literaturoznawstwo, stąd z wdzięcznością przyjęliśmy zgłoszenie do udziału w konferencji dr. Grzegorza Czerwińskiego, reprezentującego Katedrę Badań Filologicznych „Wschód – Zachód” Uniwersytetu w Białymstoku, który wygłosił tekst: „O potrzebie badań nad literaturą Tatarów – w perspektywie literaturoznawcy”. Drugą osobą z owej dziedziny nauki, z tej samej jednostki, była doktorantka mgr Jolanta Dragańska, która zaprezentowała nam perspektywę polonistyczną, a mianowicie możliwości eksploracyjne tematu wizerunku Tatarów w literaturze polskiej.

Doktorantka Instytutu Socjologii Uniwersytetu w Białymstoku mgr Karolina Radłowska zaprezentowała z kolei tekst: „Status etniczny Tatarów polskich w perspektywie socjologicznej”. Referat ten korespondował z prelekcją uznanej socjolożki Katarzyny Warmińskiej (UEK, Katedra Socjologii): „O „odzyskiwaniu” kultury etnicznej. Przykład polskich Tatarów”.

Perspektywę badań and Tatrami w okresie międzywojennym zaprezentowała dr Zorina Konopacka (Białoruski Państwowy Uniwersytet w Mińsku). Jej wystąpienie dotyczyło polityki czystek stalinowskich w lat 30-tych XX wieku w świetle nowych niepublikowanych do tej pory dokumentów. Tekst wzbudził spore zainteresowanie, szczególnie że dzięki tym badaniom mamy szansę na wyjaśnienie, co działo się z Tatarami należącymi w dużej mierze do elity społeczeństwa i jak byli oni postrzegani przez władzę sowiecką.

Poeta tatarski Musa Czachorowski przedstawił tekst, w którym przyjął zupełnie inną optykę postrzegania literatury tatarskiej. Stara się on dostrzec w niej źródło wiedzy na temat tej społeczności.

Konferencja to również dyskusje, nie tylko w trakcie zaplanowanego na nie czasu czy przerw kawowych. Dzięki pięknemu i przyjaznemu miejscu, gdzie położone jest Muzeum Wsi, naukowe rozmowy przeciągnęły się do późnych godzin wieczornych. Tego typu spotkania mają głęboki sens, bowiem pokazują, że różnorodne dyscypliny (subdyscypliny) badawcze wzajemnie się dopełniają.

Prezentacja i omówienie metodologii poszczególnych dyscyplin otworzyła badaczy na możliwości ich łączenia i uzupełniania, zwłaszcza że naukowe dociekania nad społecznością tatarską wymagają interdyscyplinarnego podejścia.

Symposium miało na celu wypracowanie nowych kierunków i zwrócenie uwagi na płaszczyzny do tej pory mało penetrowane. Najważniejszym jednak w zamyśle organizatorów był fakt wspólnego spotkania różnorodnych dyscyplin naukowych i wzajemnego poznania dorobku badawczego. Zebrany w niniejszym tomie materiał stanowi swoisty raport otwarcia na XXI wiek i prezentuje to, co już zostało zrobione, i to, które pola nadal pozostają otwarte badawczo.

Dzięki tej konferencji ze stanem różnorodnych badań mogła się zapoznać także licznie zgromadzona w dworze społeczność tatarska. Jest to wartość dodana tego spotkania, gdyż za sprawą takich właśnie wydarzeń rośnie świadomość grupy. Społeczność rozumie jak ważne są prowadzone badania – dla nich samych, aby nie utracili swojego dziedzictwa i pozostałości kultury materialnej i niematerialnej. Naukowcom spotkania z grupą mniejszościową także są potrzebne, aby uwiarygodnić swoje prace i starania, by społeczność poznała i widziała ich efekty, by chciała współpracować choćby w udostępnianiu cennych rodzinnych pamiątek do badań. Za sprawą cyfryzacji pamiątki te nadal pozostają w oryginale w domowych kolekcjach – naukowcy zaś mając ich kopie mogą ku obopólnym korzyściom prowadzić badania, które potem prezentują na takich spotkaniach, bez odkładania ich jedynie do szuflady.

W tym miejscu pragnę gorąco podziękować wszystkim, którzy przyczynili się do zorganizowania tej konferencji, bez których nie miała by ona takiej pozytywnej przyjacielskiej atmosfery. W szczególności dziękuję Kierownikowi i Pracownikom Białostockiego Muzeum Wsi. Dziękuję również Recenzentom niniejszego tomu oraz wszystkim osobom za pomoc w przygotowaniu i edycji materiałów z tego spotkania.

The volume presented here is the result of a scientific meeting, which took place on August 9, 2015 in Białystok as a part of the 17th Summer Academy of Tatar Studies. The conference entitled: "Towards new directions. On the need for an interdisciplinary approach in the research of Tatar culture, tradition and history" was organized by Podlasie Branch of the Association of Polish Tatars, in cooperation with: the Local Action Group "Tatar Trail" ("Szlak Tatarski") and The Białystok Museum of Village, the Branch of Podlaskie Museum in Białystok.

The scientific session, as well as this publication were made possible thanks to a grant from the Ministry of Administration and Digitization.

The aim of the conference was to present current research directions concerning the Tatar community and to develop and identify new interdisciplinary research problems. The symposium was attended by representatives of many disciplines, such as history, linguistics, oriental studies, sociology, literature, Polish studies. This joint meeting was – in the intention of the organizers – an attempt to combine the efforts undertaken by many scientists in the field of Tatar studies. In addition, it created an opportunity for a mutual discussion and presentation of diverse methodological approaches in these scientific explorations.

The conference was held in the beautiful surroundings of The Białystok Museum of Village. The participants debated in a noble manor house from Bobra Wielka – by the Łosośny river, over which – nota bene – Tatar settlements functioned already in the 15th century.

The conference was opened by the President of the Tatar Association, Mr. Jan Adamowicz, along with the host of the place, Head of the Białystok Museum of Village, Mr. Artur Gawel, PhD.

The invitation to participate in the session was accepted by a number of recognized researchers within Tatar studies, including many from Toruń, which is not surprising, given the number of scientists working there vigorously, within the newly formed subdiscipline of Kitab Studies. Professor Czesław Łapicz (The Nicolaus Copernicus University in Toruń [NCU]), the "father" of Polish Kitab studies, discussed in his speech the need for further development of this new field of knowledge. On the other hand, Dr habil. Joanna Kamińska-Kulwicka, and Dr

Magdalena Lewicka (NCU, Toruń) presented a text about the institutional forms of research on Tatars from the Grand Duchy of Lithuania.

During the conference, a paper written by the doyen of Polish historical research on Tatar Studies, Professor Jan Tyszkiewicz, was also read out. It discussed the development and directions of research on Tatars in the interwar period. This text corresponded with a lecture by the editor of this volume, entitled: "Historical research on Tatars – the perspective of the last 25 years."

A guest from Moscow, the armorist and tireless researcher of the Tatar genealogy, Dr Stanisław Dumin (Historical Museum, Moscow) presented a very interesting and innovative research method, consisting in searching for links between noble lineages, by using modern achievements of genetics. Since the conference organizers tried to make the meeting a place for exchange of ideas and presentation of diverse research approaches, Dr habil. Agata S. Nalborczyk (Institute of Oriental Studies, University of Warsaw) presented her interesting article: "Research on Tatars in the perspective of religious studies."

The initiators of the conference cared about the numbers of representatives of scientific disciplines present, especially with regard to those disciplines that have recently started to study Tatar issues. Among them we can find literature studies, hence we gratefully accepted the application to participate in the conference from Dr Grzegorz Czerwinski, representing the Department of Philological Research "East – West" at the University of Białystok, who presented his paper: "The need for research on Tatar literature – in the perspective of a literary scholar." The second person from this field of science, from the same research unit, was the doctoral student, Jolanta Dragańska, who presented the perspective of Polish language studies, namely, the possibility of exploring the theme of Tatars' image in Polish literature.

A PhD student from the Institute of Sociology, the University of Białystok, MA Karolina Radłowska presented, in her turn, the text: "The ethnic status of Polish Tatars in the sociological perspective." This paper corresponded with the lecture of a recognized sociologist Katarzyna Warmińska (Cracow University of Economics, Department of Sociology): "On 'reclaiming' the ethnic culture. The example of Polish Tatars."

The perspective of research on Tatars in the interwar period was presented by Dr Zorina Konopacka (Belarusian State University in Minsk). Her speech concerned the policy of the Stalinist purges in the 1930s in the light of new documents, unpublished thus far. The text aroused considerable interest, especially that thanks to this research we have a chance to explain what happened to the Tatar community, belonging largely to the social elite, and how it was seen by the Soviet authorities.

The Tatar poet Musa Czachorowski presented a text, in which he adopted a completely different optics to the perception of Tatar literature. He tries to see it as a source of knowledge about this community.

The conference consists also of discussions, not only during the scheduled time or coffee breaks. Thanks to the beautiful and friendly place, where the Museum of Village is located, scientific talks dragged on late into the evening. Such meetings have a deep sense, because they show that various research disciplines (subdisciplines) complement each other. The presentation and discussion of methodologies in particular disciplines have opened the researchers to the possibility of combining and supplementing them, especially since the scientific inquiry on the Tatar community requires an interdisciplinary approach.

The symposium was designed to develop new directions and to point out to the grounds so far rarely penetrated. But what was most important in the intention of the organizers was the joint meeting of various scientific disciplines and the mutual recognition of others' research achievements. The material collected in this volume is a sort of opening report for the twenty-first century and it shows what has already been done, and which fields are still open to research.

Thanks to the conference, members of the Tatar community, many of whom gathered in the manor house, could also get to know the state of research in various fields. This is the added value of this meeting, because through such events the awareness of the group is growing. The community understands the importance of the ongoing research for them, in order not to lose their heritage and the remains of material and immaterial culture. Scientists also need meetings with the minority group in order to lend credibility to their work and efforts, and for the community to get to know and see their effects, to be willing to cooperate, for

example by sharing their precious family memorabilia for the sake of research. Through digitization, these souvenirs are still in the original form in the domestic collections – while the scientists have their copies and can conduct research for mutual benefit, presenting them at such meetings, instead of only putting them in a drawer.

At this point I would like to warmly thank everyone who helped to organize this conference, without whom it would not have had such a positive and friendly atmosphere. In particular, I thank the Manager and the Staff of The Białystok Museum of Village. I also thank the reviewers of this volume and all the people for their help in preparing and editing materials from this meeting.

Otwarcie konferencji – dr Artur Gawel i dr Artur Konopacki.
Fot. Krzysztof Mucharski.

Prof. Czesław Łapicz i uczestnicy konferencji.
Fot. Krzysztof Mucharski.

Jan Tyszkiewicz

Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora
w Pułtusk

Badania historii Tatarów w Polsce: 1918-1939

O dawnych badaniach historycznych, poświęconych Tatarom mieszkającym w państwie polsko-litewskim, a także Tatarom krymskim, można napisać obszerną monografię. Pierwsza jej część powinna omówić kroniki i najstarsze publikacje do 1794 r. (Jan Długosz, Maciej Miechowita, Michalon Litwin, Maciej Strykowski, Piotr Czyżewski, Adam Naruszewicz), druga: prace z XIX w. – do 1917 r. (Tadeusz Czapski, Józef Kraszewski, Antoni Muchliński, Aleksander Puławski, Aleksander Czołowski i in.), trzecia część: dorobek okresu międzywojennego – lata 1918–1939, czwarta: bogaty dorobek powojenny. Literatura i edycje ostatnich siedemdziesięciu lat narosły lawinowo, głównie od ok. 1956 r.¹ Życie Tatarów w państwie polsko-litewskim i walki z najazdami Tatarów krymskich badali głównie historycy polscy i rosyjscy, dopiero w ostatnim półwieczu zainteresowali się nimi także naukowcy innych narodowości – litewskiej i ukraińskiej.

W niniejszej pracy zajmiemy się źródłami i ich edycjami, tematami i kierunkami badań oraz autorami zajmującymi się problematyką tatarską przed stoma, dziewięćdziesięcioma i osiemdziesięcioma laty, czyli okresem międzywojennym 1918–1939. Na przełomie XIX i XX w. Jan Grzegorzewski popularyzował tematykę

¹ S. Krakowski, *Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII w.*, Warszawa 1956.

bałkańską, dzieje stosunków polsko-tureckich oraz zabiegał o uruchomienie studiów orientalistycznych we Lwowie lub Krakowie. W związku z tym dysutowano w Galicji o potrzebie opublikowania zachowanych źródeł mówiących o Turkach i Tatarach². Grzegorzewski otrzymawszy subsydium, zapewne od Kasy Mianowskiego, założył Polską Stację Naukową na Wschodzie w Sofii i rozpoczął penetrację archiwów tureckich (od 1905 r.). Publikując w roku 1912 i 1913 teksty tureckie z XVIII w., zapoczątkował historyczne badania orientalistyczne, dotyczące również Chanatu Krymskiego³. Na IV Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Poznaniu w 1925 r. i III Zjeździe Orientalistów Polskich w Krakowie w 1933 r. domagano się podjęcia regularnych prac edytorskich nad źródłami orientalnymi, zachowanymi w Polsce oraz krajach bałkańskich⁴.

Autentyczne, nieznane dotąd dokumenty i przywileje królów polskich dla Tatarów polsko-litewskich były poszukiwane i gromadzone przez działacza Związku Kulturalno-Oświatowego Tatarów Rzeczypospolitej (dalej ZKOTPR) Leona Kryczyńskiego i muftiego Jakuba Szynkiewicza⁵. W Wilnie zorganizowano początki Muzeum Tatarskiego i Archiwum Tatarskiego, umieszczonych przy siedzibie Muftiatu. Prywatne zbiory Kryczyńskiego zostały zagrabione przez hitlerowców w Gdyni w październiku 1939 r., zbiory Muftiatu w Wilnie przejęła Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk. Jednakże spora część dokumentów orientalnych umieszczona była i pozostała do dziś w Dziale Wschodnim AGAD w Warszawie oraz w Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie. Kilka zabytków piśmiennictwa religijnego Tatarów polsko-litewskich zostało opisanych i opublikowanych już przed 1939 r.; poważniejsze prace w tym zakresie rozwinięto dopiero w sześćdziesiątych latach XX w.⁶

² J. Grzegorzewski, *List otwarty do jego ekscelencji j.w. Pana Marszałka Krajowego w sprawie orientalizmu i orientalistyki*, Lwów 1906; W. Zajączkowski, *Jan Grzegorzewski (ok. 1850-1922)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. IX, Wrocław 1960/1961, s. 95-97.

³ J. Grzegorzewski, *Z sidżyllatów rumelijskich epoki wyprawy wiedeńskiej*. *Acta tureckie*, Lwów 1912; idem, *Ferman sultana Abdulacha Hamida I z 1755*, Lwów 1913; idem, *Dwa ferrymany z XVIII w. Z dziejów handlu polsko-tureckiego*, Lwów 1917.

⁴ Postulaty wysunęli: A. Czołowski, *Polska i Tatarszczyzna. Stan badań i dezyderaty*. *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu*, 6-8 XII 1925, t. I Referaty, Lwów 1925, s. 1-7; O. Górka, „*Monumenta Islamitica res gestas Poloniae illustrantia*” jako postulat historyków wobec orientalistów. III Zjazd Orientalistów Polskich, Kraków 1933, „*Collectanea Orientalia*” 1934, nr 6, s. 38-39.

⁵ Informacje o Leonie Kryczyńskim nawiązują do odczytu sprzed dwudziestu ośmiu lat: J. Tyszkiewicz, *W stulecie urodzin Leona Kryczyńskiego*. *Sylwetka badacza i społecznika*, IV Orient Sokółski, 31.05.1987 r. Tekst pozostał w maszynopisie.

⁶ Zob. L. Kryczyński, *Tatarskie Muzeum Narodowe w Wilnie*, „*Nauka Polska*” 1930, t. XII, s. 134-135; T. Kowalski, *O orientaliach w Krakowie*, „*Collectanea Orientalia*” 1934, nr 6, s. 6-9; S. Tuhan-Baranowski, *Zbiór rękopisów w Muftiacie*, „*Rocznik Tatarski*” 1932, t.

Apel o rejestrowanie i staranne przechowywanie wszystkich zabytków związanych z przeszłością i kulturą społeczności tatarskiej w Polsce sformułował Stanisław Kryczyński w 1937 r. Był wówczas bliskim współpracownikiem działaczy ZKOTRP i praktycznie współredaktorem „Rocznika Tatarskiego”. Jego odezwa była ważna, ponieważ wzywała do opieki lub przekazywania zabytków do Muzeum Tatarskiego, ale jednocześnie pogłębiała świadomość historyczną i poczucie więzi wśród wszystkich Tatarów-muzułmanów mieszkających w Polsce⁷.

W okresie międzywojennym opublikowano kilkadziesiąt tekstów źródłowych dotyczących stosunków z Chanatem Krymskim i dwie kroniki z różnych okresów opisujących dzieje krajów bałkańskich. W 1916 r. Olgierd Górka wydał interesującą kronikę opisującą państwa Europy Środkowej i Wschodniej w czasach ok. 1308 r., stosunki polityczne, religijne oraz wiedzę o tych krajach w Europie Zachodniej. Był to tekst pomocny przy badaniu historii Półwyspu Bałkańskiego, na którym nie było jeszcze terytoriów podporządkowanych Turcji. Drugim tekstem opublikowanym także przez Górkę była kronika mołdawska z drugiej połowy XV w., ważna dla oświecenia polskiej polityki wobec Turcji, Mołdawii i Węgier za Kazimierza Jagiellończyka i Jana Olbrachta. Obie kroniki i opis czynów sułtana Bajezida II wprowadziły nowy materiał do skomplikowanych rozważań nad polityką i przemianami zachodzącymi nad Morzem Czarnym w strefie dominacji tureckiej i operacji militarnych Tatarów Chanatu Krymskiego⁸.

Do opracowania i wydania po polsku zachowanych jarłyków tatarskich skierował Tadeusz Kowalski swojego ucznia Abdullaha Zihniego – Tatara krymskiego odbywającego studia turkologiczne na Uniwersytecie Jagiellońskim. Istniała wówczas umowa między Turcją i Polską o wymianie stypendialnej dla młodych badaczy. Tematem pracy doktorskiej Zihniego było odczytanie i wydanie z komentarzem

I, s. 314-315. Obecnie: A. Drozd, M. M. Dziekan, T. Majda, *Katalog zabytków tatarskich. Tom III. Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich*, Warszawa 2000.

⁷ S. Kryczyński, *O ratowaniu zabytków tatarskich*, „Życie Tatarskie” 1937, nr 10, s. 4-17. Chodziło o: sztandary, buńczuki, mundury, broń, tłoki pieczętne, dokumenty rodowe i wszystkie pamiątki po wybitnych Tatarach polsko-litewskich. Zob.: J. Tyszkiewicz, *Dorobek historyczny Leona i Stanisława Kryczyńskich w 1917-1939*, [w:] *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej* cz. 2, red. J. Maternicki, Warszawa 1987, s. 371-388.

⁸ O. Górka, *Anonymus descriptio Europae Orientalis*, Cracoviae 1916; *Kronika czasów Stefana Wielkiego Mołdawskiego: 1457-1499*, wyd. O. Górka, Kraków 1931; F. Papée, *Zagadnienie Olbrachtowej wyprawy 1497*, „Kwartalnik Historyczny” 1933, t. 47, s. 17-30; O. Górka, *Nieznaný żywot Bajazida II źródłem dla wyprawy czarnomorskiej i najazdu Turków za Jana Olbrachta*, „Kwartalnik Historyczny” 1938, t. 52, s. 393-427.

dokumentów chańskich z Krymu, przechowywanych w Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie. Ze znajdującej się tam kolekcji ok. 100 tekstów, listów do polskich królów i dygnitarzy, przeważają dokumenty z XVII stulecia. Abdullah Zihni Soysal dokonał, pod kuratelą naukową Kowalskiego, weryfikacji zbioru oraz dwukrotnie opublikował wybrane teksty. Były to listy chanów: Islama Gireja III (1644–1654) z 1654 r., Muhammada Gireja IV (z drugiego okresu jego panowania: 1654–1666) mianowicie z lat: 1657, 1662 i 1665 oraz jeden Adil Gireja (1666–1671) z wątpliwą datą roczną. Wszystkie te pisma skierowane były do króla Jana Kazimierza. Dopiero w 1939 r. Instytut Wschodni dostarczył funduszy do wydania oddzielnej broszury zawierającej 54 teksty jarłyków, pisanych z Krymu do różnych królów polskich, w tłumaczeniu i opracowaniu tegoż Zihniego⁹. Przed przyjazdem tureckiego stypendysty wydany został jeden późny jarłyk chański z roku 1763, czyli chana Kirim Gireja (1758–1764), napisany do króla Augusta III Sasa¹⁰.

Dla lepszej informacji warto przypomnieć, że inwentaryzacja dokumentów wschodnich znajdujących się w AGAD w Warszawie wykazała, że najbogatszy jest dział turecki (ponad 1000 dokumentów). Są to traktaty pokojowe i handlowe (poczynając od roku 1456), oraz listy od sułtanów i dostojników tureckich. Teksty kierowane z Turcji do Polski pisano głównie po turecku; strona polska do Turcji kierowała pisma po łacinie, włosku i grecku. Dokumenty tatarskie (ponad 800) można podzielić na trzy kategorie: traktaty pokojowe i sojusznicze, listy żelazne dla posłów oraz inne, związane z różnymi sprawami spornymi, wynikającymi z najazdów i grabieży dokonywanych przez stronę krymską¹¹.

W 1935 r. zorganizowane zostały wystawy zabytków orientalnych w Warszawie w Muzeum Narodowym, Muzeum Wojska i w Archiwum Głównym. Na wystawie w Archiwum można było zobaczyć źródła wschodnie podzielone na 8 grup tematycznych. Dotyczyły one stosunków z Turcją (pisma, instrukcje, relacje, zestawienia wydatków) z XV–XVIII w., z Chanatem Krymskim (dokumenty w różnych

⁹ A. Zihni, *Kilka jarłyków tatarskich z czasów Jana Kazimierza*, „Rocznik Tatarski” 1932, t. I, s. 209–214; idem, *Jarłyki krymskie z czasów Jana Kazimierza*, Warszawa 1939. Datowanie wg tablicy panowania chanów: zob. O. Retowski, *Die Münzen der Girei, Tryby Московского нумизматического общества*, под редакцией А.В. Орешникова, Москва 1905, t. 3, № 2, s. 324.

¹⁰ T. Kowalski, J. Dutkiewicz, *Jarłyk tatarski z r. 1777 H (1763 r.)*, „Rocznik Orientalistyczny” 1925, t. II, s. 213–219.

¹¹ S. Szachno-Romanowicz, *Ogólny przegląd dokumentów wschodnich znajdujących się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, „Collectanea Orientalia” 1934, nr 6, s. 10.

językach) z XVI-XVII w., ze Złotą Ordą (jarłyk Tochtamysza do Władysława Jagiełły), z Ordą Bucharską XVI w., z Kałmukami z XVII w., z Ormianami z XVII w., z Persją oraz przykłady różnych pism orientalnych (mapy, słowniki itp.). Do wystawy dokumentów dołączono gablotę zawierającą ok. 100 podobizn (rysunki): tugr, tamg, pieczęci tureckich i tatarskich, pięknie wykaligrafowanych specjalnymi tuszami. Tugry sułtańskie zwracały szczególną uwagę, lśniąc od sproszkowanego złota. Scenariusz wystawy AGAD przygotował Stanisław Szachno-Romanowicz¹².

Historyczna tematyka badawcza dotycząca Tatarów mieszkających w państwie polsko-litewskim obejmowała przede wszystkim ich obowiązki wojskowe i udział w licznych wojnach. Prócz tego pisano o sprawach religijnych (wyznanie muzułmańskie zwracało uwagę otoczenia), zwyczajach i tradycjach, uprawianych przez Tatarów zawodach (np. garbarstwo) i zamiłowaniach (hodowla koni). Odwoływano się do żywego ciągle folkloru albo faktów znanych ze źródeł pisanych i starych opracowań (np. Czackiego, Jaroszewicza, Kraszewskiego). W czasopiśmie „Roczniku Tatarskim” i „Życiu Tatarskim” ukazywały się artykuły o udziale polsko-litewskich Tatarów w insurekcji kościuszkowskiej, wojnie cesarza Napoleona z Rosją w 1812 r., powstaniu listopadowym czy powstaniu styczniowym. Autorami tutaj i w innych periodykach byli najczęściej: Stefan Tuhan Mirza Baranowski, Leon Kryczyński i Stanisław Kryczyński. Historyk wojskowy Henryk Zieliński opublikował tekst o walkach Jana Sobieskiego z Tatarami krymskimi. Podkreślił znaczny wkład w wysiłek zbrojny chorągwi Tatarów polsko-litewskich już podczas walk prowadzonych w październiku 1672 r. Ważny przegląd udziału militarnego naszych Tatarów, w nieustannych wojnach z XV-XIX w., przygotował w początku roku 1939 Stanisław Kryczyński. Artykuł był przewidziany do kolejnego – IV tomu „Rocznika Tatarskiego”, który już się nie ukazał. Złożone czcionki, gotowe do druku artykuły w drukarni wileńskiej, zostały rozrzucone. Zapewne była to decyzja uzgodniona z Olgierdem Kryczyńskim, który po 17 września 1939 r. słusznie obawiał się represji ze strony sowieckiej policji politycznej¹³.

¹² Idem, *Nowe wiadomości o dokumentach wschodnich w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, „Collectanea Orientalia” 1935, nr 9, s. 8; idem, *Wystawy orientaliów*, ibidem, s. 28-31.

¹³ H. Zieliński, *Wyprawa Jana Sobieskiego na czambuły tatarskie*, „Przegląd Historyczno-wojskowy” 1930, t. II, s. 1-44; S. Kryczyński, *Kronika wojenna Tatarów litewskich*, wstęp i oprac. J. Tyszkiewicz, Gdańsk 1997; S. Kryczyński, *Wspomnienia. Utwory poetyckie. Eseje*, wstęp, wybór i oprac. G. Czerwiński, Białystok 2014.

Objazdy ośrodków tatarskich na Wileńszczyźnie i Nowogródzczyźnie, odwiedzanie skupisk posiadających gminy muzułmańskie, organizował Leon Kryczyński. Odwiedzano więc Bohoniki, Kruszyniany, Kleck, Dowbuciszki, Lachowicze, Łostaje, Łowczyce, Miadzioł, Mir, Murawszczyznę-Iwie, Niekraszuńce, Ordę, Osmołowo, Sorok Tatary, Wakę i Nowogródek. Wycieczki te miały prowadzić inwentaryzację, dokumentować i opisywać, fotografować wszystkie napotkane zabytki kultury tatarskiej, zachowane dokumenty i modlitewniki, ale również tradycję ustną. Zbierano skrzętnie informacje od starszego pokolenia o wydarzeniach, osobach i wszystkim, co wiązało się z szeroko rozumianą tradycją. Zapisywano legendy i przekazy z pamięci, wspomnienia o wygasłych umiejętnościach i zwyczajowych czynnościach, rzemiośle, hodowli zwierząt czy uprawie roślin (np. cebuli). Osobnym polem zainteresowań, zwłaszcza młodego historyka i początkującego turkologa Stanisława Kryczyńskiego, były zabiegi znachorskie i lecznictwo¹⁴.

Plonem wypraw naukowych, odbywanych w latach 1933–1938 oraz wykorzystania prywatnych zbiorów Leona Kryczyńskiego, ważnego działacza ZKORP, stała się obszerna monografia pt. *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*¹⁵. Praca okazała się niezwykle cennym opracowaniem całościowo charakteryzującym środowisko tatarsko-muzułmańskie w Wielkim Księstwie Litewskim w ostatnich kilku wiekach (od XVII do początku XX w.). Po całkowitym niemal zniszczeniu pierwotnych układów osadniczych, wysiedleniach i rozproszeniu grup tatarskich w latach 1939–1945, monografia Kryczyńskiego została nieocenionym skarbem i fundamentem wiedzy w zakresie ich historii i kultury. Wartość opracowania wynika z jasnych ocen i prawdziwych opisów minionej rzeczywistości, praktyk i życia codziennego mniejszości tatarskiej wiernej wyznaniu muzułmańskiemu.

Wystarczy wymienić tytuły napisanych rozdziałów, żeby z uznaniem ocenić wkład pracy, nie tylko samego autora, ale całej grupy działaczy ZKORP z lat 1926–1938¹⁶. Wprowadzenie, informacje o źródłach i wcześniejszych

¹⁴ J. Tyszkiewicz, *Międzywojenne badania nad dziejami Tatarów litewsko-polskich w XVII w.*, „Przegląd Historyczny” 1985, nr 2, s. 311–312; idem, *Początki seminarium turkologicznego prof. Ananiasza Zajączkowskiego: 1933–1936*, „Almanach Karaimski” 2014, t.3, s. 107–120.

¹⁵ S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, „Rocznik Tatarski” 1938, t. III.

¹⁶ J. Tyszkiewicz, *Zainteresowania i dorobek badawczy Stanisława Kryczyńskiego (1911–1941)*, [w:] *Słowiańszczyzna i dzieje powszech-*

opracowaniach przekazano w formie spisu źródeł rękopiśmiennych, spisu literatury oraz imiennego spisu informatorów. Treść monografii zbudowano z 12 rozdziałów wyodrębnionych rzeczowo. Całość poprzedza omówienie dziejów osadnictwa tatarskiego w Wielkim Księstwie Litewskim oraz tradycji plemiennych i rodowych, uchwytnych jeszcze w XVI stuleciu. Dalej czytamy o nazwach miejscowych i osobowych (rozdz. III), cechach fizycznych i psychicznych Tatarów (rozdz. IV). Pobieżne badania antropologiczne Tatarów w guberniach zachodnich Rosji przeprowadzał wcześniej jedynie Józef Talko-Hryncewicz¹⁷. Dalsze rozdziały omawiają: tradycyjnie uprawiane zawody (rozdz. V), kulturę codzienną (rozdz. VI), życie religijne, piśmiennictwo i mowę (rozdz. VII-IX). Osobno opracowane zostały: zwyczaje obrzędowe (rozdz. X), cmentarze (rozdz. XI), magia i lecznictwo, stosujące tradycyjne, własne metody i środki (rozdz. XII). Słabiej omówiono lecznictwo koni (konowałowie).

Najdokładniej autor opracował dzieje osadnictwa, tradycje rodowe (przydomki, herby), umiejętności zawodowe i zarządzanie cmentarzy. Ze współczesnego punktu widzenia szczególnie ważnym wydaje się rozdział pt. „Życie religijne”¹⁸. Omówiono tutaj znaczenie świętej księgi Koranu, form pobożności, rodzaje modlitw i obrzędów świątecznych. Podane zostały ważne informacje o meczetach i mołlach (imamach) kierujących kultem; ich uprawnieniach sądowych we wspólnotach gmin muzułmańskich. Wszystkie te studia poparte zostały rzetelnymi źródłami. Rękopiśmiennymi zabytkami literatury religijnej, różnymi rodzajami ksiąg z modlitwami, opowiadaniem z życia Proroka czy literaturą moralizatorską przed 1939 r. zajmowano się stosunkowo rzadko. Brakowało do tego odpowiednio wykształconych specjalistów (wyjątek stanowili orientalista mufti

ne. *Studia ofiarowane prof. L. Bazylowowi*, red. M. Skowronek, Warszawa 1985, s.371-380; A. Miśkiewicz, *Tatarzy polscy: 1918-1939*, Warszawa 1990, s. 34-57; J. Tyszkiewicz, *Przedmowa do wydania drugiego. Monografia Stanisława Kryczyńskiego czytana dzisiaj*, [w:] S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy...*, wyd. II, Gdańsk 2000, s. V-VIII.

¹⁷ J. Talko-Hryncewicz, *Muślimowie czyli tak zwani Tatarzy litewscy*, Kraków 1924. Badania nad imionami Tatarów litewsko-polskich podjęto dopiero po sześćdziesięciu latach (artykuły H. Jankowskiego), po przeszło osiemdziesięciu latach ukazała się praca: L. Dacewicz, *Antroponimia Tatarów litewsko-polskich w przekroju historycznym*, Białystok 2012.

¹⁸ S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy...*, ed. cit., s.150-183.

Jakub Szynekiewicz i Ali Woronowicz, imam warszawski¹⁹). Badania te rozwinęły się dopiero sześćdziesiąt lat później²⁰.

Stanisław Kryczyński dobrze scharakteryzował metody i etapy nauki religii muzułmańskiej, stosowane wówczas w rodzinie i gminie wyznaniowej. Nauką religii zajmował się mołła (imam) albo specjalny nauczyciel: *hodża* (od tur: chodża) lub *hodżynia*, kobieta nauczająca religii (odpowiednik katechetki). Ręczne przepisywanie Koranu lub innych religijnych tekstów było potrzebną i wysoko cenioną czynnością wśród dorastającej młodzieży i dorosłych. Drukowane egzemplarze były wówczas wśród Tatarów rzadkością. Zamożniejsze rodziny mieszkające w oddaleniu od gmin i skupisk muzułmańskich opłacały czasem prywatnego nauczyciela, który kształcił dziecko w domu rodzicielskim. Tak było w ziemiańskich rodzinach tatarskich mieszkających w Prusach Wschodnich (Cesarstwo Niemieckie) i rzadziej w zaborze rosyjskim, przed rokiem 1914²¹.

Trudny temat – magia i tradycyjne leczenie tatarskie – został przedstawiony ciekawie i z umiarem interpretacyjnym: przedstawiono problematykę i panujące przekonania jako uzasadnienie czynności. Osobnym tematem, mało rozwiniętym, pozostały postacie znachorów i zamawiaczy *fałdżejów* i *siufkaczy*. Sprawę dni feralnych, uroków, zaklęć i amuletów, udało się Kryczyńskiemu rozpoznać jedynie ogólnie. Jest to sytuacja typowa we wszystkich poszukiwaniach tego typu wśród społeczności wiejskich całej Europy, ale również i na innych kontynentach. Opracowań i materiałów do wykorzystania przy pisaniu tego wątku nie miał wtedy autor dużo²².

¹⁹ Zob. J. Szynekiewicz, *O Kitabie*, „Rocznik Tatarski” 1932, t. I, s. 188-192; idem, *Literatura religijna Tatarów litewskich i jej pochodzenie*, „Rocznik Tatarski” 1935, t. II, s. 138-144; A. Woronowicz, *Kitab Tatarów litewskich i jego zawartość*, ibidem, s. 376-394. Były to wówczas jedyne ujęcia syntetyczne.

²⁰ Podwaliny pod ten nurt badań położył w Polsce powojennej Czesław Łapicz. Zob. Cz. Łapicz, *Kitab Tatarów litewskich*, Toruń 1986. Wgląd w stan wiedzy: A. Drozd, M.M. Dziekan, T. Majda, op. cit.; *Klucz do raju. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII w.*, tłum. i oprac. H. Jankowski, Cz. Łapicz, Warszawa 2000.

²¹ Rolę hodży w rodzinie Aleksandra Bohdanowicza w Sejnach pełnił w 1881-1885 zasłużony działacz niepodległościowy Aleksander Sulkiewicz. Zob. L. Kryczyński, *Czarny Michał (Aleksander Sulkiewicz 1867-1916) wierny żołnierz Marszałka Piłsudskiego*, Wilno 1932.

²² Zob. Дж. Александрович, *Литовские Татары как часть Туурского Востока*, Известия Общества Обследования Изычания Азербайджана, № 4, Баку 1927, s.147-162; M. Aleksandrowicz, *Legends, znachorstwo, wróżby i gusła ludu muzułmańskiego w Polsce*, „Rocznik Tatarski” 1932, t. I, s. 368-375; uzupełnienia dokonali dopiero po pięćdziesięciu latach: P. Borawski, A. Dubiński, *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy i tradycje*, Warszawa 1986, s.199-206.

W 1936 r. opracowano i wydano książkę pt. *Tatarzy w Polsce* złożoną z dwóch części: historii osadnictwa tatarskiego oraz krótkiej monografii wsi Sorok Tatarów pod Wilnem. Publikacja miała stanowić materiał pomocniczy dla nauczycieli realizujących program nauczania w publicznych szkołach powszechnych na Kresach Wschodnich, na Wileńszczyźnie i w Nowogródku. Kuratorium Okręgu Szkolnego Wileńskiego zadbało o podanie podstawowych informacji o rdzennej ludności tatarsko-muzułmańskiej wszystkim dzieciom uczęszczającym do szkół podstawowych. Podobne materiały pomocnicze, do pracy w szkole, poświęcone Tatarom czy innym mniejszościom religijnym w Polsce, niestety nigdy więcej nie zostały przygotowane²³.

Działacze Towarzystwa Naukowo-Oświatowego, wywodzący się z elity urzędniczo-ziemiańskiej (Achmatowicze, Baranowscy, Kryczyńscy, Koryccy, Aleksandrowicze, Talkowscy, Romanowicze, Bohdanowicze, Smolscy i in.) zadbali o opracowanie herbarza rodzin tatarskich, mieszkających w Wielkim Księstwie Litewskim od końca XV w. Pracę tę wykonał Stanisław Dziadulewicz, który opublikował w 1929 r. obszerne opracowanie uwzględniające dostępne wzmianki źródłowe, głównie z XVI-XIX w., o wszystkich muzułmanach-Tatarach przebywających w państwie polsko-litewskim. W następnych dziesięcioleciach do *Herbarza rodzin tatarskich w Polsce* nawiązywało wielu autorów zajmujących się dziejami tatarszczyzny polsko-litewskiej²⁴. Do tego wątku rodzinno-rodowego nawiązywał w swoich poszukiwaniach zarówno Leon Kryczyński, jak i też jego krewny Stanisław Kryczyński, wywodzący się z chrześcijańskiej gałęzi rodziny (zapewne od XVIII w.). Leon Kryczyński opublikował w naukowym periodyku historycznym, ukazującym się w Wilnie, artykuł omawiający zachowaną dokumentację dóbr rodowych w Łostajach²⁵.

²³ *Tatarzy w Polsce*. cz. 1 – L. Krawiec, *Zarys dziejów ludności tatarskiej w Rzeczypospolitej Polskiej*; cz. 2 – J. J. Tochtermann, *Wies Sorok Tatarów pod Wilnem. Próba monografii*, Wilno 1936, Dodatek do Nr 2 „Dziennika Urzędowego Kuratorium O.S. Wileńskiego”. Obecnie, w pierwszym ćwierćwieczu XXI w., taka broszura byłaby przydatna nauczycielowi, ponieważ liczba muzułmanów w Polsce dwu-trzykrotnie się zwiększyła.

²⁴ S. Dziadulewicz, *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*, Wilno 1929, s. 495. Herbarz podzielony został na dwie części: spis alfabetycznie uporządkowanych nazwisk rodzin tatarskich, które od 1928 pozostały przy islamie oraz mniej liczne grupy, które przyjęły chrześcijaństwo.

²⁵ L. Kryczyński, *Rejestr dokumentów na dobra tatarskie Łostaje*, „Ateneum Wileńskie” 1930, nr 1-2, s. 312-338. W pośmiertnych materiałach po Stanisławie Kryczyńskim znajdują się wypisy źródłowe, uzupełniające dane z genealogii rodziny Kryczyńskich.

Generalnie okres międzywojenny, w zakresie tematyki tatarskiej, zdominowany był przez przyczynki i artykuły poświęcone wojskowości i udziałowi Tatarów litewskich w częstych wówczas wojnach z Tatarami krymskimi, Turcją i Moskwą. Problematyką tą chętnie zajmowali się entuzjaści związani z ruchem społeczno-kulturalnym i religijnym Tatarów (Muftiat polski), ale również liczni profesjonalni historycy doby nowożytnej: Aleksander Czołowski, Władysław Konopczyński, Ludwik Kolankowski, Feliks Karol Koneczny, Stefan Maria Kuczyński, Władysław Tomkiewicz, Janusz Woliński, Olgierd Górka, Bohdan Baranowski, Otton Laskowski, Janusz Pajewski, Czesław Chowaniec i in.²⁶ Studia o wojskowości i wojnach poświęcone były głównie trzem okresom: czasom staropolskim z XVII w. (okres tzw. potopu, powstań narodowych – kościuszkowskiego, okresu napoleońskiego, powstania listopadowego i styczniowego), oraz czynu zbrojnego w 1919–1921 r. Wyjątkowo Paszkiewicz i Kryczyński pisali artykuły o XIII-XV wiecznej tematyce.

Sędzia Leon Murza Kryczyński szczególne zasługi położył w rejestracji zabytków i gromadzeniu źródeł pisanych, dotyczących dziejów i kultury tatarskiej. Były one połączone z zasługami organizacyjnymi (działalność w Towarzystwie Naukowo-Oświatowym Tatarów), redaktorskimi (powołanie i prowadzenie „Rocznika Tatarskiego” t. I-III, 1932–1938) i autorskimi. Potrafił zainteresować i zgromadzić grupę współpracowników, reprezentujących bardzo różne kompetencje: historyczne, językowe, antropologiczne, wojskowe, literackie, religijne, heraldyczne, którzy wypełniali łamy periodyku cennymi przyczynkami lub materiałami wspomnieniowymi. Kryczyński potrafił nawiązać kontakty z niektórymi profesorami i działaczami politycznymi (Ludwik Kolankowski, Stanisław Kościółkowski, Olgierd Górka, Julian Talko-Hryniewicz, Ananiasz Zajączkowski, Tadeusz Mańkowski, Aleksander Achmatowicz, Ali Akber Topczybaszy, Seraja Szapszał). Ówczesni badacze cenili jego osiągnięcia, w wyniku czego został przyjęty do elitarne-go Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego (Wilno, 1934), chociaż był tylko po studiach prawniczych i nie władał żadnym językiem wschodnim. W swojej działalności politycznej na Krymie i w Azerbejdżanie (1917–1921) spotykał się

²⁶ Starsza literatura: L. Kryczyński, *Notatki bibliograficzne do historii islamu oraz Tatarów litewskich za lata 1922-1932*, „Rocznik Tatarski” 1932, t. I, s. 295-311; J. Tyszkiewicz, *Międzywojenne badania nad dziejami...*, ed. cit., s. 313-316.

z językiem tatarsko-krymskim, tureckim i azerskim. Nie ma jednak dowodu na to, że umiał się nimi posługiwać²⁷.

Tematyka tatarska doby wojen z Kozakami, Moskwą, Krymem i Szwedami, od powstania Bohdana Chmielnickiego do usunięcia okupacji szwedzkiej, stała się przedmiotem żywej dyskusji pomiędzy historykami polskimi w latach trzydziestych. Olgierd Górka ostro krytykował optymizm (tzn. gloryfikację) historyków w przedstawianiu wydarzeń. Zarzucał piszącym przecenianie zwycięstw i poddawał w wątpliwość obraz zarysowany w Trylogii Henryka Sienkiewicza: nadmierne wyolbrzymianie liczby Tatarów krymskich i innych wrogich wojsk, bezkrytyczną pochwałę działań księcia Jaremy Wiśniowieckiego, promowanie nieprawdziwego czarno-białego obrazu itd. Napisane wówczas polemiczne rozprawy różnych autorów znacznie spopularyzowały tematykę tatarską; w tym dzieje, rolę i znaczenie Tatarów polsko-litewskich, obywatele kraju²⁸.

Prócz „Rocznika Tatarskiego” wydawano w Polsce międzywojennej dwa czasopisma związane ze środowiskiem muzułmańskim: „Życie Tatarskie” (1932–1939) i „Przegląd Islamski” (1931–1937). Miały one charakter popularno-informacyjny. „Życie Tatarskie” jako organ Oddziału Wileńskiego ZKOTRP było czasopismem środowiskowym, z zamiarem szerzenia wiedzy o państwach i społeczeństwach muzułmańskich na świecie. Dla każdego obywatela polskiego „Życie Tatarskie” stanowiło interesujące źródło edukacji i informacji o islamie. Redakcja dawała krótkie teksty, zrozumiale napisane i dbała o urozmaicanie tematyki. Dyskutowano na jego łamach sprawy społeczne i oświatowe, poszerzano wiedzę ogólną. „Przegląd Islamski” miał charakter polityczny i propagandowy. Rejestrował życie dyplomatyczne, zawieranie umów państwowych, był polem informacji o stosunkach kolonialnych na Bliskim Wschodzie²⁹. Dzięki historykom i działaczom

²⁷ M. Konopacki, *Leon Najman Mirza Kryczyński* (25.IX 1887-1939), „Przegląd Orientalistyczny” 1964, nr 1, s. 27-36; J. Tyszkiewicz, *Dorobek historyczny Leona i Stanisława Kryczyńskich*, [w:] *Środowisko historyczne II Rzeczypospolitej cz. II*, red. J. Maternicki, Warszawa 1987, s. 371-388; idem, *Z historii Tatarów polskich 1794-1944*, Pułtusk 2002, s. 87-146.

²⁸ O. Górka, *Dziejowa rzeczywistość a racja stanu Polski na południowym-wschodzie*, „Polityka Narodów” 1933, nr 1-2, s. 6-33; O. Górka, „Ogniem i mieczem” a rzeczywistość historyczna, Warszawa 1934; J. Tyszkiewicz, *Międzywojenne badania...*, ed. cit., s.319; Z. Romek, *Olgierd Górka. Historyk w służbie myśli państwowej* (1908-1955), Warszawa 1997, s. 42 i n.

²⁹ S. Milczarek, *Życie Tatarskie*, „Rocznik Tatarów Polskich” 1933, t. I, s. 109-116; J. Tyszkiewicz, *Odrębne czasopisma jako przestrzeń integracji środowiska muzułmańskiego w Polsce międzywojennej*, [w:] *Komunikowanie i komunikacja w dwudziestolecu międzywojennym*, red. K. Stępnik, M. Rajewski, Lublin 2010, s. 87-97.

tatarskim historia Tatarów zyskała szeroki widnokrąg geograficzny i historyczny. Współcześni obywatele we właściwym świetle zobaczyli pochodzenie i związki Tatarów polsko-litewskich ze Wschodem.

Abstract:

Research in the history of Tatars in Poland: 1918-1939

Keywords: Tatar historiography, the history of the interwar period

In this article we will focus on sources and their editions, themes and directions of research, as well as authors dealing with Tatar issues – hundred, ninety and eighty years ago, that is, in the period of 1918-1939. The historical subject area of research concerning Tatars living in the Polish-Lithuanian state consisted mainly of military duties and participation in numerous wars. Besides, researchers wrote about religious matters (the Muslim confession drew attention of the environment), customs and traditions, occupations taken by the Tatars (e.g. tanning) and hobbies (horse breeding). In this text, I have tried to indicate and identify in a synthetic way the main trends and research issues relating to the Tatars in the interwar period.

Канапацкая Зорина Ибрагимовна

Белорусский государственный университет

г. Минск, Беларусь

Политические репрессии в судьбах белорусских татар. (30-е годы XX века)

В результате Первой мировой войны (1914-1918 гг.) единый народ – белорусские татары оказались в составе трех суверенных государств – Речи Посполитой, Литвы и БССР. В БССР находилась почти 4-х тысячная этническая общность – 3.777 человек. Из них 558 человек (или 14,9% от всего количества татар и 0,01% всего сельского населения республики) были сельчанами. 3129 татар (85,1% и 0,38%) согласно вышеуказанных категорий были горожанами¹. Перед войной в Минске жили 1.146 татар. Согласно переписи населения 1923 г. – 1.045 (т.е. их численность уменьшилась на 101 человека). Мужчин было 474, женщин 571. Количество женщин даже увеличилось, но значительно уменьшилось количество мужчин. Обстоятельство военного времени отыграли тут безусловно определенную роль². Согласно следующей переписи, проведенной в 1926 г. татарское население в городе составляло 1283 человека (т.е. за три года выросло на 243 чел.)³.

¹ Всесоюзная перепись населения 1926 года: Белорусская Советская Социалистическая Республика. – Т.Х. – М., 1928, с. 9-13.

² А. Цвяткоў, *Некалькі слоў аб менскіх татарх*. “Наш край”, 1927, № 6-7, с. 3.

³ Г.І. Гарэцкі, *Нацыянальны асаблівасці насельніцтва БССР і беларускага насельніцтва СССР паводле перапісу 1926 г.*, Польша, 1929, №5, с. 84-85.

Положение татар в БССР было сложным и противоречивым. Жизнь татарского меньшинства в БССР, происходило в направлении тех социально-экономических, политико-общественных изменений, которые имели место в стране. Анализ источников и документов свидетельствует про то, что советская власть в БССР сделала все, чтобы подорвать традиционный образ жизни белорусских татар, разрушить центры сохранения этноконфессиональной специфики этого народа. Уже в первые годы советской власти были закрыты мусульманские школы при мечетях. Немного позднее, сражаясь с проявлениями религиозности, начали закрывать мечети. Необоснованные репрессии были поставлены в центр деятельности партийно-государственных органов Беларуси.

Автору довелось изучать архивные дела белорусских татар – жертв политических репрессий. Каждая страница этих документов – это страница трагедии конкретного человека и татарского народа в целом. Их нельзя читать без волнения и сопереживания. Изучение их дает возможность представить жуткую картину беззакония и насилия, господствующих в общественной жизни Советской Беларуси тех лет. Анализ архивных источников показывает, что политические репрессии затронули почти каждую татарскую семью, принесли немногочисленному татарскому народу огромные потери.

Как известно, наибольший размах репрессии приобрели в 30-е годы XX в. В 1937-1938 гг. по приказу из Москвы проводилась операция по ликвидации польской, немецкой и латвийской агентуры. Центр считал, что БССР являлась плацдармом для проникновения вражеской, особенно польской «агентуры» в другие регионы СССР. В августе 1938 г. согласно приказу Н. Ежова подлежали аресту не менее чем 7-8 тысяч польских «шпионов» – бывших участников польских военных формирований, политэмигрантов, членов нелегальной «Польской организации войсковой» (ПОВ) и др. Сразу по трем статьям: 68, 71, 76 Криминального Кодекса БССР (шпионаж, диверсия, участие в контрреволюционных организациях – 3. К.) было предъявлено обвинение бухгалтеру артели Белпромсовету Байрашевскому Александру Мустафовичу, 1890 г. рождения, служащему, из дворян, бывшему члену

КП(б)Б с 1920 года⁴. В соответствии с постановлением Народного Комиссара Внутренних Дел СССР и Прокурора СССР от 17 декабря 1937 г. Байрашевский А. М. был расстрелян. Приговор был исполнен в Минске 26 декабря 1937 г. Об этом свидетельствует выписка из акта, подписанная начальником 8-го отдела УГБ НКВД БССР, лейтенантом госбезопасности Розкиным.

Брат расстрелянного А. М. Байрашевского – Ибрагим Мустафович Байрашевский был арестован ОДТО ГУГБ НКВД станции Минск 22 августа 1937 г. по подозрению в шпионаже на пользу Польши. Из материалов следственного дела И.М. Байрашевского видно, что он жил с 1920 по 1922 гг. в Польше, где также находился еще один родной брат Байрашевских (к сожалению, имя его не называется – З. К.), которым Ибрагим Мустафович поддерживал до 1928 г. переписку. В ходе следствия Ибрагим Байрашевский сначала обвинялся в шпионаже, а затем, когда шпионаж не подтвердился, - в антисоветской агитации. Вину себя в предъявленных ему обвинениях Ибрагим Байрашевский не признал. Тем не менее постановлением НКВД СССР и Прокуратурой СССР от 28 сентября 1937 г. он был осужден на 10 лет исправительно-трудовых лагерей. Умер 16 апреля 1943 г. в Ухтижемлаге (Коми АССР)⁵.

После вскрытия культа личности И. Сталина Мария Полторжицкая, жена А. М. Байрашевского, неоднократно обращалась в судебные органы с просьбой о реабилитации мужа. 5 сентября 1956 г. заместитель Генерального Прокурора СССР генерал-майор юстиции Е. Ворский направил протест в Военную коллегия Верховного Суда СССР (в порядке надзора – З.К.) по делу Байрашевского А. М. Руководствуясь статьей 25 «Положения о прокурорском надзоре в СССР» заместитель Генерального Прокурора СССР Е. Ворский просил Военную коллегия Верховного Суда СССР отменить Постановление комиссии НКВД и дело прекратить за отсутствием состава преступления. Военная коллегия Верховного Суда СССР на заседании 12 декабря 1956 г. приняла протест Генерального Прокурора СССР и отменила

⁴ Архив КГБ РБ, дело 32037.

⁵ Архив КГБ РБ, дело 32037.

постановление НКВД и Прокурора СССР от 17.12.1937 г. в отношении к Байрашевскому А. М.»⁶. Решение Военной коллегии Верховного Суда СССР в отношении Байрашевского А. М. было доведено 9 января 1957 г. его жене Полторжицкой Марии Хасановне и ей была вручена справка о реабилитации мужа.

5 июня был арестован и 21 сентября 1938 г. осужден Тройкой как агент германской и польской разведок к высшей мере наказания бухгалтер Теплоцентрали Михаил Иосифович Ризванович. Расстрелян 25 сентября 1938 г. Реабилитирован 30 апреля 1989 г. Прокуратурой БВО⁷. 11 июня был «арестован и осужден 25 сентября 1938 г. Тройкой как польский шпион татарин из дворян, сын муллы» к высшей мере наказания главный бухгалтер Народного комиссариата земледелия Смайкевич Сулейман Мустафович. Расстрелян в Минске 29 сентября 1938 г. Реабилитирован 10 августа 1959 г. Военным Трибуналом БВО»⁸.

Летом 1938 г. был арестованы и осуждены Тройкой как агенты польской разведки к расстрелу братья Адам и Бронислав Гимбицкие, которые происходили из хутора Петрова Докшицкого района, Витебской области, жили и работали в м. Докшицы. Адам работал заготовителем Бегомльского отделения «Союзкож», а Бронислав грузчиком Райсоюза. Расстреляны 26 ноября 1938 г. Реабилитированы военным трибуналом соответственно 21 декабря 1960 г. и 18 января 1961 г.⁹.

26 июля был арестован, осужден 1 ноября 1938 г. Тройкой к расстрелу бывший полковник царской армии Осман Бекирович Смольский за то, что «являлся участником шпионско-повстанческой офицерской организации, проводил шпионскую контрреволюционную работу на территории Советского Союза в пользу Польши»¹⁰. В вину О. Б. Смольскому была поставлена его служба в армии Врангеля. Вместе с ним служили двоюродный брат

⁶ Архив КГБ РБ, дело 32037.

⁷ «Байрам», 1998, № 2, с. 25.

⁸ Архив КГБ РБ, дело 14549.

⁹ «Байрам», 1998, № 2, с. 25.

¹⁰ Архив КГБ РБ, дело 24146.

капитан Александр Мустафович Смольский (был расстрелян органами УВЧК в Симферополе в конце 1920 г. – З. К.), родные братья капитан Константин Бекирович Смольский (жил в Польше – З. К.) и Михаил Бекирович Смольский, который был врачом. Спасаясь от репрессий и преследований чекистов Осман и Михаил вместе со своей матерью после разгрома армии Врангеля выехали в Минск. Михаил начал работать врачом-терапевтом, затем заведующим терапевтического отделения железнодорожной больницы, а по совместительству ассистентом кафедры физиологии, экспертом по внутренним болезням. Осман определенное время не мог найти работу и жил на содержании брата. Перед заключением он работал кассиром Белкомунбанка. Михаил Бекирович Смольский был арестован 1 ноября 1938 г., т.е. в тот день, когда был вынесен смертный приговор его брату Осману. Он также обвинялся в шпионаже, но следствию «не удалось доказать его связь с подполковником Сулейманом Битютко как польским агентом, потому что последний не арестовывался и в шпионаже в пользу Польши не был разоблачен»¹¹. Поэтому 5 декабря 1938 г. он был освобожден.

В результате проведения массовой акции по разоблачению польских «шпионов» первоначальные планы чекистов были «успешно» перевыполнены. По данным на 12 декабря 1938 г. в процессе «Операции по польской агентуре» было арестовано 21407 польских «шпионов, диверсантов и участников повстанческих операций». Национальный состав арестованных характеризовался следующим образом: 9196 поляков, 10120 белорусов, 1059 евреев, 386 русских, 181 украинец, 105 немцев, 122 латыша, 133 литовца, 110 человек других национальностей. Все они будто бы входили в 111 разветвленные повстанческие организации, разбитых на 522 группы. За время проведения «немецкой операции» было ликвидировано 129 диверсионно-повстанческих и 18 шпионских групп с общей численностью 563 человека, где немцы составляли 428 человек. Среди них было 1089 латышей, 203 белоруса, 56 поляков, 41 еврей, 33 литовца, 16 русских, 21 человек других национальностей. Особая Тройка НКВД БССР, рассмотрев 6770 дел

¹¹ Архив КГБ РБ, дело 24146.

приговорила к высшей мере наказания 4650 «шпионов и диверсантов»¹². Как считает белорусский исследователь межвоенных советско-польских взаимоотношений Р. Р. Лазько: никакой разведки Польши на территории СССР не было. Свой довод, с ссылками на ряд польских исследований, он аргументирует следующим образом: «Оказывается, советская страна, о которой в Варшаве было известно, что она находилась в глубоком кризисе, мало интересовала польское военное и политическое руководство»¹³. Таким образом, репрессии нельзя даже косвенно оправдать тем, что в массу невиновно обвиненных в шпионаже в пользу Польши, Германии, Латвии попадали настоящие шпионы. Репрессии 1938 г. затронули все пласты общества, в том числе и организаторов этих репрессий. Были арестованы 99 секретарей райкомов КП(б)Б со 101, более за 50 председателей райисполкомов, секретари ЦК КП(б)Б.

Репрессии продолжались и в следующие годы. И хотя наибольшая их волна пришлась на прошлые 1936-1938 гг., тем не менее в следующие годы никто не мог быть гарантирован от бдительного внимания к своей личности со стороны «органов» и имеющих произойти от этого последствий. Особенно это касалось населения регионов, которые были включены в состав СССР в 1939-1940 гг. – Западной Беларуси, Западной Украины, Прибалтики, Бессарабии, и Северной Буковины. Советские власти решили очистить эти территории от так называемых «социально опасных элементов», «врагов» и «неблагонадежных».

В Западной Беларуси к ним относили бывших предпринимателей и зажиточных землевладельцев, служащих польского государственного аппарата, военных и сотрудников силовых структур, политических деятелей межвоенной Польши (в их число даже иногда попадали польские и белорусские коммунисты, духовные лица разных конфессий – З. К.). К последним принадлежал и Али Воронович, который в конце 30-х годов

¹² І. І. Навіцкі, *Савецкая палітыка ў адносінах да этнічных супольнасцей Беларусі*, [w:] *Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць*, Матэрыялы навуковай канферэнцыі (Мінск, 6-7 снежня, 2001 г.). Мінск 2001, с. 21.

¹³ Р. Р. Лазько, *Перад патапам (Еўрапейская палітыка Польшчы. 1932-1939 гг.)*, Мінск 2000, с. 285.

занимал должность духовного руководителя (имам) мусульманской общины в Варшаве. Он был арестован в конце января 1941 г. органами госбезопасности г. Клецка, куда выехал 9 сентября 1939 г. из Варшавы вместе с женой к ее родителям, спасаясь от фашистского бедствия и начал работать учителем Клецкой неполной средней школы¹⁴. К сожалению, нет никакой информации о дальнейшей судьбе А. Вороновича после того, как осенью 1941 г. он был этапирован из Барановической тюрьмы в Минск в Центральную тюрьму НКВД Беларуси. Его следы теряются в хаосе военного лихолетья.

Согласно данным Председателя Комитета по архивам и делопроизводству Республики Беларусь В. Адамушко сделанным автором на основе обработки 40300 персонального учета на жителей Минска, Минской и Витебской областей, которые были репрессированы судебными и несудебными органами в 20-50-я года и реабилитированы в 1955-1994 гг. 49 человек были татарами (0,12% от всего числа репрессированных). В. Адамушко доводит, что выделенные им 40300 людских судеб составляют только 6,5% от оценочного числа всех жертв репрессий 20-50-х годов Беларуси.

Abstract:

Political repressions. The fate of Belarusian Tatars in the 1930s.

Keywords: Tatars, Belarus, Stalinist repressions

In the article, the author presents the fate of Tatars living in Belarus in the interwar period, who became a target of Stalinist repressions. The author presents the fate of several families of Rafałowicz, Smajkiewicz, Smolscy and Biciutkowie. This article was written thanks to the archival materials located in the collections of the KGB. The text focuses on the extremely important and yet virtually unexplored part of the life of the Tatar community, subjected to political repressions during the purges of the 1930s.

¹⁴ Архив КГБ, дело 075851, І. Канапацкі, А. Лашкевіч, *Варшаўскі імам*, «Беларуская мінуўшчына», 1997, №1, сс. 43-44.

Artur Konopacki

Uniwersytet w Białymstoku

Badania nad tatarszczyzną – perspektywa początku XXI wieku

Badania nad tatarszczyzną prowadzone są już od XIX w. Tatarami Wielkiego Księstwa Litewskiego zajmowano się głównie z uwagi na ich militarny wkład w obronę wspólnego państwa jakim była Rzeczypospolita, jak również na osobliwe pochodzenie i tradycję religijną. Tatarzy obok Karaimów byli społecznością, która w sposób zdecydowany zaznaczała swoją odrębność – najwyraźniej poprzez odmienną religię. I o ile badania naukowe zaczęto prowadzić od XIX w. (m. in. Tadeusz Czacki, Czesław Jankowski), to już znacznie wcześniej powstawała literatura na ten temat.

Bodaj pierwszą pracę poruszającą zagadnienia religii Tatarów był paszkwil Piotra Czyżewskiego *Alfurkan tatarski*¹ i zaginione dziś dzieło niejakiego Azulewicza *Apologia Tatarska* wydana w roku 1630². Najpoważniejszą zaś pracę o islamie był *Wykład wiary mahometańskiej* pióra Józefa Sobolewskiego³. Inną istotną pozycją dziewiętnastowiecznej literatury polskiej dla poznania zwyczajów i historii społeczeństwa muzułmańskiego na Litwie w XVI w. była wydana drukiem

¹ P. Czyżewski, *Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części podzielony*, Wilno 1616. Wydanie źródła A. Konopacki, Białystok 2013.

² T. Czacki, *Dzieła*, zebrał i wyd. E. Raczyński, t. 3, Poznań 1845, s. 304-317.

³ J. Sobolewski, *Wykład wiary mahometańskiej*, Wilno 1830.

przez Antoniego Muchlińskiego rzecz pt. *Zdanie sprawy*⁴. Publikacją poruszającą wątki krymskie była *Tauryka, czyli wiadomości...* pióra Adama Naruszewicza⁵. Ważne miejsce w historiografii zajmuje również praca Juliana Bartoszewicza⁶. W tym kontekście należy pamiętać o istniejącej bogatej literaturze, w której wątki tatarskie są bardzo dobrze reprezentowane choć nie stanowią one głównego motywu prac. Do nich zaliczyć możemy źródłowe wydawnictwa: *Scriptores rerum Prussicarum* t. 3, wyd. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Leipzig 1866, *Акты издаваемые Виленской Археографической Комиссией для разбора древних актов*, t. V: 1871, t. X: 1879, t. XIII: 1886, t. XXXI: 1906, Вильна, *Археографический Сборник Документов относящихся к истории Северно-Западной Руси*, t. I–IX, Вильна 1867–1870, *Описание документов архива западнорусскихъ униацкихъ метополитов*, t. 1, 1470–1700, С. Петербург 1897; t. 2, С. Петербург 1907.

Kolejne prace powstawały już w okresie międzywojennym. W tym miejscu należy przede wszystkim wymienić monumentalną pracę Stanisława Kryczyńskiego. Była to pierwsza próba zebrania i gruntownego uporządkowania wiedzy na temat społeczności tatarskiej⁷. W tym samym okresie ukazało się kilka wartościowych prac poruszających zagadnienia życia religijnego, autorstwa choćby Alego Woronowicza, Mustafy Aleksandrowicza⁸. Powstające liczne prace przyczynkarskie oraz ciągle zainteresowanie badaczy Orientem spowodowały wysunięcie przez Olgierda Górkę propozycji opracowania *Monumenta Islamitica res gestas Poloniae illustrantia*⁹. Niestety do dziś nikt nie podjął się tego ambitnego zadania. Nikt nie udźwignąłby tego trudu w pojedynkę a idea badań interdyscyplinarnych jeszcze zupełnie nie istniała. Widać to doskonale w powstających wówczas pracach z poszczególnych dyscyplin – historii, orientalistyki, gdzie każda z nich ograniczała się w zasadzie do swojej metodologii i nie wychodziła poza jej krąg prowadząc do zubożenia efektów badań. Współcześnie jest to tym bardziej przykre,

⁴ A. Muchliński, *Zdanie sprawy o Tatarach litewskich przez jednego z tych Tatarów złożone sułtanowi Sulejmanowi w r. 1558, z j. tureckiego przełożył i objaśnił i materiałami historycznymi uzupełnił*, „Teki Wileńska” nr 4.

⁵ A. Naruszewicz, *Tauryka, czyli wiadomości starożytne i późniejsze o stanie i mieszkańcach Krymu do naszych czasów*, Warszawa 1805.

⁶ J. Bartoszewicz, *Pogląd na stosunki Polski z Turcją i Tatarami*, Warszawa 1860.

⁷ S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, Warszawa 1938.

⁸ A. Woronowicz, *Kitab Tatarów litewskich i jego zawartość*, „Rocznik Tatarski” t. 2, 1935; M. Aleksandrowicz, *Legends, znachorstwo, wróżby i gusła ludu muzułmańskiego w Polsce*, „Rocznik Tatarski” t. 2, 1935.

⁹ *Sprawozdanie z III Jazdu Orientalistycznego*, „Collectanea Orientalia”, nr 6, Wilno 1934 r., s. 29–30.

iż niestety wiele ze źródeł, z których korzystali badacze okresu międzywojennego nie dotrwała do naszych czasów. Dalekim echem wołania o wspólne dzieło poświęcone Orientowi z uwzględnieniem polskich akcentów jest wydany w 2005 r. słownik autorstwa Jerzego Łątki¹⁰. Pominę w tym miejscu szczegółowe omawianie owego okresu z uwagi na to, że dokonał tego Jan Tyszkiewicz w artykule zamieszczonym w niniejszym tomie.

W okresie powojennym zainteresowanie tematyką tatarską dotyczyło kontaktów pomiędzy Tatarami a Rzeczypospolitą, kwestią Wschodu i islamu oraz wzajemnych interakcji¹¹. Osobą, która po 1945 r. na łamach „Przeglądu Orientalistycznego” zwróciła uwagę badaczy na Tatarów był Maciej Konopacki¹².

Okres powojenny charakteryzuje się dość dużym zainteresowaniem Tatarami. Proces ów możemy podzielić na kilka etapów i daje się wyodrębnić w nim typologię powstających prac. Jednym z aspektów jest wątek prawny i związany z nim element heraldyczny oraz służby ziemskiej. Tego zadania podjął się Jacek Sobczak. W swojej pracy, która stała się fundamentalna z zakresu statusu prawnego tej społeczności, przedstawił również aspekt prawny religii osadników tatarskich¹³. W tym samym nurcie umieścić wypada prace Andrzeja Zakrzewskiego i Piotra Borawskiego. Pierwszy zajmował się aspektem prawnym ludności tatarskiej, drugi służbą ziemską w dobrach gospodarskich i prywatnych¹⁴. Pełne monograficzne ujęcie służby ziemskiej Tatarów pióra Borawskiego ukazało się w 2015 r.¹⁵ W nurcie prac monograficznych konieczne należy przywołać pracę Jana Tyszkiewicza¹⁶. Jest to publikacja o tyle cenna, że społeczność tatarska została przedstawiona w niej

¹⁰ J. Łątka, *Słownik Polaków w Imperium Osmańskim i Republice Turcji*, Kraków 2005.

¹¹ B. Baranowski, *Polska a Tatarszczyzna w latach 1624-1629*, Łódź 1948, idem, *Stosunki polsko-tatarskie w latach 1632-1648*, Łódź 1949, pracą wychodzącą poza wojskowość była niewątpliwie cenna pozycja idem, *Znajomość wschodu w dawnej Polsce do XVIII w.*, Łódź 1950.

¹² M. Konopacki, *O muzułmanach polskich*, „Przegląd Orientalistyczny”, nr 3 (43), 1962, s. 225, idem, *Piśmiennictwo Tatarów polsko-litewskich w nauce polskiej i obcej*, „Przegląd Orientalistyczny”, nr 3 (59), 1966, s. 193-204.

¹³ J. Sobczak, *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa – Poznań 1984.

¹⁴ A.B. Zakrzewski, *O asymilacji Tatarów Rzeczypospolitej w XVI-XVIII w.*, [w:] *Triumf i porażki. Studia z dziejów kultury polskiej XVI-XVIII w.*, red. M. Bogucka, Warszawa 1989; P. Borawski, *Tatarzy w miastach i jurydykach Radziwiłłów*, „Przegląd Historyczny”, t. 82, R. 1991, idem, *Tatarzy kozacy w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 23, 1996, idem, *Zwierzchnicy wojskowi Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 22, idem, *Tatarzy ziemianie w dobrach Radziwiłłów (XVI-XVIII w.)*, „Przegląd Historyczny”, t. LXXXII, 1991, z. 1.

¹⁵ P. Borawski, *Ziemska służba wojskowa Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV-XVII wieku*, Zabrze – Tarnowskie Góry 2015.

¹⁶ J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII-XVIII w.*, Warszawa 1989.

nie tylko z perspektywy żołnierza, ale również osadników miejskich, co do tej pory było w literaturze przedmiotu marginalizowane. Nadmienić należy, że praca ta stała się impulsem do podjęcia niektórych wątków przez kolejnych badaczy.

Okres końca lat dziewięćdziesiątych XX w. to rozszerzenie pola badawczego na inne dyscypliny i subdyscypliny naukowe. Swoistym „nowym otwarciem” w badaniach nad społecznością tatarską była praca Katarzy Warmińskiej, która będąc socjolożką postanowiła zbadać tożsamość religijną i etniczną¹⁷. Jest to o tyle ciekawe i ważne z naukowego punktu widzenia, że w zasadzie jedyną do tej pory pracą zajmującą się dookreśleniem Tatarów i przypisaniem im współczesnego miejsca w społeczeństwie była praca Zbigniewa Jasiewicza – etnologa, który zastanawiał się nad zaliczeniem tej społeczności do grupy etnicznej lub etnograficznej. Jego praca powstała w 1980 r.¹⁸ Po nieomal dwudziestu latach do tematu wróciła właśnie Warmińska.

Natomiast w czternaście lat po ukazaniu się monografii Warmińskiej, kolejny badacz, socjolog postanowił przyjrzeć się społeczności tatarskiej, ale tylko z perspektywy młodzieży. Praca Michała Łyszczarza, bo o niej tu mowa, zatytułowana *Młode pokolenie polskich Tatarów. Studium przemian generacyjnych młodzieży w kontekście religijności muzułmańskiej oraz tożsamości etnicznej* daje nam współczesny obraz zmian jakie zaszły na przełomie wieków w tej społeczności. Jest to o tyle istotne, że starsze pokolenie, którym zajął się w swoich badaniach Michał Łyszczarz pobierało naukę religii od nauczycieli, którzy z kolei byli wychowankami studentów z krajów muzułmańskich, a którzy prowadzili zajęcia z religii w końcu lat dziewięćdziesiątych XX w. Jest to niezwykle ważna i cenna praca szczególnie w zestawieniu z pracą Katarzyny Warmińskiej¹⁹.

Pracą nad funkcjonowaniem społeczności tatarskiej w kontekście religijnym zajął się Artur Konopacki, który skupił się w swojej monografii nad ujęciem życia religijnego Tatarów i ich problemów z kwestiami budowy czy utrzymania meczetów, rozwijania i podtrzymywania tradycji rękopiśmiennictwa religijnego,

¹⁷ K. Warmińska, *Tatarzy polscy – tożsamość religijna i etniczna*, Kraków 1999.

¹⁸ Z. Jasiewicz, *Tatarzy polscy. Grupa etniczna czy etnograficzna?*, „Lud”, t. 64, R. 1980.

¹⁹ M. Łyszczarz, *Młode pokolenie polskich Tatarów. Studium przemian generacyjnych młodzieży w kontekście religijności muzułmańskiej oraz tożsamości etnicznej*, Olsztyn – Białystok 2013.

ale również wzajemnego współlistnienia w chrześcijańskiej większości w okresie XVI-XIX w.²⁰

Pozostając w kręgu badań nad religijnością – warto zauważyć rozwój badań nad rodziną. Pierwszą pracą, nad którą chciałbym się pochylić są badania Aldony Piwko, której zainteresowania dotyczą kwestii religii i religijności. W swojej książce poświęconej rozważaniom właśnie nad rodziną i muzułmańskimi praktykami religijnymi w Polsce zajęła się między innymi kwestią tatarskiego postrzegania islamu i wzajemnych relacji chrześcijańsko-muzułmańskich w odniesieniu do sytuacji społecznej w naszym kraju²¹. Nie miejsce tu na ocenę publikacji, jednak warto zwrócić uwagę na aspekt historyczny, z którym autorka zupełnie sobie nie radzi, pomijając już mieszanie pojęć i wydarzeń. Warto też przyrzeć się wypowiedziom „tatarskich” kobiet, ich kontekstom oraz ich ilości w całej pracy, co nie jest bez znaczenia dla końcowych ustaleń płynących z pracy.

Badanie rodzin tatarskich w różnorodnych kontekstach cieszy się powodzeniem w ostatnich latach. Kolejną bowiem pracą jest *Wychowanie i kształcenie w muzułmańsko-chrześcijańskich rodzinach Tatarów polskich* autorstwa Idy Schabieńskiej²². Zapoznając się z nią już na wstępie pojawiają się wątpliwości natury metodologicznej, jak również kwestii terminologicznych – sam już tytuł budzić może sporą konsternację. Nie mniej jednak warto zapoznać się z tą pracą choćby po to, aby się przekonać, jak nie należy prowadzić badań. Niestety na naszym rynku wydawniczym pojawiają się pozycje, które są bałamutne i wprowadzają zamieszanie swoją niekompetencją czy też przedstawianiem ustaleń, które dawno utraciły swoją wiarygodność wobec postępu badań²³. Szkoda, że badacze szczególnie ci zajmujący się w swoich rozważaniach naukowych szerokim spektrum życia społecznego nie chcą korzystać z ustaleń naukowców z innych niż ich własna dyscyplina, to z pewnością pozwoliłoby na uniknięcie niepotrzebnych „odkryć”, które już od dawna funkcjonują w obiegu naukowym. Warto też czasem zastanowić

²⁰ A. Konopacki, *Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI-XIX wieku*, Warszawa 2010.

²¹ A.M. Piwko, *Miedzy konserwatyzmem a liberalizmem. Muzułmańskie praktyki religijne w Polsce*, Warszawa 2013.

²² I. Schabieńska, *Wychowanie i kształcenie w muzułmańsko-chrześcijańskich rodzinach Tatarów polskich*, Wrocław 2015.

²³ Zob. np. pracę: A. Miśkiewicz, J. Kamocki, *Tatarzy słowiańszczyzną obłaskawieni*, Kraków 2004. Praca opublikowana w 2004 r. zawiera ustalenia z końca lat 70 – XX w.

się nad doborem tematu i tu pojawia się pytanie: czy warto jest badać rzeczy oczywiste? Być może warto, ale jeżeli już to należy się do nich solidnie przygotować merytorycznie, a przede wszystkim metodologicznie.

Kolejnym ważnym nurtem w badaniach nas spuścizną społeczności tatarskiej jest kształtująca się od połowy lat osiemdziesiątych subdyscyplina określona mianem kitabistyki. Głównym jej inicjatorem i prekursorem w Polsce był Czesław Łapicz²⁴. Nurt ten szczególnie rozwinął się pod koniec XX wieku. W ramach subdyscypliny powstawały prace i wydania źródłowe. Autorami publikacji poświęconych rozbirowi językoznawczemu tatarskich ksiąg są m.in.: Czesław Łapicz, Andrzej Drozd, Henryk Jankowski²⁵. A w ostatnich latach również Joanna Kulwicka-Kamińska, Anetta Luto-Kamińska i Magdalena Lewicka²⁶.

Zajmowanie się rękopiśmiennictwem tatarskim wymaga od prowadzących ten rodzaj badań ogromnej kompetencji z wielu dyscyplin, stąd też te badania wymagają interdyscyplinarnego podejścia. Odważyć się postawić tezę, że to dzięki rozwojowi kitabistyki coraz więcej „tatarologów” zauważa potrzebę wzajemnej współpracy. Bez arabistów, polonistów, językoznawców-diachronistów, slawistów, białorutenistów, historyków, turkologów tego typu badania były po prostu niemożliwe, a wyciągane wnioski błędne i bałamutne. Stąd też niezwykle inicjatywa zorganizowania zespołu badawczego składającego się z przedstawicieli wielu dyscyplin naukowych. Zespół ten został w 2013 r. powołany do zbadania jednej z ciekawych form rękopiśmiennych mianowicie tefsiru, który był jednym

²⁴ Cz. Łapicz, *Kitab Tatarów litewsko-polskich (Paleografia. Grafia. Język)*, Toruń 1986, idem *Zawartość treściowa kitabu Tatarów litewsko-polskich*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 20, 1991, s. 169-191, *Trzy redakcje językowe muzułmańskiej legendy w piśmiennictwie Tatarów polsko-litewskich*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 20, 1991, s. 155-168.

²⁵ *Klucz do raju. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku*, w przekładzie i opracowaniu H. Jankowskiego i Cz. Łapicza, Warszawa 2000, A. Drozd, *Chamaíl Sobolewskiego*, „Rocznik Tatarów Polskich”, t. I, 1993, s. 48-62, idem: *Koran staropolski. Rozważania w związku z odkryciem tefsiru mińskiego z 1686 roku*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, t. XXXVI, Warszawa 2004, s. 237-250, idem: *Opinia senatora Rzewuskiego w sprawie prerogatyw wyborczych dla Tatarów z 1819 r.*, „Rocznik Tatarów Polskich”, t. VI, Gdańsk 2000, s. 36-47, idem: *Ornitomancja Tatarów polskich (fał krukowy)*, „Rocznik Tatarów Polskich”, t. II, 1994, s. 25-37, idem: *Wpływy chrześcijańskie na literaturę Tatarów dawnej Rzeczypospolitej. Między antagonizmem a symbiozą*, „Pamiętnik Literacki” t. LXXXVIII 1997, idem, *Arabskie teksty liturgiczne w przekładzie na język polski XVII w.: zagadnienia gramatyczne na materiale chutb świętecznych*, Warszawa 1999; H. Jankowski, *Polish-Lithuania-Bielarusian Tatar Documents*, [w:] *Materialia Turcica* Band 2003, nr 24.

²⁶ J. Kulwicka-Kamińska, *Przekład terminologii religijnej islamu w polskich tłumaczeniach Koranu na tle biblijnej tradycji translatorycznej*, Toruń 2013, A. Luto-Kamińska, *Analogie między zasadami wydawania tekstów staropolskich a założeniami edycji transliterowanego tefsiru Tatarów WKL. Uściślenie podstawowych pojęć*, [w:] *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Teoria i praktyka badawcza*, red. J. Kulwicka-Kamińska, Cz. Łapicz, Toruń 2015, s. 287-304. M. Lewicka, *Z badań nad piśmiennictwem Tatarów polsko-litewskich. Arabska warstwa językowa Tefsiru z Olity (1723)*, [w:] *W kręgu zagadnień świata arabskiego*, red. A. Abbas, A. Maško, Poznań 2015, s. 417-433.

z pierwszych tłumaczeń Koranu na język polski²⁷. Zaznaczyć przy tym należy, iż jest to międzynarodowy zespół naukowców z Polski, Litwy, Białorusi.

Kolejnym obszarem badań nad dziejami Tatarów jest biografistyka. Ten niezwykle ważny element pamięci historycznej był do tej pory w tym kontekście pomijany. Oczywiście na łamach tatarskich czasopism pojawiały się notki biograficzne, co bardziej zasłużonych osób. Nikt jednak poza Sławomirem Hordejukiem nie zaczął poświęcać tyle uwagi i pracy nad śledzeniem losów Tatarów, często postaci mniej znanych czy wręcz zapomnianych przez własne środowisko, z różnych zresztą powodów; niejednokrotnie sam wyjazd do innego miasta, gdzie nie było społeczności tatarskiej powodował wykluczenie z pamięci. To dzięki jego badaniom na światło dzienne udaje się wydobyć i przybliżyć sylwetki osób pochodzących ze środowiska tatarskiego, które odegrały ważną rolę w społecznym życiu nie tylko dla Tatarów. Należy wskazać także na inną bardzo pożyteczną pracę Waldemara Jaskulskiego, który opracował biogram pułkownika Józefa Koryckiego²⁸. Potrzebny, nie tylko dla środowiska naukowego był również biogram Hassana Konopackiego, pióra Rafała Bergera²⁹. Omawiając biografie trzeba też wspomnieć o pracy Mahmuda Taha Żuka, który opublikował rzecz poświęconą Wassan Girejowi Dżabagi i Dżennecie Dżabagi-Skibniewskiej³⁰. Warto przy tym wątku postawić postulat badawczy, idąc za przykładem Tatarów na Litwie³¹, aby opracować i wydać pełny tatarski słownik biograficzny z uwzględnieniem Tatarów mieszkających w Polsce, na Litwie, Białorusi, Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych. Wydaje się, że środowisko naukowe, ale i tatarskie dojrzało już do tego, aby razem zasiąść do tego typu przedsięwzięcia. Wspólnymi siłami przy pomocy poszczególnych rodzin, krewnych dotrzeć do niepublikowanych pamiątek rodzinnych i ocalić od zapomnienia ludzi ważnych dla środowiska. Działanie

²⁷ Zob. strona projektu tam odniesienia do zespołu oraz publikacje naukowe w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki pt. *Projekt filologiczno-historycznego opracowania oraz krytycznego wydania tzw. tefsiru Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego z II poł. XVI wieku (pierwszego przekładu Koranu na język słowiański)*, kierownikiem zespołu jest prof. Cz. Łapicz, www.tefsir.umk.pl [odczyt: 20.08.2015.]

²⁸ W. Jaskulski, *Pułkownik Józef Korycki. Tatarski artylerzysta II Rzeczypospolitej (zarys biografii)*, Wrocław 2012.

²⁹ R. Berger, *Hassan Konopacki – Tatar, muzułmanin, bydgoszczanin*, Warszawa 2011.

³⁰ M.T. Żuk, *Wassan Girej Dżabagi, Dżennet Dżabagi-Skibniewska w służbie islamu i narodu*, Warszawa 2005.

³¹ Tłumaczenie słownika, który wydany był pierwotnie na Litwie ukazał się w Polsce dzięki tłumaczeniu Musy Czachorowskiego: S. Dumin, A. Jakubauskas, G. Sitydkow, *Tatarskie biografie. Tatarzy polsko-litewscy w historii i kulturze*, tł. M. Czachorowski, Białystok 2012.

to miałoby możliwość uzyskania finansowania ze środków Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji w ramach dotacji na mniejszości narodowe. Biogramy osób, które znalazłyby się w słowniku są bowiem wspólnym dziedzictwem Rzeczypospolitej.

Początek XXI w. to okres niezwykle ważny dla edytowania źródeł związanych z życiem społecznym Tatarów. Śledząc rozwój badań nad tą społecznością śmiało możemy stwierdzić, że ostatnie 15 lat jest najbardziej efektywnym okresem wydawniczym społeczności tatarskiej. Do tej pory w niemal każdej publikacji historycznej słychać było utyskiwania badaczy na brak, duże rozproszenie, niedostępność źródeł. A już całkowicie nie było edycji literatury pamiętnikarskiej czy wspomnieniowej. I oto początek nowego wieku przyniósł ze sobą otwarcie na polu publikacji. Ukazywały się już wprawdzie wcześniej edycje źródeł, ale były to zazwyczaj pojedyncze dokumenty i nie ukazywały się jako odrębne wydawnictwa. Dziełem otwierającym nowy etap była niezwykle cenna i jedyna (w Polsce) jak do tej pory edycja kitabu z XVIII w. Opracowania tego podjął się duet badaczy w osobach Henryka Jankowskiego i Czesława Łapicza³².

Ważną rolę w kwestii wydawniczej szczególnie w ostatnich latach odgrywać zaczęła Inicjatywa Wydawnicza Çaxaran Xucalıq Wrocław wspomagana przez Muzułmański Związek Religijny (dalej MZR). Wydawnictwo to dzięki dotacjom ministerialnym, urzędu miejskiego miasta Wrocław bardzo rozwinęło działalność. To dobry kierunek zwłaszcza, że w jego polityce postawiono na wydawanie wspomnień i pamiętników tatarskich – to niezwykle cenne przedsięwzięcie w kontekście prowadzenia przyszłych badań naukowych. Warto jednak przy tym zauważyć, iż może należałoby włączyć do tego typu edycji historyków, językoznawców etc., którzy mogliby pomóc w przygotowaniu krytycznej edycji tego typu literatury. Publikacje zaopatrzone w komentarz historyczny, filologiczny miałyby większą wartość. Wydaje się to o tyle potrzebne, że z literatury tej korzystają młodzi ludzie, dla których opisywane wspomnienia bez realnego

³² *Klucz do raju. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku*, w przekładzie i opracowaniu H. Jankowskiego i Cz. Łapicza, Warszawa 2000.

osadzenia w kontekście historycznym są mało czytelne i zrozumiałe. To powinno być kolejnym impulsem do interdyscyplinarnego ujęcia i wzajemnej współpracy.

Obecnie dostępne są dwie publikacje wspomnień, a wiemy że w edycji wydawniczej przygotowane są kolejne³³. Ukazała się również bardzo ciekawa praca Antoniego Przemysław Kosowskiego związana z Tatarami i społecznością muzułmanów, którzy wyemigrowali do Stanów Zjednoczonych³⁴. Jest to o tyle ciekawe, że do tej pory emigracja tatarska, poza wspomnieniami ostatniego imama na uchodźstwie Bajraszewskiego, które drukowane były na łamach „Świata Islamu” zupełnie była pomijana w badaniach. A wydaje się, iż jest to ciągle otwarty i nieeksplorowany problem, który z uwagi na coraz dostępnejsze źródła powinien znaleźć się w spektrum zainteresowań badaczy tatarszczyzny. Oprócz wspomnień ukazują się reprinty trudno dostępnej literatury i źródeł. Zapoczątkował to wydaniem reprintedu monumentalnej pracy Stanisława Kryczyńskiego w 2000 r. Związek Tatarów RP. W ramach publikacji wydawanych przez Inicjatywę Wydawniczą Çaxaran Xucalıq ukazał się reprint pracy Leona Kryczyńskiego *Historia meczetu w Wilnie (próba monografii)* (Wrocław 2012) oraz XVIII-wieczny *Katechizm z okazji ochrzczenia Tatarzyna Budziackiego* autorstwa księdza Michała Ignacego Wieczorkowskiego (Wrocław 2012).

W dorobku wydawniczym znajduje się również bardzo pożyteczne kompendium na temat czasopism tatarskich i muzułmańskich, które ukazywały się w Polsce w latach 1945-2015³⁵.

Niezwykle nobilitującą pozycją tego wydawnictwa jest wydanie Koranu. Zostało ono skierowane bezpośrednio do społeczności tatarskiej – z uwagi, iż nie jest to tłumaczenie jakich mamy na rynku już kilka (od tłumaczenia Józefa Bielawskiego począwszy), a wydanie świętej księgi w transkrypcji, tak aby osoby nie znające alfabetu arabskiego mogły korzystać z Koranu w trakcie modlitw³⁶.

Poza serią wydawniczą Çaxaran Xucalıq do obiegu naukowego trafiło krytyczne wydanie źródła niezwykle ciekawego i cennego poznawczo do badań nad

³³ J. Sobolewski, *Żołnierskie wspomnienia*, Białystok 2014; S. Mucharski, *Niedokończona tatarska opowieść*, Białystok 2015.

³⁴ A.P. Kosowski, *Nowojorski meczet Rzeczypospolitej. Historia gminy tatarskiej w Stanach Zjednoczonych*. Wrocław – Bydgoszcz 2011.

³⁵ M.Ç. Czachorowski, *Czasopiśmiennictwo tatarskie i muzułmańskie w Polsce w latach 1945-2015*, Wrocław 2015.

³⁶ *Al-Kur 'an al-Karim*, transkrypcja tekstu arabskiego M. Czachorowski, Wrocław 2013.

społeczeństwem tatarskim, a do tej pory dostępnym jedynie w dwóch bibliotekach i to w zbiorach specjalnych: Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego i Bibliotece Jagiellońskiej. Chodzi o ukazany w roku 2013 *Alfurkan tatarski prawdziwy* pióra Piotra Czyżewskiego w edycji przygotowanej przez Artura Konopackiego³⁷.

Najwyższe Kolegium Muzułmańskiego Związku Religijnego również prowadzi swoją własną działalność wydawniczą. Wydawnictwa MZR-u podzielić można na kilka kategorii: książki, czasopisma, broszury i druki ulotne, które postaram się pokrótce omówić. W zdecydowanej większości są to publikacje sygnowane przez Najwyższego Kolegium MZR choć w niniejszym tekście zaznaczę odrębne wydawnictwa poszczególnych Gmin Wyznaniowych. Obserwując ten ruch wydawniczy przychodzi na myśl refleksja, że w pewien sposób MZR wchodzi w zupełnie świecką sferę wydawnictw dla Tatarów wyręczając w tym Związek Tatarów RP, który to w swoich statutowych obowiązkach ma dbać o podtrzymanie i rozwój tożsamości etnicznej Tatarów. Związek religijny jak by się mogło wydawać skupić się powinien na życiu religijnym, a nie budowaniu tożsamości etnicznej, którą oczywiście powinien wspomagać wspólnie ze Związkiem Tatarów jako, że religia jest czynnikiem bardzo ważnej identyfikacji dla Tatarów, co jest bezsporne i nie podlega dyskusji, ale jednak czy powinien wkraczać w zakres nieswoich kompetencji, czy to jest dobry kierunek i cel dla MZR-u? To istotne pytanie z uwagi na bardzo dużą, jak na tak małą społeczność, liczbę organizacji stowarzyszeń świeckich działających na rzecz budowy i podtrzymania tożsamości etnicznej Tatarów w Polsce. Niemniej w ramach wydawnictw sygnowanych MZR ukazały się wartościowe pozycje takie jak: *Tatarskie wierszowanie. Oto moje dziedzictwo*, czy zbiór poezji Musy Czachorowskiego *Jeszcze tylko ten step...*³⁸.

Interesującą w dorobku wydawniczym MZR-u jest pozycja *Przysmaki z jurty. Tradycyjne przepisy kuchni tatarskiej*, wydawnictwo to ukazała się na fali wielkiej popularności kuchni tatarskiej za sprawą Tatarskiej Jurty i pani Dżenetty Bogdanowicz³⁹. Kolejną ważną pracą utrzymaną w nurcie dokumentacji niematerialnego

³⁷ P. Czyżewski, *Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony*, wydanie źródła A. Konopacki, Białystok 2013.

³⁸ *Tatarskie wierszowanie. Oto moje dziedzictwo*, red. M. Czachorowski, H. Szahidewicz, Wrocław – Białystok 2010, M. Czachorowski, *Jeszcze tylko ten step... Na trzydziestolecie działań literackich*, Białystok 2013.

³⁹ *Przysmaki z jurty. Tradycyjne przepisy kuchni tatarskiej*, oprac. K. Jędrzejczyk-Kuliniak, B. Pawlic-Miśkiewicz, Białystok 2012.

dziedzictwa kulturowego Tatarów jest pozycja w opracowaniu Selima Chazbijewicza, który sięgnął po opowieści z kitabów i chamailów⁴⁰. To niezwykle istotne, że autor wydobył i poddał literackiej obróbce opowieści zawarte w rękopiśmieniach księgach natury religijnej, do których młode pokolenie praktycznie nie ma dostępu z powodu braku kompetencji językowych. Warto książkę tę wykorzystać do pracy z młodzieżą nie tylko związaną z grupą mniejszościową, gdyż tego typu publikacje łamią stereotyp Tataro-wojownika, ukazując też inną stronę tatarskich osadników, którzy posiadali swoje opowieści, legendy, wzorce moralne, jakimi należało kierować się w życiu. Inną próbę uchwycenia tradycji tatarskiej podejmuje wydawnictwo pt. *Muzyczna Jurta. Śladami Tatarów*, w opracowaniu i redakcji Piotra Michałowskiego i Barbary Pawlic-Miśkiewicz. Autorzy opracowania nieco na siłę chcą pokazać nam tradycję muzyczną Tatarów – jednak nie jest to tradycja Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego, i być nie może z uwagi na fakt, że nie zachowały się do naszych czasów żadne przekazy źródłowe, na bazie których można by próbować odtwarzać tego typu kulturę niematerialną. Muzyka, która dołączona jest na płycie CD odnosi się do tradycji bardzo odległej mianowicie: baszkirskiej, turkmenistańskiej, uzbekistańskiej. Powstaje zatem folkloryzm, który nie jest sam w sobie zły, jeśli nie dorabia się do niego ideologii, w myśl której tworzy się uproszczenie, że jest to muzyka Tatarów zamieszkujących Litwę od XIV wieku.

Na fali wydawniczej produkcji MZR-u w roku 2011 ukazała się broszura pt. *Tatarzy. Muzułmanie w Białymstoku. Informator* pod redakcją Katarzyny Jędrzejczyk-Kuliniak, Barbary Pawlic –Miśkiewicz. Z żalem należy stwierdzić, że duet ten, co pokazały późniejsze publikacje nie sprzyja powstawaniu dobrych opracowań. Co więcej ów informator konsultował mufti Tomasz Miśkiewicz. Jest to dość bałamutna broszura, powielająca stereotypy i upraszczenia skomplikowanej historycznej rzeczywistości. Widać wyraźnie, że autorzy nie radzą sobie z natłokiem informacji i nie potrafią jej analitycznie i syntetycznie ująć. Poza tym w opracowaniu pojawiło się sporo błędów faktograficznych np. Konfederacja barska miała rzekomo mieć miejsce w roku 1972 (sic!), co nie jest nawet tzw. czeskim

⁴⁰ S. Chazbijewicz, *Baśnie, podania i legendy Tatarów polskich*, Białystok 2012.

błędem – powinno być 1768. Walorem zaś tej pracy są zamieszczone biogramy imamów Muzułmańskiej Gminy Wyznaniowej w Białymstoku.

W roku 2014 wydana została graficzna opowieść *Tatariada* pod redakcją Katarzyny Jędrzejczyk-Kuliniak, Barbary Pawlic-Miśkiewicz. Jest to publikacja praktycznie niedostępna w swej oryginalnej formie papierowej⁴¹. Można natomiast zapoznać się z jej treścią w wersji pdf. Kłopot z tą publikacją jest taki, że tak naprawdę pomimo zapewne szczerych i dobrych intencji autorek nic z niej nie wynika. W informacji zamieszczonej do tej pracy czytamy:

Anegdoty i opowieści zebrane wśród społeczności podlaskich Tatarów posłużyły jako kanwa do pokazania odrębności religijnej, specyfów kuchni, sposobu życia w wielokulturowym otoczeniu. Opisane zostały najważniejsze święta religijne polskich muzułmanów oraz wydarzenia integrujące tę społeczność, wyznaczające jej tożsamość rytuały przejścia – azany, śluby oraz pogrzeby. Celem publikacji było zilustrowanie w przystępnej i ciekawej formie graficznej życia Tatarów polskich, które ogniskuje się wokół religii, lecz jest również związane z tradycją tatarską o charakterze świeckim.

Publikacja jest skierowana do osób zainteresowanych poznaniem życia codziennego społeczności tatarskiej, kultury oraz religii. Funkcję edukacyjno-poznawczą pełni tekst opracowany przez Katarzynę Jędrzejczyk-Kuliniak i Barbarę Pawlic-Miśkiewicz. Jest on wypadkową badanych książek poświęconych historii i tradycji Tatarów, rozmów z przedstawicielami grupy, udziału w licznych obrzędach i spotkaniach. Teksty informacyjne wzbogacone są o tradycyjne powiedzenia oraz anegdoty⁴².

Gdyby naprawdę album ten zawierał te wszystkie elementy byłaby to niezwykle ważna pozycja. Tak jednak nie jest. Poza ciekawą oprawą ilustracyjną (nad wyraz nowoczesną) brak tam jakiegokolwiek treści, w zasadzie nie wiadomo do jakiej grupy wiekowej jest skierowana ta publikacja, bo ani do najmłodszych

⁴¹ *Tatariada*, red. K. Jędrzejczyk-Kuliniak, B. Pawlic-Miśkiewicz, Białystok 2014.

⁴² Opis do publikacji *Tatariada* na stronie bibliotekatarska.pl

ani do starszych. Wydawnictwo to w ocenie piszącego te słowa jest przykładem jak brak kompetencji i próby (choćby na etapie makiety wydawniczej) dyskusji nad treścią, o formie już nie wspomnę, powoduje marnowanie pieniędzy na coś co nie służy swoim przekazem ani dla społeczności tatarskiej ani też nie jest to przekaz skierowany na zewnątrz grupy.

Muzułmański Związek Religijny sam wydaje lub wspomaga wydawanie również czasopism. „Przegląd Tatarski” to główne pismo, które od 2009 roku pojawiło się na naszym rynku jako kwartalnik. W swojej treści skupia się na kwestiach tatarskich, omawia wydarzenia, a także prezentuje dorobek badawczy historyków i socjologów zajmujących się tatarszczyzną. Redaktorem naczelnym jest Musa Czachorowski. Od roku 1993 ukazywał się „Rocznik Tatarów Polskich”, sygnowany jako pismo Związku Tatarów RP. Po wydaniu XI numeru nastąpiła ośmioletnia przerwa wydawnicza i oto w roku 2013 nastąpiła reaktywacja pisma, ale już wydawanego przez Muzułmański Związek Religijny⁴³. Innym periodykiem wydawanym przez Muzułmańską Gminę Wyznaniową w Białymstoku było pismo „Pamięć i Trwanie”, ukazywało się ono od 1998 do 2005 roku.

W ostatnim czasie ważną i cenną poznawczo inicjatywą, którą należałoby zauważyć w kontekście rozwoju badań i szerzej – perspektywy badawczej – jest uruchomienie wirtualnej biblioteki tatarskiej, która należy do Muzułmańskiego Związku Religijnego. Zamieszczone są tam pozycje wydawane przez MZR oraz przez Inicjatywę Wydawniczą Çaxaran Xucalıq. Publikacje dostępne są w formacie pdf⁴⁴. Oprócz tych wydawnictw na rynku funkcjonuje wznowione „Życie Tatarskie” ukazujące się jako półrocznik. Jest to pismo Oddziału Podlaskiego Związku Tatarów RP⁴⁵.

Już z powyższego zestawienia widać jakim bogactwem wydawniczym zaowocowały ostatnie lata. Warto jednak nad tym się pochylić i zastanowić jaki wpływ mają te wydawnictwa na społeczność i jak są odbierane na zewnątrz grupy? Tatarzy to współcześnie w Polsce mała społeczność, która ma bardzo dużo różnorodnych periodyków. Warto zadać sobie w tym miejscu pytanie czy istnieje taka potrzeba,

⁴³ M.Ç. Czachorowski, *Czasopiśmiennictwo tatarskie i muzulmańskie*, s. 23.

⁴⁴ Adres strony bibliotekatatarska.pl [odczyt: 22.08.2015.]

⁴⁵ Zob. strona www.zycietatarskie.pl [odczyt: 22.08.2015.]

czy nie lepiej byłoby połączyć siły i wydawać mniej, ale bardziej sensownie? Oczywiście jest to bardzo trudne do osiągnięcia choćby z tak prozaicznego powodu: kto miałby ustąpić i zrezygnować z wydawania własnego pisma? Myślę, że już wkrótce trzeba będzie zmierzyć się z tym problemem z uwagi na zmniejszające się dotacje ministerialne. Kto wie czy taki zabieg nie sprawi, że ilość przejdzie w jakość, bo z tą bywa różnie. Niemniej z perspektywy badawczej te publikacje są bardzo istotne, w wielu z nich bowiem utrwalone zostało bieżące życie społeczności, co jak wiemy z doświadczenia historycznego jest niezwykle cenne do dalszych badań. Publikacje te wskazują nam również kto w środowisku jest na tzw. „fali” i niewątpliwie jest nim MZR, który spycha Związek Tatarów do roli niszowej mało aktywnej organizacji. Jest to z pewnością konsekwencja zaszczości historycznej, kiedy to po 1945 r. właśnie MZR był jedyną organizacją skupiającą wszystkie aspekty życia wspólnoty tatarskiej. Gdy po 1992 r. reaktywowano Związek Tatarów jako świecką organizację to mimo wysiłków nie udało się już odbudować pozycji jaką miała ta organizacja w okresie międzywojennym.

Nieśmiałą próbą wychodzenia do społeczeństwa są organizowane od kilku lat przez Związek Tatarów konferencje naukowe. Taką rolę integrującą środowisko miało odegrać sympozjum naukowe zorganizowane w Białymstoku w roku 2011 zatytułowane „Teraźniejszość i przyszłość Tatarów w Polsce i Europie”:

sympozjum ma stać się okazją do refleksji nad aktualną sytuacją mniejszości tatarskiej w Polsce na tle innych państw europejskich. Uczestnicy konferencji zastanowią się jak sprostać wyzwaniom, przed którymi stoją Tatarzy we współczesnym świecie oraz jakie działania należy podjąć, aby uwzględniając przemiany zachodzące w młodym pokoleniu, rozwijać i pielęgnować tożsamość kulturową mniejszości tatarskiej⁴⁶.

Pomimo tych ważnych zapowiedzi i zapewne intencji organizatorów nic więcej się nie wydarzyło, nie poczyniono dalszych kroków w celu integracji środowiska, nie podjęto żadnych działań – „cała para poszła w gwizdek”. Znakomitą do

⁴⁶ <http://tataria.eu/index.php/archiwum-ogosse/312-teraniejszo-i-przyszlo-tatarow-w-polsce-i-europie> [odczyt: 25.08.2015.]

tę okazją były obchody z okazji 90-lecia Związku, w grudniu 2015 r. odbyła się konferencja pt. „Kitab, chamaïł jako nośnik kultury, tradycji i zachowań Tatarów Polskich”. Znów poza odczytaniem bardzo interesujących referatów nic dalej się nie zadziało. Panuje jakaś niemoc w środowisku, które nie potrafi zebrać się do metodycznego nieprzerwanego działania.

Zastanawiając się nad swojego rodzaju raportem otwarcia badań w XXI wieku nad Tatarami, należy zauważyć, iż nie tylko samo środowisko tatarskie skupia się nad dokumentacją przeszłości swojej grupy. Do niezwykle cennych źródłowo wydawnictw, które stanowią nieocenione źródło do badań historii Tatarów po 1945 r. dołączyć należy te sygnowane Instytutem Jedności Muzułmańskiej. Instytut Muzułmański, a których autorem w swej zdecydowanej większości jest Rafał Berger. W ramach tego wydawnictwa ukazała się seria związana z osobą Macieja Musy Konopackiego, nestora i postaci bardzo zasłużonej dla rozwoju badań naukowych nad tatarszczyzną, niestrudzonego działacza i inicjatora wielu ważnych dla społeczeństwa tatarskiego przedsięwzięć np. powołanie muzeum tatarskiego. Owe publikacje w większości mają charakter źródłowy, eksponują bowiem bogatą korespondencję jaką prowadził Maciej Konopacki. Rafał Berger, który przygotował wydanie tej korespondencji podzielił ją na kilka części i tak kolejno ukazały się: *Dżennet do Macieja*⁴⁷, *Ułani do Macieja*⁴⁸, *Literaci do Macieja*⁴⁹, *Profesorowie do Macieja*⁵⁰. Oprócz tego bardzo ciekawą w dorobku Bergera jest pozycja *Maciej (Musa) Konopacki*, w której zawarł jego biografię, jego wypowiedzi o ludziach, którzy go otaczali, o swojej pracy na rzecz Tatarów, o jego obawach i troskach, a także problemach z własną grupą⁵¹. Jest to praca bardzo pożyteczna zwłaszcza, że środowisko tatarskie pozostawało i nadal pozostaje bardzo hermetyczne. Niechętnie wypowiada się o swoich wewnętrznych problemach, choć wyjątek stanowi tu poważny kryzys w łonie samego MZR-u, który powstał po listopadowym Kongresie w roku 2012, gdzie na łamach lokalnej prasy i mediów

⁴⁷ *Dżennet do Macieja*, red. M. Berger, R. Berger, Warszawa 2012.

⁴⁸ *Ułani do Macieja*, red. R. Berger, Warszawa 2013.

⁴⁹ *Literaci do Macieja*, red. idem, Warszawa 2014.

⁵⁰ *Profesorowie do Macieja*, red. idem, Warszawa 2015.

⁵¹ R. Berger, *Maciej (Musa) Konopacki. Udręczenie tatarskością*, Bydgoszcz 2013.

społecznościowych przełała się fala wzajemnych oskarżeń. Dzięki pracy Bergera mamy możliwość poznania nieco relacji i tarć wewnątrz tatarskiego środowiska, które są naturalnym elementem tworzenia. A dzięki pozycji *Profesorowie do Macieja* możemy zapoznać się z jakimi problemami zwracali się uczeni i jakie przyjaźnie przez wiele lat utrzymywał Maciej ze środowiskiem naukowym.

Badaniem tatarszczyzny zainteresowali się z wielkim powodzeniem w ostatnich latach również literaturoznawcy. Przedstawicielem tego nurtu badawczego jest bez wątpienia Grzegorz Czerwiński, którego interesuje badanie i ukazywanie szerszej publiczności nieznaney, a oryginalnej twórczości polskich Tatarów (szczególnie w dziedzinie reportażu w pracy *Podróż do serca islamu*⁵² czy prezentując spuściznę literacką Stanisława Kryczyńskiego z okresu międzywojennego⁵³).

Zakończenie

Badania nad tatarszczyzną rozwijają się w bardzo dobrym tempie. Coraz więcej pojawia się nowych wątków i postulatów to z pewnością cieszy. W badania włączają się przedstawiciele różnych dyscyplin. Pojawiają się nowatorskie projekty, w tym wielozespołowe. W badaniach grupy tatarskiej interdyscyplinarność jest bardzo wskazana z uwagi na wieloaspektowy charakter materiału. Bardzo istotne jest podjęcie metodycznych badań nad współczesnością: szczególnie Ziemi zachodnich i osadnictwa z tzw. repatriacji. Postulowałem już o to w innych swoich publikacjach, a także w czasie konferencji w Gorzowie Wielkopolskim poświęconej osadnictwu na tzw. Ziemiach odzyskanych.

Początek XXI w. pokazał nam jak wiele jest jeszcze przed nami do zrobienia.

⁵² *Podróż do serca islamu. Antologia międzywojennego reportażu polskich Tatarów*, wstęp, wybór i oprac. G. Czerwiński, Białystok 2013, idem: *Sprawozdania z podróży muftiego Jakuba Szynkiewicza. Źródła, omówienie, interpretacja*, red. J. Ławski, G. Kowalski, Białystok 2013.

⁵³ S. Kryczyński, *Wspomnienia. Utwory poetyckie. Eseje*, wstęp, wybór i oprac. G. Czerwiński, red. G. Czerwiński, seria 2, Białystok 2014.

Abstract:**Research on Tatars – the perspective of the early 21st century**

Keywords: Tatars, historiography, literature, new research directions, the history of the 20-21st century.

The article presents the state of research on Tatars at the beginning of the 21st century. This text is a sort of opening report on the threshold of a new century. The text includes a discussion of the most important literature and editions of sources after 1945. Research directions, especially those formed at the end of the 20th century – Kitab studies and the interest of literary scholars – have been identified. This text shows also problems faced by researchers. Attention is drawn to the publishing activities of the Muslim Religious Union and the Association of Tatars in the Polish Republic, little noticed in the literature on the topic. The author included in the text several research postulates – among other things he emphasized the need for more interdisciplinarity in research.

Czesław Łapicz

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Trudne narodziny kitabistyki

Moje wieloletnie doświadczenia związane z naukową eksploracją oryginalnego piśmiennictwa Tatarów-muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej WKL) rozpatruję dzisiaj na kilku płaszczyznach.

Oto pierwsza z nich: kilkadziesiąt lat temu pewien recenzent rekomendując jeden z moich najwcześniejszych artykułów o piśmiennictwie Tatarów WKL, złożonego do druku w specjalistycznym piśmie językoznawczym, wyraził opinię, że nie ma sensu zajmować się tak niszowym tematem, gdyż wszystko o nim zostało już powiedziane i nie przynosi on problemów godnych naukowej eksploracji. Inny znakomity filolog słowiański Leszek Moszyński wiele lat temu piśmiennictwo Tatarów-muzułmanów WKL widział i oceniał zaledwie jako... ciekawostkę filologiczną¹. Moi starsi koledzy z pracy na uniwersytecie, mający większe doświadczenie badawcze, życzliwie i szczerze ostrzegali młodszego kolegę, że zajmowanie się niszowymi tekstami nie ma przyszłości, a więc nie ma celu i sensu tracić na nie czasu, bo niby co w nich może być oryginalnego i ważnego naukowo?!

Także współczesna wiedza o piśmiennictwie Tatarów oraz ocena jego rangi kulturowej w Polsce może budzić zdumienie. Oto na przykład przed kilkoma

¹ L. Moszyński, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa, 1984, s. 9.

miesiącami został odkryty fragment nieznanego dotąd, bezcennego rękopisu filomackiego przekładu Koranu na język polski z 1828 r.² Odkrycie to było wydarzeniem wielkiej wagi nie tylko w kitabistyce, ale także w polonistyce, teolingwistyce, historii religii itd. Poruszony odkryciem międzynarodowy i interdyscyplinarny zespół badaczy, rozumiejących jego wagę i znaczenie, złożył do Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki precyzyjnie opracowany projekt filologiczno-historycznych badań cudem ocalonego z wojennej zawieruchy i całkiem przypadkowo odnalezionego przed paroma miesiącami fragmentu rękopisu w kontekście historii translacji świętej Księgi islamu na język polski. Anonimowy recenzent wniosku o grant Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki (dalej NPRH) ocenił go tak: „Projekt ciekawy naukowo. Może być także interesujący jako produkt rynkowy. Jednak niekoniecznie wykazuje znamiona projektu o fundamentalnym znaczeniu dla kultury polskiej. Przekład ani nie wybitny, ani nie piękny”³.

Szanując brawurową, aczkolwiek niekoniecznie kompetentną, opinię recenzenta-anonima wypada postawić jednak pytanie: skąd jest mu wiadome, że *przekład* filomatów nie jest *ani wybitny, ani nie piękny*? Na jakie teksty i na jakie badania mógłby się powołać? Problem w tym, że nikt tego przekładu nie zna; odkryty rękopiśmienny oryginał nie jest tożsamy ani z unikatową, wersją edycji poznańskiej, której fragment (11 pierwszych sur) zachował się w kilku zaledwie egzemplarzach, ani z edycją warszawską z 1858 r. przypisywaną Janowi Murzie Tarak Buczackiemu. O tym, że dwaj wileńscy filomaci, Dionizy Chlewiński oraz Ignacy Domeyko, dokonali w latach dwudziestych ubiegłego wieku przekładu Koranu, jest filologom wiadomo dopiero od kilkunastu lat, jednak aż do 2014 r. nie był znany rękopis (oryginał) tego przekładu. I oto sensacyjne odkrycie fragmentu rękopisu filomackiego przekładu – według recenzenta projektu badawczego – nie ma znaczenia dla kultury polskiej, gdyż nie jest *ani wybitny, ani nie piękny*! Może dlatego recenzent uznał, że nie warto poszukiwać brakującej części rękopisu tego przekładu, co także zakładał zgłoszony przez międzynarodowy zespół projekt

² A. Konopacki, J. Kulwicka-Kamińska, Cz. Łapicz, *Nieznaný rękopis polskiego przekładu Koranu*, [w:] *Estetyczne aspekty literatury polskich, białoruskich i litewskich Tatarów (od XVI do XXI w.) / Aesthetic Aspects of the Literature of Polish, Belarusian and Lithuanian Tatars (from the 16th to the 21st Century) / Эстетические аспекты литературы польских, белорусских и литовских Татар (XVI–XXI вв.)*, ed. G. Czerwiński, A. Konopacki, Białystok 2015, s. 49–67.

³ Cytat pochodzi z recenzji grantu.

badawczy! Warto w tym miejscu zadać pytanie: według jakich kryteriów recenzent dokonał oceny jakości filomackiego przekładu, którego znać przecież nie mógł?

Zauważmy również, że oto dotykamy fundamentalnego problemu z zakresu teorii i praktyki translacji ksiąg świętych, z którym od wieków zmagają się liczne pokolenia tłumaczy. Już Jan Kochanowski podejmując prace nad przekładem *Psalmsów Dawida* przeżywał rozterki, czy przekład ma być piękny, czy wierny i adekwatny w odniesieniu do oryginału. W liście do swego przyjaciela, Stanisława Fogelwедера, pisał:

Co się tycze reguły, którąś mi W. M. napisał, abych jej strzegł in ver-tendo, jest barzo dobra i pewna. Jenó ja miewam czasem, pisząc, wizyję; ukazują mi się dwie boginie: jedna jest necessitas clavos tra-bales et cuneos manu gestans ahena, a druga poetica, nescio quid blandum spirans. Te dwie, kiedy mię obståpią, nie wiem, co z nimi czynić⁴.

Inny tłumacz swoje *credo* translatorskie wyraził w następujących słowach:

W Piśmie Świętym należy szukać prawdy, a nie wymowy. Każdą księgę świętą powinno się czytać w takim duchu, w jakim została napisana. Mamy szukać w Piśmie Świętym raczej pożytku niż subtelności stylu⁵.

Osiągnięcie tego celu jest jednak bardzo trudne, a w przypadku Koranu – wręcz niemożliwe, co zresztą dobrze ujmuje muzułmańska teoria *idżaz*⁶, wykluczająca możliwość przekładu arabskiego oryginału świętej Księgi, gdyż każda wersja innojęzyczna jest imitacją i nieudolnym naśladownictwem oryginału, a więc *de facto* – jego zafałszowaniem. Współczesny tłumacz hebrajskiej Tory na język polski, rabin Sacha Pecaric, w takich oto słowach podsumował wieloletnią pracę nad swym dziełem:

⁴ J. Kochanowski, *List do Stanisława Fogelwедера z 6 listopada 1571 r.*, [w:] idem, *Dzieła polskie*, oprac. J. Krzyżanowski, t. II, Warszawa 1967, s. 261-262.

⁵ [Tomasz à Kempis], *O naśladowaniu Chrystusa*, Kraków 1981, s. 22.

⁶ Według tej teorii literacka forma oryginalnego, czyli arabskiego, Koranu jest niemożliwa do naśladowania w innym języku. Wiąże się to z dogmatem religijnym o „cudowności Koranu”, czyli *idżaz* al-kuran.

Celem przekładu jest prawda, a nie samo piękno i elegancja języka⁷.

Rozważania z zakresu teorii i praktyki translacji ksiąg świętych można kontynuować co najmniej w formie wykładu monograficznego. Dlatego tak bardzo poruszyła mnie gołosłowna ocena recenzenta projektów kierowanych do NPRH, jakoby nieznanemu mu rękopiśmienny oryginał filomackiego przekładu Koranu nie był *ani wybitny, ani nie piękny*.

Przedstawione wybrane sytuacje stanowią jedną płaszczyznę mojego doświadczenia naukowego z zakresu kitabistyki. Dla przeciwwagi przedstawionym opiniom i ocenom niekoniecznie pozytywnym, warto uświadomić sobie kilka innych faktów, tym razem optymistycznych.

Oto w roku 2009 w Wilnie ukazało się przepiękne wydanie narodowe białoruskojęzycznego Kitabu Łuckiewicza w opracowaniu i przekładzie Galiny Miškinienė jako Pomnik Kultury Narodowej Tatarów Litewskich⁸! Także na Białorusi piśmiennictwo Tatarów WKL uznaje się jako nieocenione źródło do dziejów literackiego języka białoruskiego i białoruskiego piśmiennictwa. Rękopiśmiennych ksiąg nie pomija się ani w podręcznikach historii białoruskiej książki i literatury, ani w opracowaniach historii białoruskiego języka, białoruskiej kultury i białoruskiej paleografii⁹. W 2010 r. ukazało się w Mińsku albumowe trójjęzyczne (w językach białoruskim, rosyjskim i angielskim) wydanie *Беларусь і мусульманскі свет*¹⁰.

⁷ Zob. M. Majewski, *Jak przekłady zmieniają sens Biblii... O teorii i praktyce tłumaczenia Biblii*, 2013, odczyt: https://www.academia.edu/5331176/Jak_przek%C5%82ady_zmieniaj%C4%85_Bibli%C4%99_O_teorii_i_praktyce_t%C5%82umaczenia_Pisma_%C5%9Aw%C4%999999 [odczyt: 12.08.2015].

⁸ *Kitab Łuckiewicza* odnaleziono dokładnie sto lat temu (1915 r.); zabytek został wydany w Wilnie pod tytułem: *Ivano Luckievičiaus kitabas. Lietuvos Totorių paminklas. Kitab Ivana Luickевича. Памятник народной культуры литовских татар*. Autor-constawiciel: Galina Miškinienė; pierwiczna transliteracja teksta: Sigitas Namavičius; transliteracja arabskich wstawok: Ekaterina Pokrowskaja; transliteracja tureckich wstawok: Husein Durgut; naučný redaktor: Galina Miškinienė; redaktor: Biryte Sionochina. Instytut litowskiego języka, Wileńsk 2009, s. 800.

⁹ Wymienię wybrane przykładowe prace białoruskich autorów: M. Гарэцкі, *Гісторыя беларускае літаратуры*, Wileńsk 1921, s. 40-42; M. Гарэцкі, *Хрыстаматыя беларускае літэратуры XI век – 1905 г.*, Wileńsk 1923, s. 49; В. Ластоўскі, *Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі*, Коўна 1926 (zwłaszcza strony 364-371); J. Stankevič, *Přispěvky k dějinám běloruského jazyka na základě rukopisu „Al-Kitab“*, „Slavia“ 1934, z. 3-4, s. 357-390; J. Stankevič, *Мова рукапісу Аль-Кітаб крывіцкага музыі Івана Луцкевіча ў Вільні*, ч. 1 *Фанетыка*, Nowy Jork 1954; Ф. Янкуўскі, *Гістарычная граматыка беларускай мовы*, Мінск 1974, s. 58. Specyfikę i oryginalność piśmiennictwa muzułmanów litewsko-polskich dostrzega się i docenia również w pracach poświęconych białoruskiej paleografii, zob. np. С.Я. Куль-Сявверстава, *Беларуская палеаграфія*, Гродна 1996. Na stronie 85 swej pracy autorka zamieściła reprodukcję fragmentu tzw. *Kitabu Miłkamanowicza*, a na stronie 101 podała transliterację tego fragmentu na grażdankę (zresztą na podstawie publikacji: Cz. Łapicz, *Kitab Tatarów litewsko-polskich, Paleografia. Grafia. Język*, Toruń 1986, s. 228-229).

¹⁰ У. Ліхадзедаў, *Беларусь і мусульманскі свет*, Мінск 2010.

Zmarły niedawno pisarz i poeta białoruski z Krynek, Sokrat Janowicz, tak widział rangę i znaczenie pism tatarskich dla białoruskiej kultury:

(...) swe księgi święte, kitaby, pasterze duchowi, imamowie, w końcu przekładali wiernym na żywy – nie książkowy – język białoruski, posługując się alfabetem arabskim, wszczepionym im przez religię. Filologia wpadła na ich trop, zdumiewając się pyszną poetycznością tekstów w tej właśnie oprawie słownej¹¹.

Tymczasem dla polskiego recenzenta wniosków NPRH projekt filologiczno-historycznego badania rękopisu pierwszego literackiego przekładu Koranu wileńskich filomatów, przyjaciół Adama Mickiewicza – ks. Dionizego Chlewińskiego oraz Ignacego Domeyki „niekoniecznie wykazuje znamiona projektu o fundamentalnym znaczeniu dla kultury polskiej”¹²!

Moje pierwsze zainteresowania piśmiennictwem Tatarów WKL sięgają lat siedemdziesiątych ubiegłego wieku. Odbywałem wówczas roczny staż naukowy w Instytucie Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu Warszawskiego, uczestnicząc jednocześnie w pracach Pracowni Atlasu Gwar Wschodniosłowiańskich Białostockizny Instytutu Słowianoznawstwa PAN. Otóż pracownicy Pracowni Atlasu – białoruteniści i slawiści, moje zainteresowania piśmiennictwem tatarskim otaczali wielkim szacunkiem. To zresztą im zawdzięczam kontakt z tymi tekstami, pierwszą wiedzę na ich temat. Prof. Antonina Obrębska-Jabłońska oraz prof. Stanisław Glinka zachęcali mnie do podjęcia i kontynuowania tej tematyki. Z zainteresowaniem śledzili postępy w moich badaniach. Dzięki nim nawiązałem owocny kontakt z pionierem nowoczesnych badań kitabistycznych, prof. Antonim Antonowiczem z Wilna, autorem klasycznego już dzisiaj opracowania z zakresu grafii i ortografii białoruskich (i polskich – choć w tytule pracy nie zostało to uwidocznione) tekstów zapisanych alfabetem arabskim przez Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dzisiaj wiem, że to te kontakty z życzliwym środowiskiem

¹¹ S. Janowicz, *Białoruś*, Białoruś, 1987, s. 43.

¹² Cytat pochodzi z recenzji grantu.

warszawskim zatrzymały mnie przy problematyce kitabistycznej i utwierdziły w słuszności wybranej drogi naukowej.

Wreszcie trzecia płaszczyzna moich doświadczeń badawczych związana jest z samymi Tatarami – wyznawcami islamu, zwłaszcza – choć nie tylko – w osobie Macieja Konopackiego, który uwiarygodnił mnie w środowisku naszych Tatarów i umożliwił – giałurowi i kafirynowi – dostęp do tatarskich rodzinnych relikwii – rękopisów ich praojców. Tatarzy bardzo życzliwie kibicowali moim badaniom, interesowali się nimi, a gdzieś w podtekstach krył się jakby żal, że sami niekoniecznie znają, umieją i potrafią odczytywać rękopiśmienną spuściznę swych przodków. Wymownym tego przykładem była konferencja, którą w październiku 2013 r. zorganizowaliśmy w Sokółce. Na otwarte, panelowe spotkanie informacyjne o zadaniach kitabistyki i realizowanych pracach zespołu w ramach projektu „Tefsir”¹³, przybyła kilkudziesięcioosobowa grupa miejscowych muzułmanów zaciekawionych tematyką przedsięwzięcia badawczego, czemu dawali wyraz w żywej dyskusji. Taki odbiór nadaje naszym działaniom wyjątkowy sens.

Prace nad różnorodnym, bogatym i naukowo niezwykle cennym piśmienictwem Tatarów – muzułmanów WKL wcale nie zbliżają się do końca; wręcz przeciwnie – w ostatnich latach obserwujemy ich wyraźne ożywienie i rozwój. Realizowana jest idea, z jaką występowałem już w pierwszych moich publikacjach z tego zakresu: badania nad spuścizną piśmienniczą Tatarów powinny mieć charakter interdyscyplinarny i międzynarodowy, odzwierciedlający nie tylko złożoność historyczno-kulturową samych Tatarów, ale także ich nowej ojczyzny – Wielkiego Księstwa Litewskiego. Nie jest możliwe, aby jeden badacz ogarnął swymi kompetencjami wszystkie możliwe zakresy badawcze zachowanych rękopisów, językowo i treściowo bardzo zróżnicowanych zarówno w czasie, jak i w przestrzeni. Dlatego tak ważne są inicjatywy badań zespołowych, interdyscyplinarnych, co obecnie jest coraz częściej realizowane w praktyce.

Na podstawie dotychczasowych badań widzimy również, jakie są potrzeby i możliwości podejmowania dalszych tematów. Międzynarodowy zespół wspomnianego wyżej projektu „Tefsir” opracował tzw. „obszary badawcze”, czyli zestaw

¹³ Zob. oficjalna strona internetowa projektu „Tefsir”, 2013, protokół dostępu: www.tefsir.umk.pl [odczyt: 23.06.2015].

ponad trzydziestu zagadnień, które mogą i powinny być przedmiotem zespołowej pracy i refleksji naukowej¹⁴. Są wśród nich problemy szczegółowe i ogólne, ale celem ich realizacji jest przede wszystkim:

- 1) wydanie wraz z filologiczno-historycznym komentarzem najstarszego polskiego (a zarazem pierwszego słowiańskiego) przekładu Koranu (tzw. tefsiru);
- 2) opracowanie czegoś w rodzaju antologii lub chrestomatii tekstów Tatarów – muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego w wersji transliterowanej z alfabetu arabskiego na łaćński;
- 3) wdrożenie prac nad słownikiem kitabistycznym; pracę nad takim słownikiem zapowiadał już prof. Antonowicz, autor wydanej przed prawie półwieczem fundamentalnej pracy *Белорусские тексты, писанные арабским письмом и их графико-орфографическая система*¹⁵.

Na obecnym etapie badań kitabistycznych zadania te niewątpliwie można już podejmować i efektywnie realizować z uwzględnieniem dotychczasowego dorobku międzynarodowej kitabistyki.

Abstract:

The difficult birth of Kitab studies

Keywords: Kitab studies, Tatars' religious books

The text presents a reflection on the development of a new scientific subdiscipline, referred to as Kitab studies. The text presents some considerations and problems, which interdisciplinary researchers must face, while trying to study Tatar manuscripts. It is also a reflection on the easy and shallow evaluation of research proposals, often undertaken by reviewers who are not very competent in this field. One of important aspects is studying texts written in a Slavic language, but using Arabic letters, for the representatives of the Tatar community, which has a very keen interest in their own handwritten heritage.

¹⁴ Cz. Łapicz, *Projekt filologiczno-historycznego opracowania oraz krytycznego wydania tzw. tefsiru Tatarów Wielkiego Księstwa (pierwszego przekładu Koranu na język słowiański)*, 2013, odczyt: <http://www.tefsir.umk.pl/o,1,o-projekcie.html> [odczyt: 30.06.2015].

¹⁵ A. Antonowicz, *Белорусские тексты, писанные арабским письмом и их графико-орфографическая система*, Вильнюс 1968.

Joanna Kulwicka-Kamińska / Magdalena Lewicka
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

**Instytucjonalne formy badań nad dziedzictwem
kulturowym Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego.
Centrum Badań Kitabistycznych (UMK, Toruń)**

W 2015 r. powołano na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu specjalistyczną, interdyscyplinarną jednostkę naukowo-badawczą – Centrum Badań Kitabistycznych (dalej skrót: CBK). Nadzór nad jej działalnością sprawuje Dziekan Wydziału.

Pracami Centrum kieruje dr hab. Joanna Kulwicka-Kamińska (Instytut Języka Polskiego UMK), prowadząca kitabistyczne badania, koncentrujące się na przekładzie terminologii muzułmańskiej z języków orientalnych (zwłaszcza arabskiego i tureckiego) na języki słowiańskie (zwłaszcza polski i białoruski), w tym interferencji chrześcijaństwa i islamu w literaturze religijnej Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej WKL). Wskazuje to, co łączy polskie przekłady z muzułmańską tradycją tłumaczeniową (tłumaczenia Koranu m.in. w postaci tureckich tefsirów), a co stanowi wpływ wzorca jakim jest chrześcijańska (w tym biblijna) tradycja translatoryczna oraz analizuje włączanie do muzułmańskiego piśmiennictwa religijnego odpowiednio zmodyfikowanych źródeł chrześcijańskich.

Do zadań statutowych CBK należą: inicjowanie, prowadzenie i koordynowanie interdyscyplinarnych i międzynarodowych działań o charakterze naukowo-badawczym, edytorskim oraz popularyzatorskim z zakresu kitabistyki.

Kitabistyka jest jedną z odmian teolingwistyki, definiowanej współcześnie jako:

- 1) nauka, która powstała w wyniku współdziałania języka i religii (z gr. *theos* ‘Bóg’ i łac. *lingua* ‘język’);
- 2) dział językoznawstwa, który zajmuje się badaniem języka religijnego i analizą zjawisk religijnych, przejawiających się i utrwalających w języku¹.

Stanowi jeden z rozwijających się nurtów współczesnego językoznawstwa. Kitabistyka jest nową subdyscypliną filologiczną, która łączy językoznawstwo słowiańskie z orientalistycznym (arabistycznym i turkologicznym) oraz z kulturoznawstwem i religioznawstwem. Do zakresu jej badań należy materialne i niematerialne dziedzictwo kulturowe Tatarów WKL, a w szczególności oryginalna, rękopiśmienna literatura, zwłaszcza religijna w postaci kitabów, chamailów, tefsirów, tedźwidów itd.

Tatarskie piśmiennictwo przekładowe stanowi niezwykle ciekawy przedmiot interdyscyplinarnych badań. Powstało w wielokulturowym i wielojęzycznym Wielkim Księstwie Litewskim, w środowisku litewsko-polskich muzułmanów, żyjących w warunkach diaspory w otoczeniu chrześcijańskim. Miało to wpływ na wielowarstwowość genetyczną tatarskiej twórczości, w tym na obecność zróżnicowanych geograficznie i chronologicznie cech polszczyzny północnokresowej i języka białoruskiego; na związek literatury Tatarów WKL z renesansowymi tłumaczeniami Biblii na język polski, a zarazem z koraniczną tradycją przekładową w postaci m.in. tureckich tefsirów. Ponadto można wykazać cechy wspólne tatarskiego piśmiennictwa i literatury biblijno-psalterzowej okresu średniowiecza.

Nazwa kitabistyka pochodzi od arabskiego terminu *kitāb* ‘księga, pismo, dokument’. Pierwotnie, jako słowo ogólnosemickie, *kitab* oznaczał również samą „czynność pisania”. W konkretnym użyciu arabski termin *Al-Kitāb* jest jedną z wielu synonimicznych nazw Koranu.

Ta oryginalna naukowa dyscyplina filologiczna jest od wielu lat uprawiana na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, który w Polsce i za granicą

¹ A. Gadomski, Cz. Łapicz, *Teolingwistyka: historia, stan współczesny, perspektywy...*, [w:] *Chrestomatia teolingwistyki*, red. A. Gadomski, Cz. Łapicz, Symferopol 2008/2009, s. 51.

uważa się za centrum badań kitabistycznych. Zapoczątkował je przed trzydziestoma latami Czesław Łapicz, autor monografii *Kitab Tatarów litewsko-polskich* (*Paleografia. Grafia. Język*), omawiającej grafie, ortografię, jak również fleksję i leksykę XVIII-wiecznego zabytku (1782/1783) – *Kitabu Milkamanowicza*. Opracował i zastosował w niej, oparty na łacinie, system transliteracji zabytków piśmiennictwa muzułmanów litewsko-polskich. Modyfikację i uzupełnienie tego systemu zamieścił natomiast w kolejnej publikacji: *Klucz do rajy. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku* w przekładzie i opracowaniu Henryka Jankowskiego i Czesława Łapicza², stanowiącej filologiczne tłumaczenie *Kitabu Milkamanowicza* na współczesny język polski. Istotnym wkładem Łapicza w badania kitabistyczne jest: zweryfikowanie panujących w nauce poglądów na temat przyczyn i czasu powstania tatarskiego piśmiennictwa religijnego, skorygowanie i uzupełnienie klasyfikacji tatarskich zabytków, opracowanie zasad transliteracji alfabetu arabskiego na łacinkę – w odniesieniu do *Kitabu Milkamanowicza*, dokonanie pierwszego w historii języka polskiego filologicznego opisu, a następnie filologicznego tłumaczenia tegoż *Kitabu* na współczesną polszczyznę. I choć przyjmuje się, iż naukowe podstawy kitabistyki stworzył Anton K. Antonowicz z Uniwersytetu Wileńskiego³, to niewątpliwie wprowadzenie do obiegu naukowego terminu „kitabistyka” i jego upowszechnienie nauka polska zawdzięcza Czesławowi Łapiczowi. Terminem tym zaczęto posługiwać się w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych XX w. Jego upowszechnienie nastąpiło natomiast po roku 2000. Historia badań kitabistycznych sięga jednak dziewiętnastego stulecia. Pełny wykaz publikacji podejmujących problematykę piśmiennictwa Tatarów WKL przed 1935 r. zawiera praca Stanisława Kryczyńskiego *Bibliografia do historii Tatarów polskich*⁴. Stan badań do połowy lat sześćdziesiątych wyczerpująco omawia Maciej Konopacki w artykule *Piśmiennictwo Tatarów polsko-litewskich w nauce polskiej i obcej*, opublikowanym w numerze 3 „Przeglądu Orientalistycznego” w roku 1966 (s. 193-204). Początki kitabistyki, jej rozwój oraz współczesne kierunki badań zostały szczegółowo opisane w pracach

² *Klucz do rajy. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku*, tłum. i oprac. H. Jankowski, Cz. Łapicz, Warszawa 2000.

³ А.Антонович, Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система, Вильнюс 1968.

⁴ S. Kryczyński, *Bibliografia do historii Tatarów polskich*, Zamość 1935.

Andrzeja Drozda, Paula Sutura, Czesława Łapicza, Galiny Miśkinienė, Michaiła Tarełki, Iryny Synkowej, Iwony Radziszewskiej i Joanny Kulwickiej-Kamińskiej⁵.

Czesław Łapicz wyznaczył zadania i postulaty badawcze kitabistyki⁶. Za najistotniejsze z nich należy uznać: opracowanie systemu transliteracji i transkrypcji alfabetu arabskiego na alfabet łaciński, stosowanego w tekstach Tatarów WKL; krytyczne wydanie najstarszego, pochodzącego prawdopodobnie z drugiej połowy XVI w. słowiańskiego przekładu Koranu na polszczyznę północnokresową, a następnie innych, równie cennych zabytków, głównie kitabów i chamailów; analizę filologiczną (na płaszczyznach: graficzno-ortograficznej, fonetyczno-fonologicznej, leksykalno-semantycznej i gramatycznej) przetransliterowanych zabytków piśmiennictwa Tatarów WKL, prowadzącą do opracowania monografii poszczególnych tekstów; opracowanie słownika zabytków Tatarów WKL; weryfikację (na podstawie analizy tekstów źródłowych) hipotez dotyczących powstania i rozwoju polszczyzny północnokresowej oraz zbadanie dziejów białoruskiego języka literackiego, a także ewolucyjnej zmienności historyczno-językowych relacji polsko-białoruskich, zwłaszcza na obszarze WKL; scharakteryzowanie historyczno-językowych relacji słowiańsko-orientalnych; dokonanie przekładu na języki słowiańskie specjalistycznego słownictwa z kręgu kultury i religii islamu dla potrzeb środowiska Tatarów WKL; pokazanie kształtowania się i rozwoju polskiej (i białoruskiej) terminologii muzułmańskiej, zarówno w zakresie dogmatyki i egzegezy, jak również modlitw, obrzędów, obyczajów itd. oraz interferencji religii i kultury chrześcijańskiej i muzułmańskiej, w tym przejmowania przez Tatarów WKL słowiańskiego słownictwa i frazeologii religijnej oraz przenoszenia ich – nie zawsze adekwatnie i z poszanowaniem różnic doktrynalnych – do wyznawanego przez nich tzw. islamu lokalnego.

⁵ A. Drozd, *Arabskie teksty liturgiczne w przekładzie na język polski XVII wieku. Zagadnienia gramatyczne na materiale chutb świętych*, Warszawa 1999; P. Suter, *Alfirkun Tatarski. Der litauisch-tatarische Koran-Tefsir*, Köln–Weimar–Wien 2004; Cz. Łapicz, *Kitabistyka a historia języka polskiego i białoruskiego. Wybrane zagadnienia*, „Rocznik Slawistyczny” 2008, LVII, s. 31–49; G. Miśkinienė, *Развитие kitabистики в Вильнюсском университете*, „Kalbotyra” 2009, LIV (2), s. 231–237; M. Tarełka, I. Сынькова, *Докуль найшлі ідалы*, Мінск 2009; I. Radziszewska, *Chamaily jako typ piśmiennictwa religijnego muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego (na podstawie słowiańskiej warstwy językowej)*, praca doktorska, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2010 (komputeropis); J. Kulwicka-Kamińska, *Przekład terminologii religijnej islamu w polskich tłumaczeniach Koranu na tle biblijnej tradycji translatorskiej*, Toruń 2013.

⁶ Cz. Łapicz, *Kitabistyka a historia...*, ed. cit. oraz A. Gadomski i Cz. Łapicz, *Teolingwistyka...*, ed. cit., s. 33–58.

Wymienione zagadnienia stały się przedmiotem badań Łapicza oraz jego doktorantek, m.in. Natalii Danyliuk, Izabeli Kończak, Joanny Kulwickiej-Kamińskiej, Iwony Radziszewskiej i znalazły wyraz w licznych artykułach, a także rozprawach doktorskich (nt. kształtowania się terminologii muzułmańskiej w językach: rosyjskim, polskim i ukraińskim oraz nt. *chamaifów* jako jednego z typów tatarskiego piśmiennictwa i zawartej w nich słowiańskiej warstwy językowej) bądź habilitacyjnych (nt. przekładu terminologii religijnej islamu w polskich tłumaczeniach Koranu, w tym w tatarskich tefsirach, na tle biblijnej tradycji translatorycznej) ich autorstwa. Wieloletnie badania w dziedzinie kitabistyki wieńczą prace nad przygotowaniem krytycznej edycji tatarskiego *Tefsiru*, podjęte w 2013 r. przez międzynarodowy interdyscyplinarny zespół naukowców w ramach projektu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, pt. „Tefsir – projekt filologiczno-historycznego opracowania oraz krytycznego wydania tzw. tefsiru Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego z 2. połowy XVI w. (pierwszego przekładu Koranu na język polski)”⁷. Zespołem, składającym się zarówno ze sławistów (poloniści i białoruteniści), jak i orientalistów (arabiści i turkolodzy) oraz historyków, reprezentujących takie ośrodki naukowo-badawcze jak: Uniwersytet Wileński, Białoruska Akademia Nauk oraz Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytet Łódzki, Uniwersytet w Białymstoku, a także Instytut Badań Literackich PAN, kieruje Czesław Łapicz.

Prowadzone na podstawie tatarskiej literatury rękopiśmiennej badania koncentrowały i koncentrują się głównie na tekstach słowiańskich, w językach polskim i białoruskim zapisanych alfabetem arabskim, z uwzględnieniem obecnych w nich wtrętów z języków orientalnych⁸. Tymczasem istotna jest również naukowa

⁷ Zainicjowane przez Czesława Łapicza prace, poprzedzające złożenie wniosku, trwały kilka lat. Prowadzone były przez niego oraz przez Joannę Kulwicką-Kamińską z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu we współpracy z Galiną Miśkinienę z Instytutu Języka Litewskiego w Wilnie, a później także z Dainorą Pociūtę z Uniwersytetu Wileńskiego. Rezultatem wspólnych działań było opracowanie projektu „Koran w Europie” w ramach Seventh Research Framework Programme (FP7). Następnie do prac nad projektem zaproszono Siergieja Temčinasa z Instytutu Języka Litewskiego w Wilnie oraz Michaiła Tarekę i Genadija Cychuna z Narodowej Akademii Nauk Białorusi w Mińsku. Autorami projektu „Tefsir” złożonego w ramach NPRH są Czesław Łapicz i Joanna Kulwicka-Kamińska.

⁸ Prace na temat literatury tatarskiej i dziedzictwa językowego Tatarów (w polskim piśmiennictwie): I. Kraczkowski, *Nad arabskimi rękopisami. Kartki ze wspomnień o księgach i ludziach*, tłum. A. Zajęczkowski, Warszawa 1952; J. Szynkiewicz, *Literatura religijna Tatarów litewskich i jej pochodzenie*, „Rocznik Tatarski” 1935, nr 2, s. 138-143; idem, *O kitabie*, „Rocznik Tatarski” 1932, nr 1, s. 188-195; idem, *Wersety z Koranu*, Sarajewo 1935; A. Woronowicz, *Kitab tatarów litewskich i jego zawartość*, „Rocznik Tatarski” 1935, II, s. 376-394; A. Zajęczkowski, *Tak zwany chamaif tatarski ze zbiorów rękopisów w Warszawie*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU” 1851, nr 4, s. 307-313; M. Konopacki, *Piśmiennictwo Tatarów polsko-litewskich w nauce polskiej i obcej*, „Przegląd Orientalistyczny” 1966, nr 3, s. 193-

eksploracja warstwy orientalnej tatarskich zabytków. Jej badania przyczynią się bowiem do ustalenia pełnej zawartości treściowej zabytków, wskazania źródeł tekstów orientalnych, a także kompetencji językowych autorów i kopistów ksiąg, a następnie – w oparciu o analizę porównawczą obu warstw – do opracowania zagadnień związanych z przekładem tekstów arabskojęzycznych (bądź szerzej: orientalnych) na języki słowiańskie.

Nie oznacza to, iż w pracach podejmujących problematykę tatarskiego piśmiennictwa nie pojawiały się dotąd nawiązania do arabskiej warstwy językowej⁹. Dotyczyły one wstępnego wskazania zawartości zabytków (głównie chamaifów)¹⁰ oraz grafii i ortografii tekstów arabskich obecnych w wybranych tekstach tatarskich¹¹. Jedyny dorobek arabistyczny w zakresie kitabistyki stanowiły do niedawna dwie prace Andrzeja Drozda: studium poświęcone modlitwie za sułtanów wchodzącej w skład chutb pt. *Sułtan dua (święteczna modlitwa za sułtanów)*¹² oraz monografia o charakterze językoznawczym i translologicznym *Arabskie teksty liturgiczne w przekładzie na język polski XVII wieku*¹³, której przedmiotem jest tłumaczenie na język polski trzech arabskich oracji świętecznych obecnych w chamaile ze zbiorów Biblioteki Wydziału Orientalistycznego Uniwersytetu w Sankt Petersburgu¹⁴.

Przełom na gruncie obcym przyniosły publikacje kitabistów z Wilna, którzy – oprócz prowadzenia badań, dotyczących transliteracji i transkrypcji

204; Cz. Łapicz, *Kitab Tatarów litewsko-polskich. (Paleografia. Grafia. Język)*, Toruń 1986; idem, *Kitabistyka a historia...*, ed. cit.; *Klucz do raju...*, ed. cit.; A. Drozd, *Arabskie teksty liturgiczne...*, ed. cit.; idem, *Nowe odkrycia w badaniach nad piśmiennictwem tatarskim*, „Rocznik Tatarów Polskich” 1994, nr 2, s. 218-230; J. Kulwicka-Kamińska, *Kształtowanie się polskiej terminologii muzułmańskiej. Na podstawie piśmiennictwa religijnego Tatarów litewsko-polskich*, Toruń 2004; eadem, *Przekład terminologii religijnej...*, ed. cit.; eadem, Cz. Łapicz, *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*, Toruń 2013; eadem, *Badania kitabistyczne w Polsce i na świecie*, „Życie Tatarskie” 2014, nr 39(116), s. 37-49; eadem, *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Teoria i praktyka badawcza*, Toruń 2015.

⁹ Tematykę orientalistyczną w badaniach kitabistycznych podejmowali niemal wyłącznie przedstawiciele ośrodków turkologicznych (T. Majda, G. Miśkinienė, S. Szupa, A. Dubiński, H. Janowski).

¹⁰ G.M. Meredith-Owens, A. Nadson, *The Byelorussian Tatars and their Writings*, „The Journal of Byelorussian Studies” 1970, nr 2, s. 141-176; A. Drozd, *Chamaif Sobolewskiego*, „Rocznik Tatarów Polskich” 1993, nr 1, s. 48-62; A. Drozd, *Rękopis Tatarów polsko-litewskich w zbiorach Biblioteki Gdańskiej PAN*, „d’Oriana. Awiza biblioteczne” 1996, nr 3, s. 18-27.

¹¹ Charakterystyka strony językowej tychże ograniczała się jedynie do sygnalizowania obecności licznych zepsuć skryptorskich, na czym zaważył brak znajomości arabszczyzny u osób podejmujących się kopiowania religijnych ksiąg tatarskich. Zob. np. G.M. Meredith-Owens, A. Nadson, op. cit., s. 168; A. Drozd, *Chamaif Sobolewskiego*, ed. cit., s. 56-58.

¹² A. Drozd, *Sułtan dua (święteczna modlitwa za sułtanów)*, „Rocznik Tatarów Polskich” 1994, nr 2, s. 206-217.

¹³ Idem, *Arabskie teksty liturgiczne...*, ed. cit.

¹⁴ Sygn. LU-869. Zabytek datowany jest na koniec XVIII lub początek XIX w., zaś przekład powstał wcześniej. Zob. A. Drozd, *Arabskie teksty liturgiczne...*, ed. cit., s. 9.

rękopiśmiennych tekstów Tatarów WKL, koncentrują uwagę na katalogowaniu rękopisów, ich publikacji oraz analizie tekstologicznej. W 2009 r. w Wilnie wydano pod redakcją Galiny Miškinienė *Ivano Luckevičiaus kitabas – Lietuvos totorių kultūros paminklas*. Edycja zabytku obejmuje transliterację zarówno jego słowiańskiej warstwy językowej, jak też tureckiej i arabskiej. Ważne miejsce w kitabistyce zajmują również publikacje Paula Suter, w których podjął próbę oceny tłumaczenia Koranu w aspektach filologicznym i translatologicznym¹⁵ (choć wykorzystany przez niego materiał badawczy był dość ubogi: fragmenty wyekscerpowane z jednej z koranicznych sur „Krowa”), zaś na gruncie polskim praca Joanny Kulwickiej-Kamińskiej *Przekład terminologii religijnej islamu w polskich tłumaczeniach Koranu na tle biblijnej tradycji translatorycznej*, której celem jest „możliwie pełne przedstawienie sposobów oddawania arabskiej leksyki i frazeologii w językach słowiańskich (...) oraz pokazanie zastosowanych przez tłumaczy metod przekładu”¹⁶. Podstawę materiałową badań stanowią rękopiśmienne zabytki Tatarów WKL (fragmenty tefsirów, kitabów i chamailów), polskie drukowane przekłady Koranu i Biblii. Nowe perspektywy badawcze otwierają prace prowadzone w ramach projektu „Tefsir”. Obecni w zespole arabiści, prof. Marek M. Dziekan i dr Magdalena Lewicka, podjęli badania w ramach wyznaczonych obszarów badawczych¹⁷, w tym próbę udzielenia odpowiedzi na pytania:

- 1) Czy na podstawie tefsirów Tatarów WKL można ustalić, z jakiego języka – tureckiego czy arabskiego – dokonano pierwszego przekładu Koranu na język polski/białoruski?
- 2) Czy można poddać ocenie – choćby na ograniczonym (reprezentatywnym) materiale – arabską (lub turecką?) podstawę translacji Koranu na język polski i/lub białoruski?

¹⁵ P. Suter, *Zu den Koranübersetzungen der Litauischen Tataren*, „Slavica Helvetica” 1993, nr 39, s. 371-395; P. Suter, *Suščestvuet li belorusskij perevod Korana (tefsir)?*, [w:] *Drugaja miznarodnaja navukova-praktyčnaja kanferencyja „Islamskaja kul'tura Tatarau-musul'man Belarusi, Litvy i Polšy*, Minsk 1995, s. 50-56.

¹⁶ J. Kulwicka-Kamińska, *Przekład terminologii religijnej...*, ed. cit., s. 8-9.

¹⁷ Obszary badawcze, dotyczące badań sławistycznych i orientalistycznych, zostały wyznaczone przez Cz. Łapicza i J. Kulwicką-Kamińską w ramach prac nad projektem „Tefsir”. Więcej o projekcie na stronie internetowej www.tefsir.umk.pl/ [odczyt: 12.07.2015].

3) Jakie wnioski (ogólne lub szczegółowe) można wysnuć w odniesieniu do językowych relacji słowiańsko-orientalnych na podstawie polskiego przekładu Koranu w formie tefsirowej?

Tak więc arabskojęzyczna zawartość rękopisów tatarskich, jako pole badawcze wymagające kompetencji orientalistycznej i religioznawczej, znalazła się w centrum zainteresowań Magdaleny Lewickiej¹⁸, czego pokłosiem są publikacje: *Identyfikacja i analiza tekstologiczno-filologiczna arabskiej warstwy językowej s. 478-485 Tefsiru z Olity (1723 r.)* oraz *Z badań nad piśmiennictwem Tatarów polsko-litewskich. Arabska warstwa językowa Tefsiru z Olity (1723)*.

Planowane prace badawcze nad arabską warstwą językową podzielone zostały na kilka etapów, które poprzedzone będą opracowaniem narzędzi metodologicznych dla pełnego opisu filologiczno-tekstologicznego arabskojęzycznej zawartości tatarskich ksiąg:

- 1) w pierwszej kolejności przedmiotem badań będą odpisy XVI-wiecznego *Tefsiru* Tatarów WKL zachowane do naszych czasów, które stanowią łańcuch kopii sporządzanych na przestrzeni czterech wieków (XVI-XIX), a więc nie tylko w różnym czasie, ale także w różnych miejscach i przez kopistów o różnym stopniu znajomości języka arabskiego, co pozwoli na dokonanie analizy porównawczej, której celem będzie ustalenie zakresu zmian w treści oraz kompetencji językowych (i religijnych) poszczególnych kopistów;
- 2) kolejny etap prac badawczych obejmie arabską warstwę językową w zakresie odczytu, transliteracji i identyfikacji tekstów obecnych w tefsirach (w celach porównawczych także kitabach i chamailach), a następnie ich analizy tekstologicznej i filologicznej;
- 3) dodatkowo podjęte zostaną prace nad możliwie wszechstronną prezentacją (krytyczną edycją) poszczególnych zabytków poprzez uzupełnienie

¹⁸ M. Lewicka, *Identyfikacja i analiza tekstologiczno-filologiczna arabskiej warstwy językowej s. 478-485 Tefsiru z Olity (1723 r.)*, [w:] *Estetyczne aspekty literatury polskich, białoruskich i litewskich Tatarów (od XVI do XXI w.) / Aesthetic Aspects of the Literature of Polish, Belarusian and Lithuanian Tatars (from the 16th to the 21st Century)* / Эстетические аспекты литературы польских, белорусских и литовских Мамар (XVI–XXI вв.), ed. G. Czerwiński, A. Konopacki, Białystok 2015, s. 107-132; M. Lewicka, *Z badań nad piśmiennictwem Tatarów polsko-litewskich. Arabska warstwa językowa Tefsiru z Olity (1723)*, [w:] *W kręgu zagadnień świata arabskiego*, red. A. Abbas, A. Maško, Poznań 2015, s. 417-433.

opublikowanych dotychczas opracowań manuskryptów o obecne w nich teksty arabskojęzyczne.

Badania tekstologiczne oparte na opracowaniu treści i zawartości manuskryptów pozwolą na prześledzenie wędrówek pewnych tematów poprzez zabytki zróżnicowane czasowo i przestrzennie, a co za tym idzie wskazanie bądź odtworzenie ksiąg najdawniejszych i tych, które stały się podstawą dla kolejnych kopii. Z drugiej zaś strony umożliwią wyróżnienie wątków i tematów wspólnych z innymi rękopisami, zarówno w obrębie jednego rodzaju (np. pomiędzy *chamaifami*), jak też różnymi ich typami (np. pomiędzy *chamaifami* a *kitabami*). Analiza treści arabskojęzycznych wnieść może dodatkowe informacje na temat datowania poszczególnych zabytków (kopii), tak z adnotacji obecnych w kolofonach, co pozwala na datowanie bezpośrednie, jak i zapisków dodatkowych (np. świadectwo właściciela, zapiski rodzinne) na kartach otwierających lub zamykających księgi oraz wplecionych w tekst dat czy faktów historycznych (choć część z nich może dotyczyć czasu narracji, a nie rzeczywistości pozatekstowej)

Jednym z istotnych zagadnień jest również kwestia transliteracji i transkrypcji tekstów arabskojęzycznych na alfabet łaciński¹⁹ wymagająca opracowania i teoretycznego uzasadnienia z uwagi na charakterystyczny sposób notacji, który pozostaje cechą immanentną zabytków tatarskich. A mianowicie zapis uwzględniający pełną wokalizację, w przeciwieństwie do tekstów arabskojęzycznych, w których zapisywane są wyłącznie spółgłoski, samogłoski długie (ā, ū, ī) i dyftongi (ay, aw), natomiast samogłoski krótkie (a, u, i) oznacza się sporadycznie w wymagających tego tekstach (dla celów dydaktycznych i poprawnościowych) przy pomocy specjalnych znaków wokalizacyjnych (służących zarówno do zapisu samogłosek krótkich, jak też braku samogłoski lub podwojenia spółgłoski), umieszczanych nad bądź pod literą. Odnosząc się do definicji transliteracji, określanej jako oddawanie znaków (grafemów) jednego alfabetu za pomocą znaków (grafemów) innego alfabetu, bez uwzględnienia fonetycznych właściwości głosek oznaczonych przez

¹⁹ Wokół transliteracji i transkrypcji tekstów słowiańskich obecnych w rękopiśmiennej literaturze tatarskiej zob. *Teoretyczne aspekty badania piśmiennictwa Tatarów – muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz Praktyka badawcza: systemy transliteracji i transkrypcji*, [w:] *Tefsir Tatarów...*, ed. cit., red. J. Kulwicka-Kamińska, Cz. Łapicz, s. 29-202.

znaki (grafemy) w alfabecie transliterowanym²⁰, Lewicka postuluje, by przez owe „znaki” rozumieć wszystkie grafemy, jakie składają się na zapis analizowanego materiału, zarówno litery (w tym te, należące do alfabetu, jak i te, które do niego nie należą), jak i znaki wokalizacyjne. Za podstawę transliteracji przyjmuje system ISO (International Standardization Organization) stosowany w piśmiennictwie polskim o charakterze naukowo-arabistycznym²¹, o czym decyduje jego dokładność (litery łacińskie uzupełnione są dodatkowymi znakami z uwagi na zróżnicowanie głosek arabskich i każda z nich oznacza jedną głoskę arabską, podczas gdy w transkrypcji tzw. „uproszczonej” jedna litera alfabetu łacińskiego może oddawać kilka głosek arabskich, a niektórych z nich nie uwzględnia w zapisie, co implikuje w warstwie artykulacji utrudnienia w wymowie i zakłócenie komunikacji, zaś w warstwie notacji uniemożliwia odwrotność procesu, retransliterację, tj. powrotu to oryginalnego tekstu), charakter międzynarodowy oraz zgodność z innymi opracowaniami arabistycznymi.

Charakterystyka systemu graficzno-ortograficznego zabytków dostarcza informacji na ten temat poprzez ocenę stopnia zgodności zapisu tekstów arabskojęzycznych z obowiązującą w tym czasie ortografią. Umożliwia także śledzenie przepływu pewnych cech, odchyleń od norm językowych, błędów bądź specyficznych sposobów notacji pomiędzy poszczególnymi odpisami.

Badania prowadzone w Toruniu przyjęły profil sławistyczno-arabistyczny. Do szczegółowych celów naukowo-badawczych Centrum Badań Kitabistycznych można zatem zaliczyć²²:

- 1) Wprowadzenie do świadomości społecznej oraz do obiegu naukowego oryginalnego źródła filologicznego, jakim jest piśmiennictwo religijne muzułmanów WKL, wraz z pierwszym, dokonany już w XVI w., słowiańskim

²⁰ „Przez transliterację rozumiemy taką konwersję pisma, która polega na oddawaniu liter jednego alfabetu za pomocą liter innego alfabetu (w razie potrzeby zaopatrzonych w dodatkowe znaki diakrytyczne) bez uwzględnienia fonetycznych właściwości głosek oznaczonych przez litery w alfabecie transliterowanym. Przez transkrypcję natomiast rozumiemy taką konwersję pisma, która polega na oddawaniu fonetycznych właściwości głosek oznaczanych literami jednego alfabetu za pomocą systemu ortograficznego innego alfabetu. Różnica między transliteracją i transkrypcją jest więc dość istotna: w transliteracji chodzi jedynie o konsekwentne oddawanie liter jednego alfabetu za pomocą liter innego alfabetu, w transkrypcji natomiast o oddawanie brzmienia poszczególnych głosek”. Cyt. za: *Słownik ortograficzny języka polskiego wraz z zasadami pisowni i interpunkcji*, red. M. Szymczak, Warszawa 1975, s. 140.

²¹ Wokół arabskiej notacji i transliteracji zob. M. Lewicka, *System arabskiej notacji i transliteracji*, [w:] *Tefsir Tatarów...*, ed. cit., red. J. Kulwicka-Kamińska, Cz. Łapicz, s. 101-137.

²² Zadania te zostały opracowane przez Cz. Łapiczą i J. Kulwicką-Kamińską.

(polskim) przekładem Koranu. Przekład ten – z uzasadnionych przyczyn zwany tefsirem – źródłowo dokumentuje cywilizacyjno-kulturową rangę dwóch słowiańskich języków – polskiego i (biało)ruskiego, które dały początek tak zwanej polszczyźnie północnokresowej;

2) Prowadzenie długofalowych prac dokumentacyjnych, edytorskich i badawczych o fundamentalnym znaczeniu dla dziedzictwa i kultury nie tylko narodowej, ale też europejskiej. Przedmiotem badań naukowych są bowiem unikatowe zabytki piśmiennictwa Tatarów WKL, w tym wspomniany już pierwszy polski (i w ogóle słowiański), a zarazem trzeci – po łacińskim przekład Koranu z arabskiego oryginału na język europejski;

3) Gromadzenie, opracowywanie i udostępnienie tekstów źródłowych do interdyscyplinarnych badań nie tylko filologicznych, ale także historycznych, socjologicznych, religioznawczych, literaturoznawczych, kulturoznawczych, teologicznych itd., zwłaszcza, że można wskazać podobieństwa systemowe między rękopisami tatarskimi i polskimi rękopiśmiennymi tekstami średnio-wiecznymi i renesansowymi;

4) Udział na zasadach eksperckich w inicjatywach innych ośrodków krajowych i zagranicznych podejmujących problematykę mniejszości narodowych i kulturowych, w tym, np. identyfikacja i opis zabytkowych rękopisów tatarskich, o które zwracają się do nas właściciele prywatni oraz takie instytucje, jak Biblioteka PAN w Kórniku oraz Muzeum Podlaskie w Białymstoku;

5) Edycja z komentarzem filologiczno-historycznym tłumaczenia Koranu na język polski z lat dwudziestych XIX w. autorstwa wileńskich filomatów – ks. Dionizego Chlewińskiego i Ignacego Domeyki wraz z odnalezionym w ostatnich miesiącach i udostępnionym nam oryginalnym, dotąd nieznanym, fragmentem rękopisu tego przekładu.

Podjmując te wątki i tematy badawcze CBK nawiązuje do chlubnej tradycji badawczej toruńskiej polonistyki w zakresie polszczyzny północnokresowej, zwłaszcza do badań prowadzonych przez prof. Halinę Turską oraz prof. Teresę Friedelównę. W pewnym zakresie badania prowadzone w Centrum będą nawiązywały również do uniwersalnej metodologii badań slawistycznych, prowadzonych na UMK przez prof. Leszka Moszyńskiego.

W ramach działalności dydaktycznej Centrum Badań Kitabistycznych proponuje: wykłady monograficzne z zakresu translacji ksiąg religijnych oraz wielopoziomowych relacji słowiańsko-orientalnych; tematy prac dyplomowych (oraz doktorskich) z zakresu historii, kultury oraz piśmiennictwa Wielkiego Księstwa Litewskiego, ze szczególnym uwzględnieniem polszczyzny północnokresowej oraz interferencji międzyreligijnej itp.

Centrum współpracuje z:

- 1) ośrodkami naukowymi i badaczami z zagranicy, do których należą: Uniwersytet Wileński (prof. Sergiej Temczyn – sławista; prof. Galina Miškinienė – sławista, turkolog), Narodowa Akademia Nauk Białorusi w Mińsku (prof. Genadij Cychun – sławista, białorutenista, etymolog; doc. dr Michaił Tarełka – semitolog, sławista; dr Iryna Synkowa – historyk kultury i religii);
- 2) ośrodkami naukowymi i badaczami z Polski, spośród których można wymienić – Uniwersytet im. Adama Mickiewicza (prof. Henryk Jankowski – orientalista, turkolog), Uniwersytet Łódzki (prof. Marek Dziekan – orientalista, arabista), Uniwersytet w Białymstoku (dr Artur Konopacki – historyk);
- 3) jednostkami z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika: Pracownią Języka i Kultury Arabskiej oraz Pracownią Języka i Kultury Japońskiej;
- 4) ponadto z: dr Shirin Akiner (Cambridge Central Asian Research Forum and Research Associate, University of London), prof. Andrasem Zoltanem (Balti Filológiai Intézet Ukrán Filológiai Tanszék, Budapest), dr. Motoki Nomachi (Hokkaido University, Sapporo), prof. Nikolajem Dobronravinem (Theory and Practice in Comparative and Historical Perspective, Saint-Petersburg State University).

Do realizowanych dotychczas wspólnych projektów naukowo-badawczych należą:

- 1) wspieranie wymiany naukowej i zapraszanie wykładowców z zagranicy;
- 2) publikowanie w zagranicznych, wysoko punktowanych czasopismach (np. „Slavistica Vilnensis”, „Studia Slavica Hung”, „Slavic Eurasian Studies”);
- 3) organizowanie i udział w międzynarodowych konferencjach oraz międzynarodowych warsztatach (np. liczne międzynarodowe konferencje naukowe organizowane przez Uniwersytet Wileński i Uniwersytet Mikołaja Kopernika

- por. „W rocznicę 600-lecia osadnictwa Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego” (27-29 czerwca 1997 r.); „The Weakest Minorities Stateless Cultures and Intercultural Respect in the New Europe” (7-9 grudnia 2000 r.); „610 rocznica osiedlenia się Tatarów i Karaimów w Wielkim Księstwie Litewskim” (13-15 września 2007 r.); „Język, kultura i tradycja Wielkiego Księstwa Litewskiego” (12-14 listopada 2008 r.); „Litwini i Słowianie: przenikanie języków i kultur w przeszłości i teraźniejszości Litwy” (27-29 listopada 2008 r.); „Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w języku, kulturze i historii” (10-11 września 2009 r.); „Turks’ History and Culture in Lithuania (Dedicated to the 615th Anniversary of the Settlement of Tatars and Karaimes in the Grand Duchy of Lithuania)” (29-31 maja 2013 r.); „Lietuvos Totorių Rankraščiai – Nacionalinis Turtas skiriama 100-ioms Ivano Luckevičiaus vardo kitabo atradimo metinėms” (19-20 maja 2015 r.); specjalistyczne warsztaty, np. 16-18 maja 2007 r. w Toruniu oraz 12 września 2007 r. i 18-19 października 2007 r. w Wilnie, związane z badaniami nad islamem w Europie, w tym nad piśmiennictwem Tatarów WKL. Rezultatem spotkania z partnerami z Uniwersytetu Wileńskiego było opracowanie wspólnego projektu „Koran w Europie” w ramach Seventh Research Framework Programme (FP7), a także cykl kilku międzynarodowych spotkań naukowych, dotyczących koncepcji projektu „Tefsir”, a następnie warsztatów, prowadzonych już w ramach projektu „Tefsir” w latach 2013-2015);
- 4) konsultacje w zakresie prac nad słownikiem *Turkų-lenkų kalbų žodynėlis iš lietuvos totorių rankraščių* (1840);
- 5) prace w ramach projektu „Tefsir – projekt filologiczno-historycznego opracowania oraz krytycznego wydania tzw. tefsiru Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego z 2. połowy XVI w. (pierwszego przekładu Koranu na język polski)”, kierowanego i koordynowanego przez ośrodek toruński (NPRH, moduł 1.2 nr 12H 12 0041 81);
- 6) prace nad przygotowaniem edycji filomackiego przekładu Koranu z pierwszej połowy XIX w.

Podsumowanie

Pełne, komplementarne i interdyscyplinarne opracowanie tatarskich zabytków rękopiśmiennych pisanych alfabetem arabskim, których immanentną cechą jest wielojęzyczność (warstwa orientalna: język arabski, język turecki, język perski; warstwa słowiańska: polszczyzna północnokresowa w początkowym stadium jej powstawania, język starobiałoruski), wymaga stałej współpracy slawistów i orientalistów. Niezbędna jest tu bowiem wiedza z zakresu polskiego i białoruskiego językoznawstwa diachronicznego, a także szerokie kompetencje orientalistyczne, zwłaszcza arabistyczne i turkologiczne, oraz z teorii translacji ksiąg sakralnych.

W związku z tym zasadne jest powołanie jednostki skupiającej międzyrodzinkowy, interdyscyplinarny wyspecjalizowany zespół badaczy polskich i zagranicznych w celu wszechstronnego opracowania zabytków z terenów dawnej Rzeczypospolitej jako zagrożonych utratą ciągłości pokoleniowej oraz rzadko będących przedmiotem naukowej eksploracji, a także warunkującego trwałość i ciągłość badań.

Abstract:

Institutional forms of research on the cultural heritage of Tatars from the Grand Duchy of Lithuania. Research Center for Kitab Studies (NCU, Toruń)

Professional, scientific studies of Tatars' religious literature in the Grand Duchy of Lithuania were initiated by Anton Antonowicz in the late 1960s. They were continued in two academic centers – at Vilnius University and at the Nicolaus Copernicus University in Toruń. One of the results of the many years of research was the establishment of an international interdisciplinary team of scientists, in order to prepare a critical edition of the Tatar Tafsir, as part of the National Programme for the Development of Humanities, entitled *Tafsir – a project of philological-historical elaboration and a critical edition of the so-called Tafsir of the Tatars from the Grand Duchy of Lithuania, from the second half of the 16th century (the first translation of Koran into Polish)* and creating – at the Faculty of Philology, Research Center for Kitab Studies, NCU – the world's first research unit, engaged in initiating, conducting and coordinating interdisciplinary and international research in Kitab studies, a subdiscipline of philology, which combines Slavic linguistics with oriental linguistics (Arabic and Turkic studies), as well as with cultural and religious studies.

Agata S. Nalborczyk
Uniwersytet Warszawski

Badania nad Tatarami w perspektywie religioznawczej

Wprowadzenie

Tatarzy polsko-litewscy to nie tylko mniejszość etniczna, ale także (a może przede wszystkim) religijna. Religia muzułmańska jest jednym z trzech elementów, które, m.in. według Katarzyny Warmińskiej, składają się na ich tożsamość; poza islamem są to tatarskość (pochodzenie etniczne) oraz polskość (przynależność narodowa)¹. Islam zatem stanowi jeden z wyróżników tej grupy, element konstruujący jej tożsamość od momentu przybycia na obecnie zamieszkiwane tereny – główna fala przodków współczesnych Tatarów przybyła ze Złotej Ordy po tym jak państwo to od drugiej połowy XIII w. miało władców wyznających islam i stawało się państwem muzułmańskim².

Co więcej, Tatarzy, którzy przechodzili na chrześcijaństwo na różnych etapach dziejów w Polsce i na Litwie, tracili także swoją tatarskość. Dlatego religia jako ważny składnik tożsamości Tatarów polsko-litewskich była i jest niezbędnym elementem badań nad tą grupą. Mimo że badania te nie były prowadzone przez religioznawców czy nie stosowano przy nich metodologii religioznawczej,

¹ K. Warmińska, *Tatarzy polscy. Tożsamość religijna i etniczna*, Kraków 1999, s. 219.

² P. Borawski, A. Dubiński, *Tatarzy polscy, Dzieje, obrzędy, tradycje*, Warszawa 1986, s. 15.

wątek islamu jako religii i jej funkcjonowania w społeczności tatarskiej pojawia się w nich często.

Aby przedstawić badania nad Tatarami z perspektywy religioznawczej, konieczne jest jednak najpierw zdefiniowanie przedmiotu badań tej dziedziny nauki, ją samą, a następnie dopiero próbować odnaleźć wątki religioznawcze w literaturze naukowej na temat Tatarów.

Co to jest religia?

Jak zauważa Andrzej Bronk, polski filozof i autor prac z teorii nauk o religii, etymologia łacińskiego słowa *religio* „nie jest jasna”, ale „nie ona jest rozstrzygająca dla jego – potocznego lub naukowego – znaczenia”³. Inaczej według kontynuującego w tym przypadku myśl Émile’a Benveniste’a⁴ Jacquesa Derridy⁵, który wyprowadza różne znaczenia terminu *religio* od odmiennych źródeł etymologicznych: od *relegere* znaczącego ‘łączyć, zbliżać’ oraz od *religare* – ‘wiązać, łączyć, spajać’. Pierwsze źródło, jak twierdzi Bryan S. Turner, wskazywałoby u Derridy na „religijne fundamenty jakiegokolwiek społecznej grupy, która się łączy, zaś drugie na „przestrzeganie zasad, które jest konieczne dla kontrolowania człowieka i stworzenia uregulowanego i zdyscyplinowanego życia”⁶. Pierwsze podkreśla zatem rolę kultu religijnego dla kształtowania członkostwa w danej grupie ludzkiej, a drugie wskazuje na regulacyjny charakter praktyk religijnych, dyscyplinujących ludzkie namiętności⁷.

Rozumienie samego terminu oraz jego źródła etymologicznego zmieniało się w czasie, ale dla kultury zachodniej decydujące okazało się pojmowanie terminu przez Cyserona (od *relegere*, rozumianego jako ‘zwracać na coś szczególną uwagę’, ‘oddawać cześć bogom’) i przez Laktancjusza, doradcę cesarza Konstantyna I (od *religare* – ‘ponownie wiązać z Bogiem’)⁸. Od czasów tych pisarzy

³ A. Bronk, *Podstawy nauk o religii*, Lublin 2003, s. 105.

⁴ É. Benveniste, *Indo-European language and society*, London 1973.

⁵ J. Derrida, *Faith and Knowledge*, [w:] *Religion*, ed. J. Derrida, G. Vattimo, Cambridge 1998, s. 34.

⁶ B.S. Turner, *Religion and modern society. Citizenship, secularisation and the state*, Cambridge–New York 2011, s. 4.

⁷ Ibidem.

⁸ A. Bronk, op. cit., s. 106. Istnieją także inne próby wyjaśnienia etymologii tego terminu.

i myślicieli pojawiło się wiele definicji religii, pod wpływem chrześcijaństwa często ograniczających ją do monoteizmu, opartych na pojęciach sacrum i profanum albo postrzegających ją jako część kultury czy nawet typ społeczności⁹. Wraz z rozwojem nauki współcześnie można nawet wyróżnić grupy definicji religii, powiązane z dziedzinami wiedzy, w których te definicje są wykorzystywane. Funkcjonują zatem, jak zauważa Bronk, definicje tworzone „od strony filozoficznej, teologicznej, psychologicznej, religioznawczej, historyczno-porównawczej, semiotyczno-hermeneutycznej itp.”¹⁰.

Okazuje się jednak, że nawet w obrębie „strony religioznawczej” nie ma jednomyślności co do definicji religii¹¹. Pierwsza grupa definicji religioznawczych odwołuje się do istoty religii (definicje substancjalne, uznające transcendencję jako atrybut religii) i określa ją „w sposób strukturalny (wierzenia, praktyka, organizacja)”¹². Przykładem dla polskiego religioznawstwa może być definicja Władysława Piwowarskiego, która mówi, że religia jest to „system wierzeń, wartości oraz związanych z nimi czynności podzielanych i spełnianych przez grupę ludzi, które wynikają z rozróżnienia rzeczywistości empirycznej i pozaempirycznej oraz przyporządkowania co do znaczenia spraw rzeczywistości empirycznej sprawom rzeczywistości pozaempirycznej”¹³.

Dodatkowym problemem jest różnorodność zjawisk, które można by określić mianem ‘religia’. John R. Hinnels uważa, że w ogóle nie ma czegoś takiego jak ‘religia’, lecz trzeba mówić o ‘religiach’, czyli o ludziach, „którzy identyfikują się jako członkowie grup religijnych, chrześcijanie, muzułmanie itd. Działanie lub myśl są religijne, jeśli zaangażowane osoby myślą, że praktykują [w ten sposób – A.S.N.] swoją ‘religię’. Organizacje są religijne, gdy ludzie w nie zaangażowani myślą, że działają one w sposób religijny”¹⁴.

⁹ Ibidem, s. 108–111.

¹⁰ Ibidem, s. 115 i n.

¹¹ Zob. M. Libiszowska-Żółtkowska, J. Mariański, *Leksykon socjologii religii: zjawiska – badania – teorie*, Warszawa 2004, s. 66–69.

¹² Ibidem, s. 67. Więcej zob. A. Bronk, op. cit., s. 117 i n.

¹³ W. Piwowarski, *Socjologiczna definicja religii*, „Studia Socjologiczne” 1974, nr 2, s. 198.

¹⁴ J.R. Hinnels, *Why study religions?*, [w:] *The Routledge companion to the study of religion*, ed. J.R. Hinnels, Abingdon–New York 2010, s. 6.

Dlatego próby definiowania religii ze względu na jej istotę próbuje się zastąpić definicjami funkcjonalnymi (nieuczynającymi transcendencji za atrybut religii), czyli nie ze względu na to, czym religia jest¹⁵, ale ze względu na to, jaką funkcję pełni ona w życiu ludzi, jakie jest jej miejsce i rola¹⁶. Definicje funkcjonalne za Émilem Durkheimem skupiają się na relacjach religii ze społeczeństwem (obiektywne – funkcja religii) lub za Maksem Weberem na relacjach religii z jednostką (subiektywne – wierzenia)¹⁷. Przykładem definicji łączącej oba te podejścia jest np. ta sformułowana przez Talcotta Parsonsa, który twierdzi w niej, że „religia to zespół wierzeń, praktyk i instytucji, które ludzie wytworzyli w różnych społeczeństwach dla zrozumienia tych dziedzin życia, których doświadcniają, które nie poddają się racjonalnej interpretacji ani kontroli, a do których przywiązują wagę ze względu na ich odniesienia do pewnego rodzaju zachowań relewantnych i koncepcji istnienia porządku ‘nadprzyrodzonego’, uświadamianej i odczuwanej jako fundamentalna dla określenia pozycji człowieka w świecie oraz wartości, które ułatwiają zrozumienie własnego przeznaczenia i regulują stosunki z innymi”¹⁸. Ale i tu pojawiają się problemy, gdyż ten typ definicji nie pozwala ostro odróżnić religii od np. ideologii sowieckiego marksizmu czy chińskiego maoizmu¹⁹.

Jak zatem widać i co zauważył Jacques Waardenburg, jeden z najważniejszych współczesnych religioznawców, „mamy dzisiaj do czynienia z kryzysem pojęcia religii, nie tylko w dyskusjach filozoficznych, lecz także w samych pojęciach religioznawczych”²⁰. I dalej pisze: „Należałoby właściwie zapytać każdego badacza z osobna, co (...) rozumie on przez pojęcie religii”²¹. Jednak w dalszych jego rozważaniach okazuje się, że „badanie religii odkrywało przeważnie w materiale empirycznym to, co zdefiniowało wcześniej i pojęło jako religię”²². Jeszcze dalej poszedł Max Weber, który stwierdził: „[...] nie interesuje nas istota religii, ponieważ

¹⁵ M. Libiszowska-Żółtkowska, J. Mariański, op. cit., s. 67.

¹⁶ W. Piwowarski, *Socjologia religii*, Lublin 1996, s. 9. Więcej zob. A. Bronk, op. cit., s. 120 i n.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ T. Parsons, *Theories of society. Foundations of modern sociological theory*, t. 1, New York 1961, s. 645-646.

¹⁹ Zob. A. Bronk, op. cit., s. 120, W. Piwowarski, *Socjologia religii*, ed. cit., s. 29.

²⁰ J. Waardenburg, *Religia i religie. Systematyczne wprowadzenie do religioznawstwa*, tłum. A. Bronk, Warszawa 1991, s. 30.

²¹ Ibidem.

²² Ibidem, s. 31.

przedmiotem naszych badań uczyniliśmy warunki i skutki określonego rodzaju zachowań społecznych²³. Zatem widać, że dla niektórych badań nad religią jej dokładna definicja nie jest (na szczęście) konieczna.

Religioznawstwo i jego subdyscypliny

Podobnie jak w przypadku definicji, co to jest religia, nie ma także zgody wśród badaczy, kiedy narodziła się naukowa refleksja nad nią. Można jednak przyjąć, że miało to miejsce pod koniec XIX w.²⁴ Występują również różnice zdań na temat terminu, jakim należy określać tę dziedzinę badań i jak ją definiować. Początkowo używano terminu 'historia religii'²⁵, dopiero w XX w. pojawiło się określenie 'religioznawstwo' dla podkreślenia odrębności tej dyscypliny nauki²⁶.

Jeśli chodzi o definicję religioznawstwa, to np. Jacques Waardenburg określa tę działalność badawczą jako naukowe podejście do religii, obejmujące „wszystkie sposoby badania danych religijnych: ich obserwację, stwierdzanie, opis, wyjaśnianie, analizę, rozumienie, interpretację”²⁷.

Dla potrzeb niniejszego opracowania nie ma powodu, by zagłębiać się dalej w problem definicji religioznawstwa, wystarczająca jest następująca, podana w *Leksykonie socjologii religii*, będąca wynikiem ścierania się różnych poglądów na temat tej dyscypliny nauki, a także wieloletniego obserwowania, jak ona funkcjonuje:

²³ M. Weber, *The Sociology of religion*, Boston 1964, s. 1.

²⁴ Zob. H. Hoffmann, *Dzieje polskich badań religioznawczych 1873-1939*, Kraków 2004, s. 15 i n.

²⁵ Istnieją różnice w terminologii w poszczególnych obszarach językowych. I tak w języku angielskim używa się terminów: *study of religion(s)*, *religious studies*, *science of religion*, *religiology* itp., zaś w niemieckim: *Religionswissenschaft*, *Religionsforschung* czy *Religionskunde*; A. Bronk, op. cit., s. 30-31.

²⁶ Miało to miejsce w pracy: J. Wach, *Religionswissenschaft. Prolegomena zu ihrer wissenschaftstheoretischen Grundlegung*, Leipzig 1924; [za:] H. Hoffmann, op. cit., s. 21. Chociaż sam termin *Religionswissenschaft* był znany już wcześniej i używany w pierwszej połowie XIX w., to niekoniecznie jego znaczenie pokrywało się z dzisiejszym religioznawstwem; Zob. A. Bronk, op. cit., s. 30-31.

²⁷ Warto odnotować występowanie terminu 'religiologia' na określenie badań nad religiami, badań, które, oprócz metodologii nauk humanistycznych, w tym filozofii, opierają się także na naukach teologicznych. Jest to dyscyplina nauki uprawiana głównie na uniwersytetach konfesyjnych; zob. Z. Zdybicka, *Religia i religioznawstwo*, Lublin 1988, s. 327.

²⁷ J. Waardenburg, *'Religionswissenschaft' new style. Some thoughts and afterthoughts*, „Annual Review of the Social Science of Religion” 1978, z. 2, s. 190.

Religioznawstwo – nauka o religiach świata, nauka o religii; empiryczna dyscyplina naukowa, badająca religię we wszystkich jej przejawach i aspektach. Przedmiotem zainteresowania religioznawstwa są wszystkie systemy religijne, zarówno historyczne, jak i współczesne, oraz zjawiska pokrewne religii (quasi- lub parareligijne), takie jak magia, astrologia, alchemia, spirytyzm, okultyzm, gnoza, ruchy ezoteryczne, New Age. Religioznawstwo bada religię zarówno jako całość, jak i poszczególne jej aspekty (doktryna, kultury i obrzędy, organizacje religijne, przeżycia i postawy religijne itp.) w ich wzajemnych powiązaniach. Ujmuje religię jako jedną z dziedzin kultury, badając jej rozmaite związki z innymi dziedzinami, takimi jak moralność, światopogląd, ideologia, nauka, sztuka, życie społeczne. Przedmiotem zainteresowania religioznawstwa jest problematyka genezy wierzeń religijnych, ich ewolucja (w tym procesy instytucjonalizacji, modernizacyjne i adaptacyjne), a także kwestia ich zaniku (procesy laicyzacji, sekularyzacji, prywatyzacji itp.). W odróżnieniu od innych nauk, które badają religię (historia, archeologia, psychologia, socjologia, etnografia, etnologia) i dla których religia jest jednym z wielu obszarów badawczych, analizowanym w takim tylko zakresie, w jakim zezwalają na to stosowane w ich obszarze metody, techniki i narzędzia badawcze, dla religioznawstwa religia jest jedynym przedmiotem zainteresowań²⁸.

Należy przy tym podkreślić, że religioznawstwo nie jest elementem działalności religijnej, konfesyjnej i dlatego należy odróżniać je od teologii jako takiej²⁹.

Ze względu na tak szeroki zakres pola badawczego Waardenburg twierdzi, że religioznawstwo to jednak „raczej cała dziedzina badań nad religią z szeregiem różnych dyscyplin”³⁰. Religioznawstwo korzysta zatem z metodologii innych

²⁸ M. Libiszowska-Żółtkowska, J. Mariański, op. cit., s. 347.

²⁹ D. Wiebe, *Religion and truth. Towards an alternative paradigm for the study of religions*, The Hague–Paris–New York 1981, s. 49 i n. Nie dla wszystkich jednak rozdział teologii i religioznawstwa jest jasny – istnieje bowiem m.in. w Polsce tendencja, by osoby mające tytuły naukowe z dziedziny teologii nazywały siebie religioznawcami; byłoby to poprawne, gdybyśmy mieli do czynienia z teologią niekonfesyjną – zob. D. Wiebe, *Religious studies*, [w:] *The Routledge companion...*, op. cit., s. 139. Zob. „Najprostszą możliwość rozgraniczenia teologii i religioznawstwa polega na założeniu, że teologia, w odróżnieniu od religioznawstwa, zawsze jest związana z jakąś religią”: U. Berner, *Teologia a religioznawstwo*, [w:] *Leksykon religii. Zjawiska – dzieje – idee*, red. F. König, H. Waldenfels, tłum. P. Pachciarek, Warszawa 1997, s. 484–485. A. Bronk dopuszcza istnienie teologii religii jako wartościowej dla religioznawstwa, jednak i on zauważa, że: „Obowiązuje wszakże ogólna zasada, by wyniki badań teologów religii oceniać na podstawie ich immanentnej wartości, a nie ideologicznych założeń”: A. Bronk, op. cit., s. 157.

³⁰ J. Waardenburg, *Religionswissenschaft*..., ed. cit., s. 190.

dyscyplin naukowych, a badaczy zajmujących się tą dziedziną musi cechować interdyscyplinarne podejście. Z jednej strony zatem religioznawstwo traktuje inne nauki humanistyczne jako pomocnicze, z drugiej zaś strony samo jest dla nich także nauką pomocniczą³¹.

Ze względu na zastosowanie metodologii dyscyplin pomocniczych w trakcie rozwoju religioznawstwa wyodrębniły się następujące jego działy:

- teoria religii (in. religioznawstwo ogólne);
- historia (w tym porównawcza) religii;
- fenomenologia religii;
- psychologia religii;
- socjologia religii;
- etnologia religii, antropologia religii;
- geografia religii³².

Przedmiotem badań polskich religioznawców (poza zagadnieniami teoretycznymi takimi jak filozofia religii czy fenomenologia religii) są przede wszystkim wyznania chrześcijańskie ze względu na powszechność ich występowania w Polsce, choć oczywiście działają badacze zajmujący się judaizmem, islamem, religiami pierwotnymi czy pogańskimi³³.

Badania nad Tatarami a subdyscypliny religioznawstwa

Jak napisano wyżej, religioznawcy jako tacy nie zajmowali się dotąd w Polsce badaniami nad mniejszością tatarską. Najwięcej opracowań dotyczących tej grupy społecznej powstało bowiem wśród historyków, orientalistów, a od niedawna także socjologów. W ich publikacjach, mimo że pojawiały się one w ramach innych dyscyplin naukowych, można odnaleźć wątki i problemy religioznawcze, a nawet przyporządkować je poszczególnym jego subdyscyplinom. Dzieje się tak właśnie ze względu na wspomnianą wyżej interdyscyplinarność religioznawstwa

³¹ A. Bronk, op. cit., s. 68 i n.

³² H. Hoffmann, op. cit., s. 25.

³³ Religie Azji i Afryki, które jak islam, buddyzm, konfucjanizm itp. są także przedmiotem badań orientalistów, wywołują swego rodzaju napięcia między nimi: tymi, znającymi języki liturgiczne, języki, w których spisane są święte teksty czy języki, którymi tamtejsi wyznawcy posługują się na co dzień, a religioznawcami, którzy tych języków zazwyczaj nie znają.

(konieczność stosowania metod badawczych charakterystycznych dla innych niż ono dyscyplin). Najczęściej w badaniach nad Tatarami mamy do czynienia z elementami historii religii, socjologii religii, rzadziej antropologii, geografii czy psychologii³⁴. Poniżej zaprezentowane zostaną wyniki poszukiwań poszczególnych wątków religioznawstwa z podziałem na te najczęściej występujące.

a) historia religii

Przeważnie w pracach badawczych zajmujących się problematyką tatarską odnaleźć można elementy historii religii³⁵ – wynika to oczywiście z faktu, że bardzo wiele opracowań na temat Tatarów stworzyli historycy.

Historia religii, jak pisze Henryk Hoffmann, jest „najstarszą i najbardziej dziś rozwiniętą dziedziną badań religioznawczych”³⁶, początkowo tym terminem określano bowiem, jak wspomniano wyżej, badania nad religiami w ogóle. Wiąże się to z tym, że u podstaw naukowej refleksji nad religiami leżało dążenie do „ujęcia rzeczywistości religijnej niezależnie od ponadhistorycznych roszczeń samych religii”³⁷. Jak ujmuje to Waardenburg, „religie i proces ich rozwoju rozumieć należało od strony wpływów zewnętrznych i rozwoju wewnątrzhistorycznego”³⁸ – religia jest bowiem zjawiskiem historycznym³⁹. Przy czym mamy tu do czynienia z dwoma nurtami badań: jeden z nich to badania nad genezą i dziejami, szczególnie zaś rozwojem różnych religii, a drugi skupia się na „rzeczywistości historycznej, w której znalazły się religie”⁴⁰, czyli na problemie uwarunkowania funkcjonowania religii przez różnego rodzaju „czynniki polityczne, gospodarcze, społeczne, kulturowe

³⁴ Etnologia religii nie została tu wymieniona, gdyż subdyscyplina ta interesuje się tradycyjnie wierzeniami pozaeuropejskich tzw. ludów pierwotnych, niemających pisma, a obecnie skupia się na znaczeniu, strukturze i funkcji religii w całości życia kulturowego i społecznego ludów niepiśmiennych, nad zjawiskiem religijnej inkulturacji, adaptacji, asymilacji, odrzucenia, zaniku religii oraz przemian religii ludów pierwotnych pod naporem religii światowych, jak: chrześcijaństwo i islam. A. Bronk, op. cit., s. 201-207.

³⁵ Nie należy mylić historii religii (l.p. – 'history of religion') z *Religionsgeschichte* (l.mn. – 'history of religions'), która to dyscyplina jest religioznawstwem porównawczym, badającym różne tradycje religijne w poszukiwaniu podobieństw i różnic. Zob. J. Wolffe, *Religious history*, [w:] *The Routledge companion...*, op. cit., s. 57.

³⁶ H. Hoffmann, op. cit., s. 26.

³⁷ J. Waardenburg, *Religia i religie...*, ed. cit., s. 59.

³⁸ Ibidem.

³⁹ A. Bronk, op. cit., s. 196.

⁴⁰ J. Waardenburg, *Religia i religie...*, ed. cit., s. 59.

itp.⁴¹ Przedmiotem badań jest zatem m.in. związek dziejów danej religii z procesami politycznymi, społecznymi czy ekonomicznymi i może on być przedmiotem oglądu w aspekcie nie tylko diachronicznym, ale i synchronicznym⁴².

Co ważne, głównym materiałem badawczym są źródła historyczne, archiwalne, w tym archiwa urzędowe, listy, pamiętniki lub materialne (archeologia) teksty pisane szeroko pojętej kultury, a także przekazy ustne⁴³. Zatem, jak zauważa Andrzej Bronk:

Uprawianie historii religii wymaga od religioznawcy dobrej znajomości nie tylko samej badanej religii, lecz także szerokiej wiedzy kontekstowej o kulturze badanej społeczności (języku, ogólnych dziejach, literaturze, sytuacji politycznej, ekonomicznej itp.)⁴⁴.

Jacques Waardenburg wyróżnia trzy rodzaje historii religii: ogólną („dojście do całościowej historii religii w ramach historii ludzkości”), szczegółową (badania nad dziejami danej religii i wzajemnych wpływów różnych religii) oraz wyspecjalizowaną (śledzenie wybranych elementów w dziejach pewnej religii)⁴⁵.

Jak się okaże poniżej, w badaniach nad Tatarami polsko-litewskimi przeważa podejście szczegółowe (historia islamu tatarskiego w Polsce w ogóle) i wyspecjalizowane (status prawny islamu i jego wyznawców, zagadnienie budowy i funkcjonowania meczetów, religijne piśmiennictwo itp.).

Wątki historyczno-religioznawcze zazwyczaj, jak już wspomniano, nie stanowią całej treści opracowań historycznych, poświęconych polsko-litewskim Tatarom, a jedynie ich części. Czasem można je odszukać w spisie treści, gdyż znajdują się w osobnym rozdziale, czasem trzeba je wyszukiwać m.in. przy pomocy indeksu. I tak np. dzieje wznoszenia przez Tatarów meczetów na terenie Litwy i Korony znajdujemy w klasycznej już pracy Stanisława Kryczyńskiego *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej* z 1938 r.⁴⁶ w rozdziale

⁴¹ A. Bronk, op. cit., s. 196.

⁴² H. Hoffmann, op. cit., s. 26-27.

⁴³ J. Wolffe, op. cit., s. 57.

⁴⁴ A. Bronk, op. cit., s. 197.

⁴⁵ J. Waardenburg, *Religia i religie...*, ed. cit., s. 64.

⁴⁶ Drugie wydanie dzieła Stanisława Kryczyńskiego *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej* zostało wydane jako tom III „Rocznika Tatarów Polskich” w roku 2000 w Gdańsku.

„Życie religijne”, gdzie opisane są warunki wybudowania nowego meczetu, podane dane liczbowe i nazwy miejscowości, w których takie budowle się znajdowały itp. Podobnie zagadnienie to potraktowane jest w znacznie nowszej pracy Artura Konopackiego *Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XIX w.*⁴⁷, gdzie na stronach 98-118 znajdują się podrozdziały „Meczet” i „Fundacje meczetów” rozdziału III pt. „Rozwój gmin muzułmańskich, tzw. dżemiatów”. Także w tym rozdziale omawianej monografii znajduje się podrozdział „Cmentarze”, zawierający wątki historyczno-religijne.

Oczywiście opracowania na temat historii budowy meczetów przez Tatarów, ale również ich cmentarzy przyporządkować można także do subdyscypliny ‘geografia religii’. Inne przykłady opracowań tego tematu to np.:

- *Katalog zabytków tatarskich. Tom II. Meczet i cmentarze Tatarów polsko-litewskich*, red. A. Drozd, M. M. Dziekan, T. Majda, Warszawa 1999⁴⁸;
- A. Kołodziejczyk, *Cmentarze muzułmańskie w Polsce*, Warszawa 1998;
- A. Kołodziejczyk, *Cmentarze muzułmańskie na ziemiach Rzeczypospolitej*, [w:] idem, *Rozprawy i studia z dziejów Tatarów litewsko-polskich i islamu w Polsce w XVII-XX w.*, Siedlce 1997;
- A. Kołodziejczyk, *Tatarskie cmentarze w Lebedziewie i Studziance*, „Prace archiwalno-konserwatorskie na terenie woj. siedleckiego” 1982, nr 3, s. 22-32;
- A.P. Kosowski, *Nowojorski meczet Rzeczypospolitej. Historia gminy tatarskiej w Stanach Zjednoczonych*, Wrocław–Bydgoszcz 2011;
- L. Kryczyński, *Historia meczetu w Wilnie. Próba monografii*, Warszawa 1937;
- A. S. Nalborczyk, *Budowa meczetów w Polsce – historia, liczba i rozmieszczenie, obecny stan prawny oraz protest przeciw budowie meczetu w Warszawie*, [w:] *Islam w Europie: bogactwo różnorodności czy źródło konfliktów*, red. M. Widy-Behiesse, Warszawa 2012, s. 39-61.

Opracowania na temat historycznego rozwoju sytuacji prawnej Tatarów-muzułmanów i islamu jako ich religii na terenach Litwy i Polski stanowią z kolei nierzadko osobne całości. Klasycznym przykładem jest tu monografia Jacka

⁴⁷ A. Konopacki, *Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XIX w.*, Warszawa 2010.

⁴⁸ Tu szczególnie: A. Drozd, *Meczet i parafie muzułmańskie na ziemiach Rzeczypospolitej* (s. 26-29).

Sobczaka *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*⁴⁹. Choć oczywiście obecne są tu także wątki opisujące nie tylko religijny, ale także społeczny status prawny Tatarów jako grupy ludności, można się pokusić o stwierdzenie, że ten społeczny status również wpływał na to, jak funkcjonowali oni jako wyznawcy islamu – służba w wojsku gwarantowała im wolność religijną itd., a z drugiej strony właśnie przynależność do religii niechrześcijańskiej długo nie pozwalała cieszyć się wszystkimi przywilejami stanu szlacheckiego tym, którzy do tego stanu pretendowali.

Zagadnieniu statusu społecznego, w tym problemowi przynależności do stanu szlacheckiego poświęcone są dość liczne artykuły w pracach zbiorowych i czasopismach, np.:

- P. Borawski, *O sytuacji wyznaniowej ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim i w Polsce (XVI-XVIII w.)*, „Euhemer – Przegląd Religioznawczy” 1980, nr 118:4, s. 43-53;
- J. Sobczak, *Czy tatarska ludność Litwy należała do stanu szlacheckiego?*, „Przegląd Historyczny” 1986, nr LXXVII:3, s. 467-479;
- A. Zakrzewski, *Czy Tatarzy litewscy rzeczywiście nie byli szlachtą?*, „Przegląd Historyczny” 1998, nr 79:3, s. 573-580;
- A. Zakrzewski, *Położenie prawne Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim*, [w:] *Kipčiakų tiurkų Orientas Lietuvoje: istorija ir tyrimų perspektyva*, red. T. Bairašaukaitė, H. Kobeckaitė, Vilnius 1994, s. 119-129.

Opracowania traktujące o bliższej przeszłości, czyli o formowaniu się statusu prawnego Tatarów jako wyznawców islamu w odrodzonym po 1918 r. państwie polskim są albo osobnymi pracami, np.:

- J. Sobczak, *Położenie prawne polskich wyznawców islamu*, [w:] *Islam a świat*, red. R. Becker, Sh. Kitab, Toruń 2004, s. 172-209; albo stanowią fragmenty prac szerszych tematycznie, np.:
- A. Miśkiewicz, *Tatarzy polscy 1918-1939. Życie społeczno-kulturalne i religijne*, Warszawa 1990.

⁴⁹ J. Sobczak, *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa–Poznań 1984.

Podobnie różnorodne wątki historyczno-religioznawcze, związane z funkcjonowaniem polsko-litewskich Tatarów jako muzułmanów znaleźć można przykładowo w następujących opracowaniach, traktujących o ich historii, jak np.:

- L. Bohdanowicz, S. Chazbijewicz, J. Tyszkiewicz, *Tatarzy muzułmanie w Polsce*, „Rocznik Tatarów Polskich”, Gdańsk 1997;
- P. Borawski, *Tatarzy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1986;
- P. Borawski, A. Dubiński, *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, tradycje*, Warszawa 1986;
- A. Konopacki, *Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XIX w.*, Warszawa 2010;
- A. Miśkiewicz, *Tatarzy na Ziemiach Zachodnich Polski w latach 1945-2005*, Gorzów Wielkopolski 2009;
- A. Miśkiewicz, *Tatarska legenda. Tatarzy polscy 1945-1990*, Białystok 1933;
- A. Miśkiewicz, *Tatarzy polscy 1918-1939. Życie społeczno-kulturalne i religijne*, Warszawa 1990;
- J. Tyszkiewicz, *Tatarzy w Polsce i Europie. Fragmenty dziejów*, Pułtusk 2008;
- J. Tyszkiewicz, *Z historii Tatarów polskich 1794-1944*, Pułtusk 2002;
- J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce, Studia z dziejów XIII-XVIII w.*, Warszawa 1989.

W wymienionych wyżej pozycjach poruszane są także takie zagadnienia jak: piśmiennictwo tatarskie, przywództwo religijne lub scharakteryzowane są tatarskie praktyki religijne. Wątki te można również zakwalifikować do socjologii religii lub antropologii religii i tak o sposobach i formach praktykowania swojej religii przez Tatarów przeczytać można na przykład w następujących opracowaniach:

- P. Borawski, *O sytuacji wyznaniowej ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim i w Polsce (XVI-XVIII w.)*, „Euhemer – Przegląd Religioznawczy” 1980, nr 118:4, s. 43-53;
- M. M. Dziekan, *Historia i tradycje polskiego islamu*, [w:] *Muzułmanie w Europie*, red. A. Parzymies, Warszawa 2005, s. 199-228;
- A. Konopacki, *Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XIX w.*, Warszawa 2010.

Opracowania historyczno-religioznawcze mogą także dotyczyć piśmiennictwa religijnego badanej grupy w aspekcie historycznym i wtedy znowu można odnaleźć w przedmiocie badań związki religii z kulturą, co znowu stanowi wątek antropologii kultury, np.:

- A. Drozd, *Współczesne oblicze kultury Tatarów Rzeczypospolitej*, [w:] *Zagadnienia współczesnego islamu*, red. A. Abbas, Poznań 2003, s. 41-60;
- A. Drozd, *Arabskie teksty liturgiczne w przekładzie na język polski XVII wieku. Zagadnienia gramatyczne na materiale chuth świętecznych*, Warszawa 1999;
- *Katalog zabytków tatarskich. Tom III. Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich*, red. A. Drozd, M.M. Dziekan, T. Majda, Warszawa 2000;
- M. Konopacki, *Piśmiennictwo Tatarów polsko-litewskich w nauce polskiej i obcej*, „Przegląd Orientalistyczny” 1966, nr 59:3, s. 193-204;
- *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*, red. J. Kulwicka-Kamińska, Cz. Łapicz, Toruń 2013;
- Cz. Łapicz, *Zawartość treściowa kitabów Tatarów litewsko-polskich*, „Acta Baltico-Slavica” 1991, t. 20, s. 169-191;
- Cz. Łapicz, *Kitab Tatarów litewsko-polskich (Paleografia. Grafia. Język)*, Toruń 1986;
- A. Woronowicz, *Kitab Tatarów litewskich i jego zawartość*, „Rocznik Tatarski” 1935, t. II, s. 376-394.

b) socjologia religii

Kolejny dział religioznawstwa, którego elementy odnajdujemy często w badaniach nad Tatarami to socjologia religii – subdyscyplina na styku socjologii i religioznawstwa, której przedmiotem są zjawiska religijne we wszystkich kontekstach społecznych.

Jak zauważa Andrzej Bronk, uzasadnieniem „istnienia socjologii religii jest z jednej strony religijny wymiar społeczeństwa, z drugiej – społeczne funkcje i instytucjonalny charakter religii (stąd wielorakie relacje między religią

i społeczeństwem)⁵⁰. Władysław Piwowarski z kolei definiuje socjologię religii jako naukę empiryczną, pozytywną, która nie wartościuje „zjawisk życia religijnego”, ani nie wypowiada się na temat, prawdziwej czy fałszywej pobożności⁵¹. Według niego przedmiotem zainteresowania socjologii religii są „fakty społeczne ujawniające się bądź w konkretnych religiach, wyznaniach i sektach, bądź w powiązaniu religii z innymi dziedzinami życia”⁵².

Autorzy *Leksykonu socjologii religii* tak uzasadniają elementy socjologii w badaniach nad religiami:

Społeczna tożsamość religii jest każdorazowo zdeterminowana historyczną i kulturową konfiguracją dziejów, do których należy. Ściśle określony charakter religii należy do jej szczegółowych form historycznych i najczęściej przyjmuje postać wyznań religijnych i/ lub wielkich formacji o zinstytucjonalizowanych strukturach doktrynalnych, kultowych, organizacyjnych⁵³.

To Émile Durkheimem określił właściwy przedmiot badań socjologii religii, gdyż według niego religia jest podstawową formą integracji społeczeństwa (podejście fundamentalne), według zaś Maxa Webera (podejście strukturalne), autora *The sociology of religion*⁵⁴, to religie są autonomicznymi faktami społecznymi, choć związanymi z ich historycznymi formacjami.

W socjologii religii, która jest nauką empiryczną, a nie normatywną, relacje religii i społeczeństwa ujmuje się jako to, co religijne w społeczeństwie i to, co społeczne w religii. Zatem przedmiotem socjologii religii jest religia jako fakt społeczny, badany w kontekstach:

- źródłowych – społeczna geneza religii i religijności;

⁵⁰ A. Bronk, op. cit., s. 211.

⁵¹ W. Piwowarski, *Religijność jako przedmiot badań socjologicznych*, [w:] *Z badań nad religijnością polską. Studia i materiały*, red. W. Piwowarski, W. Zdaniewicz, Poznań–Warszawa 1986, s. 58. W. Piwowarski zauważa także ideologiczną rolę marksistowskiej socjologii religii, jaka była uprawiana w Polsce za czasów PRL i służyła udowadnianiu słabości religii w tym kraju; więcej zob. W. Piwowarski, *Socjologia religii*, ed. cit., s. 85 i n. Był to zresztą prąd zbieżny z ówczesnymi tendencjami na Zachodzie: zob. M. Riesenbrodt, M.E. Konieczny, *Sociology of religion*, [w:] *The Routledge companion...*, op. cit., s. 145.

⁵² W. Piwowarski, *Religijność jako przedmiot...*, ed. cit., s. 58.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ M. Weber, *The sociology of religion*, London 1966.

- strukturalnych – społeczne formy, funkcje religii i religijności;
- kulturowych – wzory, instytucje, organizacje⁵⁵.

W ramach badań w dziedzinie socjologii religii ich przedmiotem są relacje religii z takimi zjawiskami jak: edukacja, ruchy społeczne i polityczne, rodzina, rasa, gender, klasa społeczna, prawo, media, życie organizacyjne, przywództwo religijne/duchowieństwo, imigracja, globalizacja itp.⁵⁶

Część z tych zjawisk społecznych jest także przedmiotem badań ich relacji z religią Tatarów polsko-litewskich, część nie. I tak możemy znaleźć opracowania dotyczące edukacji religijnej Tatarów (w aspekcie historycznym i współczesnym), np.:

- J. Mizgalski, *Oświata wśród Tatarów w Polsce międzywojennej*, „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Zeszyty Historyczne” 1998, z. 5, s. 101-109;
- A. S. Nalborczyk, *Islamic religious education in Poland – curricula and textbooks*, [w:] *Islamic textbooks and curricula in Europe*, red. E. Aslan, Frankfurt 2011, s. 181-196;
- A. Woronowicz, *Polacy-muzułmanie na Uniwersytecie Al-Azhar w Kairze*, „Wschód-Orient” 1934, nr 2-4, s. 148-155;
- U. Wróblewska, *Oświata Tatarów w Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2012. Znaleźć można także prace mówiące o związkach religii Tatarów z mediami,

np.:

- M. Czachorowski, *Czasopiśmiennictwo tatarskie i muzułmańskie w Polsce w latach 1945-2015*, Wrocław 2015;
- J. Sobczak, *Czasopisma polskich wyznawców islamu (1918-2004)*, [w:] *Między historią a politologią – wybór problemów*, red. T. Wallas, Poznań 2010, s. 137-171;
- J. Sobczak, *Prasa polskich wyznawców islamu*, [w:] *Media wyznaniowe w Polsce 1989-2004*, red. E. Kossewska, J. Adamowski, Warszawa 2004, s. 113-122.

⁵⁵ M. Libiszowska-Żółtkowska, J. Mariański, op. cit., s. 380.

⁵⁶ Zob. H.R. Ebaugh, *Handbook of religion and social institutions*, New York 2006.

Czasem elementy socjologii religii odnaleźć można w opracowaniach mówiących o historii tej społeczności. Na ten przykład we wspomnianej już wyżej monografii Stanisława Kryczyńskiego⁵⁷ na stronach 106-109 opisana jest religijność Tatarów polsko-litewskich: przywiązanie do własnej wiary, czasem występująca niechęć do konwertytów na chrześcijaństwo, ale zazwyczaj brak fanatyzmu przy mocnym, tradycyjnym podejściu do swojego wyznania. Współczesne prace, szczególnie te napisane przez socjologów, w znacznie większym zakresie zawierają elementy socjologii religii i poruszają nie tylko takie wątki jak religijność, ale np. także tożsamość Tatarów:

- M. Łyszczarz, *Młode pokolenie polskich Tatarów. Studium przemian generacyjnych młodzieży w kontekście religijności muzułmańskiej oraz tożsamości etnicznej*, Olsztyn–Białystok 2013;
- K. Warmińska, *Tatarzy polscy: tożsamość religijna i etniczna*, Kraków 1999.

Osobną grupę stanowią opracowania traktujące o współczesnej sytuacji prawnej Tatarów jako muzułmanów. Wśród ich autorów znajdują się przede wszystkim specjaliści od prawa wyznaniowego. Najpełniejsze z nich to wybrane i skomentowane przez Pawła Boreckiego, prawnika, polskie dokumenty prawne odnoszące się do islamu w tomie *Annotated legal documents on Islam: Poland*⁵⁸. Istnieją też wcześniejsze artykuły na ten temat, stanowiące bardziej skrócone podejście do tematu, np.:

- A. S. Nalborczyk, P. Borecki, *Relations between Islam and the state in Poland: the legal position of Polish Muslims*, „Islam and Christian-Muslim Relations” 2011, nr 22:3, s. 343-359;
- P. Borecki, *Położenie prawne wyznawców islamu w Polsce*, „Państwo i Prawo” 2008, z. 1, s. 72-84.

⁵⁷ S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, wyd. II, Gdańsk 2000.

⁵⁸ *Annotated legal documents on Islam: Poland*, compiled and annotated by Paweł Borecki with an introduction by Agata S. Nalborczyk, Leiden-Boston 2014.

Współczesne wątki religioznawcze, jakie można wykorzystać w dalszych badaniach nad Tatarami litewsko-polskimi – podsumowanie

Omówione powyżej opracowania na temat Tatarów polsko-litewskich nie stanowią jedynych, w których można odnaleźć wątki religioznawcze. Jest ich znacznie więcej, ale celem tego tekstu było jedynie zasygnalizowanie związków religioznawstwa z badaniami nad Tatarami. W rezultacie ich prezentacji może pojawić się bowiem inspiracja do podejścia do badań nad Tatarami pod innym kątem, niż miało to miejsce dotychczas.

Współczesne religioznawstwo coraz częściej wplata w swoje badania wątki szczegółowe, jak np. zagadnienia genderowe (czyli płci kulturowej) w związku z religią, autorytet religijny i jego źródła, problem sekularyzacji, pluralizmu religijnego, związki religii z ekonomią, polityką, migracjami, mediami i kulturą. Są to najczęściej wątki badane także w obrębie socjologii, antropologii czy etnografii religii, nierzadko również w aspekcie historycznym.

W przypadku Tatarów polsko-litewskich można by pokusić się o poprowadzenie badań nad wybranymi z tych wątków. Szczególnie interesujące mogłyby być zagadnienia genderowe⁵⁹, przemiany w religii Tatarów w związku z globalizacją⁶⁰, źródła autorytetu religijnego, funkcjonariusze religijni (głównie imamowie), związki mediów tatarskich z religią, rola religii w kształtowaniu i utrzymywaniu pamięci kulturowej itp.

Poruszanie nowych wątków religioznawczych wymaga od badaczy wcześniejszego zapoznania się z dotychczasowym stanem badań, nawet jeśli stanowi on ułamek danej pracy i znajduje się w pracach oficjalnie prowadzonych w innej dziedzinie nauk humanistycznych lub społecznych.

⁵⁹ Choć w aspekcie historycznym trudne do przesłедzenia, gdyż zachowane materiały źródłowe dotyczą głównie funkcjonowania mężczyzn ('his-story'), a na temat kobiet ('her-story') trudno znaleźć jakieś przekazy i jest to zjawisko ogólnoświatowe. Zob. A. S. Nalborczyk, *Muslim Women in Poland and Lithuania. Tatar tradition, religious practice, hijab and marriage*, [w:] *Gender and Religion in Central and Eastern Europe*, ed. E. Adamiak, M. Chrzastowska et al., Poznań 2009, s. 57.

⁶⁰ Nie należy przy tym oczywiście ślepo powielać wzorców badań nad innymi społecznościami muzułmańskimi, trzeba zawsze mieć w pamięci specyfikę Tatarów i ich miejsce w świecie – np. domniemania, że będą oni, jako muzułmanie odbiorcami takich produktów światowego marketingu muzułmańskiego jak bankowość muzułmańska, Mekka Cola, lalka w hidżabie czy szisza są przykładem bezmyślnego podążania za badaniami nad znacznie większymi społecznościami muzułmańskimi, o krótszym doświadczeniu pobytu w Europie i często pochodzenia arabskiego.

Abstract:**Research on Tatars in the perspective of religious studies****Keywords:** Tatars, religious studies, Islam, Muslims, historiography.

Polish-Lithuanian Muslim Tatars constitute an ethnic as well as a religious minority. The religious component of their identity is very important – those of them who in the course of history converted to Christianity lost not only their Muslimness, but also their Tatariness. Thus it is impossible to study Polish-Lithuanian Muslim Tatars' history and present day without taking into account their religion, Islam. The chosen results of research on this community are presented in the text from the perspective of religious studies. In order to mark the object of presentation the definitions of religion, as well as of religious studies and their sub disciplines are introduced first. Then the author examines chosen important works on Polish-Lithuanian Muslim Tatars conducted by historians, sociologists, orientalist etc.; specialist in religious studies have not been very active in this field. The most frequent sub disciplines of religious studies that can be identify there are: history of religion and sociology of religion.

The text also suggests some new problems in the field of religious studies connected with the religion of Polish-Lithuanian Tatars and its' functioning that could become an object of new studies on this community.

Karolina Radłowska

Białostockie Muzeum Wsi

Status etniczny Tatarów polskich w literaturze naukowej i w opiniach badanych

Dyskusje toczące się wokół określenia statusu etnicznego Tatarów polskich od lat towarzyszą pracom poświęconym tej grupie. Polaryzacja stanowisk jaka się z nich wyłania jest bez wątpienia wynikiem złożoności i dynamiki tożsamości tej społeczności, efektem działań jej elit oraz konsekwencją polityki państwa polskiego wobec grup etnicznych zamieszkujących jego terytorium. Nie bez znaczenia jest też kwestia, często nienadążających za zmieniającą się rzeczywistością społeczną, terminów, określających dynamiczne zbiorowości etniczne i towarzysząca im wielość interpretacji.

Obserwując przeobrażenia zachodzące w ostatnich latach wewnątrz grupy tatarskiej, wśród których można by wymienić: wyniki ostatniego spisu powszechnego (które w stosunku do spisu z 2001 r. kilkakrotnie zwiększyły liczebność grupy), pozyskanie funduszy na naukę języka tatarskiego oraz wewnętrzne spory, w wyniku których doszło do rozłamu w Muzułmańskim Związku Religijnym, trudno nie odnieść wrażenia, że etniczność potrafi wiązać zaskakiwać. Zwłaszcza, że jeszcze do lat dziewięćdziesiątych XX w. tak w oficjalnym, jak i naukowym dyskursie, Tatarzy polscy funkcjonowali jako grupa etnograficzna, zmierzająca do całkowitej asymilacji z polską grupą dominującą.

Analiza współczesnych kategorii stosowanych na określanie zbiorowości o charakterze etnicznym pozwala postawić tezę, iż zawierają one w sobie treści, które z punktu widzenia państwa demokratycznego rodzą pewne zastrzeżenia. Jako przykład posłużyć może pojęcie mniejszości, implikujące takie cechy jak poczucie niższości, czy upośledzenia. Podobne wątpliwości towarzyszą kategorii „mniejszość narodowa”, wyznaczanej poprzez obiektywne cechy etniczne, kierowanie się którymi we współczesnej rzeczywistości społecznej zdaje się być coraz bardziej odrealnionym¹.

Nie dziwi zatem, iż w ostatnim czasie pojawiają się głosy nawołujące do poszukiwań bardziej adekwatnych rozwiązań terminologicznych, które odzwierciedlałyby sytuację grup etnicznych znajdujących się w trakcie przemian narodotwórczych².

Celem niniejszego artykułu jest analiza dotychczasowego dyskursu naukowego dotyczącego statusu etnicznego społeczności tatarskiej zamieszkującej Polskę a także ukazanie czy, a jeśli tak, to w jaki sposób niniejsza problematyka stanowi refleksję w samej społeczności tatarskiej.

Wśród dotychczasowych stanowisk traktujących o statusie etnicznym Tatarów polskich wyodrębnić można dwa przeciwstawne stanowiska: pierwsze traktujące grupę jako zasymilowaną z polskim społeczeństwem większościowym (grupa etnograficzna), drugie – jako odrębną grupę etniczną lub narodową. Wśród badaczy, będących zwolennikami ujęcia grupy w kategorii grupy etnograficznej wymienić należy polskiego antropologa i etnografa Juliana Talko-Hrynczewicza. Badacz ten, w pracy pt. *Muślimowie czyli tak zwani Tatarzy litewscy*, podkreślał silne powiązanie Tatarów z narodem polskim. Jedyne wyróżniki grupy, określane przez badacza mianem „okruchów etnograficznych”, stanowić miały religia i związane z nią obrzędy³. I choć, jak zauważa Piotr Borawski „koncepcja ta, przyjmująca,

¹ Szczegółowo na ten temat pisałam w artykule: *Między grupą etnograficzną a narodem. Status Tatarów polskich w świetle dotychczasowych badań*, „Pogranicze. Studia Społeczne” 2014, t. XXIII, s. 156-161.

² Andrzej Sadowski, współczesny badacz procesów narodowościowych, proponuje, by określenie to zastąpić kategorią narodu kulturowego. Pozwoliłoby to na zerwanie z politycznym rozumieniem narodu/mniejszości narodowej na rzecz narodu politycznego, opierającego się na wspólnocie pochodzenia i odrębności kulturowej. Zob. A. Sadowski, *Naród kulturowy jako kategoria badawcza w socjologii narodu*, [w:] *Ślązacy, Kaszubi, Mazurzy i Warmiacy – między polskością a niemieckością*, red. A. Sakson, Poznań 2008, s. 19-22.

³ J. Talko-Hrynczewicz, *Muślimowie, czyli tak zwani Tatarzy litewscy*, Kraków 1924, s. 76.

że na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej nie doszło do wykształcenia się «tatarskiej wspólnoty etnicznej», załamała się już w następnym dziesięcioleciu⁴, teza o etnograficznym charakterze grupy stała się punktem wyjścia dla powojennych kontynuatorów tego tematu⁵.

Nim jednak do tego doszło, na okres międzywojnia przypada zupełna zmiana perspektywy patrzenia na społeczność tatarską, co wiązało się z rozpoczęciem procesów narodotwórczych w grupie, określanych mianem „odrodzeniem tatarskim”, a także działalnością jej ideologów. Ówczesni działacze tatarscy na różne bowiem sposoby podkreślali odrębność etniczno-kulturową własnej społeczności. Jednym z nich był badacz dziejów tatarskich Stanisław Kryczyński, który we wstępie do swojej znanej monografii, stanowiącej do dziś jedno z cenniejszych źródeł do poznania historii i etnografii grupy, pisał, iż celem jej jest przedstawienie przeszłości historycznej wraz ze scharakteryzowaniem odrębności narodowej grupy⁶. Kryczyński wielokrotnie podkreślał przynależność Tatarów, określanych przez niego mianem litewskich, do wielkiej grupy ludów turkijskich. Niniejszy pogląd wyrażali również zaangażowani w ruch odbudowy społeczności tatarskiej jej czołowi działacze, wśród których wymienić należy Olgierda i Leona Kryczyńskich.

Po wojnie, kontynuatorem podejścia traktującego Tatarów w kategoriach grupy narodowej będzie historyk Piotr Borawski, uzasadniając to m.in. przejawami odrębności etniczno-religijnej tej społeczności⁷. Opierając się na wynikach badań radzieckich naukowców stwierdzał on, iż grupa stanowi nierozzerwalną część większego narodu tatarskiego, zamieszkującego tereny ówczesnych republik radzieckich, będących spuścizną Wielkiego Księstwa Litewskiego⁸.

Jednak to nie Borawski a jego oponent, poznański etnolog Zbigniew Jasiński nadał ton sposobowi postrzegania grupy na kolejne dziesięciolecia.

⁴ P. Borawski, *Tatarzy polsko-litewscy grupą etniczną czy etnograficzną?*, „Acta Baltico-Slavica” 1987, t. XVIII, s. 81-82.

⁵ Chodzi tu przede wszystkim o pracę Zbigniewa Jasiewicza: *Tatarzy polscy. Grupa etniczna czy etnograficzna?*, „Lud” 1980, t. LXIV, s. 145-157.

⁶ S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, „Rocznik Tatarski” 1938, t. III, s. IX.

⁷ P. Borawski, *Tatarzy polsko-litewscy...*, s. 71.

⁸ Ibidem, s. 17.

W efekcie przeprowadzonych w połowie lat siedemdziesiątych XX w. badań, zdecydowanie odrzucił on dotychczasowe ujmowanie grupy:

Sądzę, że należy zastanowić się nad słusznością koncepcji określającej Tatarów jako grupę etniczną, nawet gdyby miała to być silnie zasymilowana grupa etniczna, a więc nakazująca traktowanie Tatarów jako odrębnej narodowości – mniejszości narodowej⁹.

Tym, co zdaniem Jasiewicza stanowiło o „inności” grupy były wyłącznie dziedziny kultury, pozostające w bezpośrednim związku z jej religią¹⁰, w związku z czym badacz zakwalifikował ją do kategorii grupy etnograficznej¹¹. Wśród obiektywnych powodów, dla których Tatarzy ewidentnie nie spełniali warunków bycia zbiorowością etniczną, Jasiewicz wymieniał także brak odrębnego języka oraz zanik charakterystycznej dla tej grupy w przeszłości struktury zawodowej. Charakterystyczna dla zbiorowości podwójna tożsamość zinterpretowana przez niego została jako stan przejściowy od grupy etnicznej do zbiorowości etnograficznej¹². Na koniec swoich rozważań Jasiewicz diagnozował, iż społeczność tatarska zmierza do przekształcania się z grupy etnograficznej w nowoczesną wspólnotę wyznaniową.

Jak przedwcześnie były to prognozy, okazało się dwadzieścia lat później. Nim jednak do tego doszło zaprezentowany przez poznańskiego naukowca punkt widzenia, stał się oficjalną wykładnią sposobu ujmowania statusu grupy. Bez wątpienia wpisywał się on także w oficjalną politykę państwa polskiego, dotyczącą mniejszości narodowych i etnicznych oraz panujące w nauce przekonanie o jednokierunkowości procesów asymilacyjnych, którym podlegają grupy etniczne.

Borawski zarzucał Jasiewiczowi, iż ten zaprezentowane przez siebie tezy oparł na niewielkiej grupce Tatarów z Podlasia, gdzie polonizacja ludności muzułmańskiej przebiegała znacznie szybciej, niż na innych terenach Rzeczypospolitej¹³.

⁹ Z. Jasiewicz, *Tatarzy polscy*, s. 148.

¹⁰ Ibidem, s. 152.

¹¹ Ibidem, s. 153.

¹² Ibidem, s. 149.

¹³ P. Borawski, *Tatarzy polsko-litewscy...*, s. 70.

Sugerował, by w analizie oceny statusu grupy uwzględnić również Tatarów zamieszkałych w republikach litewskiej i białoruskiej, stanowiących wspólny zręb narodowych Tatarów polsko-litewskich¹⁴. Jednak uwagi te nie spotkały się z większym oddźwiękiem. Sam Jasiewicz zyskał natomiast wiernych kontynuatorów swoich poglądów w osobach etnografa Janusza Kamockiego i historyka Aleksandra Miśkiewicza.

Pierwszy z nich w swoich artykułach niezmiennie podkreślał przynależność Tatarów do narodu polskiego¹⁵. Powodów tego stanu rzeczy upatrywał nade wszystko w przyswojeniu przez grupę języka polskiego oraz w tatarskim patriotyzmie, potwierdzanym poprzez ciągłą gotowość uczestnictwa w walkach narodowowyzwoleńczych. Na skutek, wynikłego w następstwie powojennych przesiedleń, rozproszenia terytorialnego tej społeczności, etnograf określał ją mianem: *nietypowej polskiej grupy etnograficznej*:

Małeńka społeczność Tatarów polskich w wyniku długiego procesu przekształciła się z odrębnej grupy etnicznej w jedną z licznych, choć może bardziej odmienną od innych, polską grupę etnograficzną¹⁶.

Ten typ myślenia dominuje także w pracach, wywodzącego się ze społeczności tatarskiej historyka, dokumentalisty i popularyzatora jej dziejów Aleksandra Miśkiewicza, który w licznych swoich artykułach i publikacjach książkowych wyraźnie dystansował się wobec określania własnej społeczności mianem mniejszości narodowej:

Wchodząc głębiej w zagadnienie współczesnego statusu Tatarów polskich, należy stwierdzić, że nie są oni dziś mniejszością narodową i twierdzenia tych wszystkich, którzy chcieliby widzieć w nich ciągłą obcą narodowość, zdecydowanie odrzucamy¹⁷.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ J. Kamocki, *Orientalna grupa polska*, [w:] *Etnologia na granicy*, red. I. Bukowska-Floreńska, G. Odoj, Katowice 2011; idem, *Tatarzy polscy jako grupa etnograficzna*, „Rocznik Tatarów Polskich” 1993, t. I, s. 282.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ A. Miśkiewicz, *Śladami Tatarów polskich*, „Ziemia” 1981, s. 266.

Od lat dziewięćdziesiątych XX w. wraz z początkiem upodmiotowienia zbiorowości etnicznych w Polsce można mówić o swoistym pluralizmie pojęciowym określającym status grupy. Obok zaszeregowywania jej do zbiorowości o charakterze etnograficznym spotkać się można ze stwierdzeniami, iż jest to grupa etniczna lub narodowa. To ostatnie Mirosław Sobecki tłumaczył w następujący sposób:

[Tatarzy] są narodem, który – w imię dbałości o homogeniczność etniczną społeczeństwa polskiego – próbowano nie tak dawno zredukować jedynie do wymiarów historycznych. Dziś licząca kilka tysięcy społeczność tatarska w Polsce zasługuje na uwagę nie tylko z racji swojej orientalnej egzotyki, ale przede wszystkim, z powodu rosnącej aktywności jej członków, a także charakterystycznej tożsamości, w której na podbudowie silnych związków z religią podkreśla się identyfikację z narodem¹⁸.

Analizując pod koniec lat dziewięćdziesiątych status grupy Katarzyna Warmińska stwierdziła, iż w literaturze przedmiotu wyróżnić można dwie przeciwstawne perspektywy podejścia do tego problemu. Pierwszą z nich badaczka określa mianem proasymilacyjnej i odnosi do poglądów podkreślających ścisły związek grupy z narodem polskim. Perspektywa propluralistyczna natomiast ukierunkowana była na akcentowanie odrębności etnicznej grupy. Sama badaczka podpisując się pod drugim z modeli stwierdziła, iż bez wątpienia Tatarzy polscy to grupa etniczna, budująca swoją tożsamość wokół trzech wzajemnie niewykluczających się etnosów: polskiego, tatarskiego i muzułmańskiego¹⁹.

Równoległy chaos pojęciowy towarzyszył sposobom ujmowania grupy przez polskie prawodawstwo. I tak do 1989 r., podobnie jak Karaimi czy Ormianie, Tatarzy polscy określani byli mianem grupy wyznaniowej, bądź etnograficznej²⁰. Po roku 1989 aż do 2006, czyli momentu uchwalenia *Ustawy o mniejszościach*

¹⁸ M. Sobecki, *Tożsamość kulturowa Tatarów polskich*, [w:] *Kultura mniejszości narodowych i grup etnicznych w Europie*, red. Z. Jasiński, Z. Lewowicki, Opole 2004, s. 68.

¹⁹ K. Warmińska, *Tatarzy polscy. Tożsamość religijna i etniczna*, Kraków 1999, s. 77-85.

²⁰ S. Łodziński, *Między grupą etniczną a społecznością posługującą się językiem regionalnym. Ewolucja statusu prawnego Kaszubów w polityce państwa w Polsce po 1989 roku*, [w:] *Kim są Kaszubi? Nowe tendencje w badaniach społecznych*, red. C. Obracht-Prondzyński, Gdańsk 2007, s. 153.

narodowych i etnicznych oraz języku regionalnym, stosowano wymiennie terminy: grupa etniczna lub narodowa. W konsekwencji Narodowego Spisu Powszechnego (2001) i przygotowanej na jego gruncie ustawy Tatarzy zostali zakwalifikowani jako mniejszość etniczna. Warto dodać, iż poza wymienionymi tu określeniami w literaturze funkcjonują także takie nazwy jak: grupa etniczno-wyznaniowa, grupa konfesyjna, a nawet „ludzie pogranicza”²¹.

W trakcie rozmów prowadzonych ze społecznością tatarską okazało się, iż w większości przypadków omawiana tu problematyka nie stanowi przedmiotu refleksji w samej grupie. Zdarzało się wprawdzie, iż w trakcie wywiadów część z rozmówców określała własną grupę mianem: grupy etnicznej, mniejszości etnicznej czy narodu. Niemniej jednak w większości przypadków można było odnieść wrażenie, iż kategorie te stosowane były bezrefleksyjnie i często synonimicznie.

Zgoła inaczej niniejsza problematyka funkcjonuje w świadomości elit, dla których stanowi ona istotne zagadnienie, za którym kryją się określone przywileje lub ich brak. Bliższa analiza podejścia liderów etnicznych do omawianej problematyki ukazuje dwa przeciwstawne sobie poglądy. Pierwszy, dominujący traktuje grupę w kategoriach mniejszości etnicznej, drugi jako odrębny naród.

Zdecydowana większość z badanych postrzega siebie w kategoriach „mniejszości”. Czynnikiem leżącym u podstaw takiego odczucia jest przede wszystkim niesymetryczna relacja ilościowa zarówno w stosunku do grupy dominującej, jak i innych grup mniejszościowych. Czynnikiem ten przekłada się na często wyrażane poczucie marginalizacji grupy. Wyrażają to następujące wypowiedzi:

- Jesteśmy za małą grupą, żeby się z nami liczyć.
- Relacjom Tatarów z Polakami towarzyszy wciąż taki strach. Nas jest mało i my ciągle się boimy, że nas stąd wyrzucą. I ten strach nakazuje, by pozostawać wciąż w dobrych relacjach²².

²¹ W. Janicki, *Tatarzy w Polsce – naród, grupa etniczna czy „Ludzie pogranicza”*, „Czasopismo Geograficzne” 2/2000, s. 174-175.

²² Na podstawie badań własnych.

Jednak zdaniem większości liderów tatarskich, powołujących się na *Ustawę o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz języku regionalnym*, Tatarzy stanowią mniejszość etniczną:

– My jesteśmy mniejszością etniczną, bo tak nas określa prawo polskie²³.

Ze względu na brak obiektywnych kryteriów narodowościowych takich jak: odrębny język czy istnienie zewnętrznej ojczyzny osoby te wyraźnie dystansują się do określenia własnej grupy mianem narodu:

– [Tatarzy polscy] to grupa etniczna. Ulegliśmy asymilacji, nie mamy języka, więc to już nie narodowość, a grupa etniczna. Łączy nas religia, wspólna świadomość pochodzenia, tradycja, obrządkie związane z tradycjami, no i pozostała kuchnia²⁴.

Bycie oficjalnie zarejestrowaną mniejszością etniczną jest, zdaniem części z liderów dużym sukcesem grupy, za którym stoją określone korzyści finansowe, pozwalające na realizację określonych działań, podkreślających odrębność etniczno-kulturową grupy.

Ale wśród liderów tatarskich, wyróżnić także można niewielką grupę określającą własną grupę jako odrębny naród. Osoby te zdecydowanie odrzucają pogląd o traktowaniu grupy w kategoriach mniejszości etnicznej:

– Grupa jest stale czynna, jest grupą przestrzegającą zasad wiary, [więc] nie można tak zasufladkować, że to jest grupa etniczna²⁵.

Dla zwolenników tego poglądu Tatarzy stanowią wspólnotę etniczno-kulturową wraz z innymi Tatarami zamieszkującymi Europę i Azję. Nie dziwi zatem, iż to w tym środowisku narodził się pomysł nauki języka tatarskiego, jako brakującego ogniwa grupy o charakterze narodowym.

²³ Na podstawie badań własnych.

²⁴ Na podstawie badań własnych.

²⁵ Na podstawie badań własnych.

Powyższe zestawienie wskazuje na polaryzację stanowisk dotyczących statusu etnicznego społeczności tatarskiej zamieszkującej Polskę, tak w opinii badaczy, jak i samej grupy. Fakt ten, zmusza zatem do zastanowienia się nad nowymi sposobami ujmowania grup mniejszościowych, co pozwoliłoby uwzględnić ich dynamikę tożsamościową oraz nie zamykać im dalszej drogi rozwoju.

Abstract:

The ethnic status of Polish Tatars in scientific literature and in the respondents' opinions

Keywords: Tatars, ethnic status, history of the 20th century

Polish Tatars are an interesting example of a group undergoing dynamic ethnic processes. The status used to describe this community has not, however, fully reflected these transformations. In scientific discourse, Tatars are referred to both as an ethnographic group, ethnic group/minority and even a national minority. The aim of this paper is to present the discourse on the status of the group, as well as to outline the socio-political context, in which this discourse has been created. What is interesting in this regard is showing how these issues are subject to reflection by the Tatar community itself.

Grzegorz Czerwiński
Uniwersytet w Białymstoku

O potrzebie badań interdyscyplinarnych nad literaturą Tatarów (w perspektywie literaturoznawcy)¹

Wokół problemów metodologicznych

W XX w. literatura Tatarów polskich tworzona jest wyłącznie w języku polskim, stąd też logiczne wydaje się jej badanie na gruncie literaturoznawstwa polonistycznego. Takie próby podjęli między innymi Selim Chazbijewicz, którego możemy uznać za twórcę pojęcia „literatura polsko-tatarska”², Tadeusz Linkner³, Teresa Zaniewska⁴, Maciej Dajnowski⁵ i Grzegorz Czerwiński⁶. Paralelnie

¹ Artykuł został przygotowany w ramach projektu badawczego „Literatura polsko-tatarska po 1918 roku”. Projekt finansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2012/07/B/HS2/00292.

² S. Chazbijewicz, *Tatarzy i Wileńszczyzna XIX i XX w. w polskiej i polsko-tatarskiej literaturze*, [w:] *Wilno i Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, red. E. Feliksiak, Białystok 1992.

³ T. Linkner, *Od baśni do „mistyki tatarskich kresów”*, „Pomerania” 1994, nr 5.

⁴ T. Zaniewska, *Misterium pamięci*, „Test” 1997, nr 4; eadem, „Mój dom na fundamentach mogił”. W świecie wyobraźni poetyckiej Musy Czachorowskiego, „Rocznik Tatarów Polskich” 2015, seria 2, t. 2.

⁵ M. Dajnowski, *Fantazmat Wielkiego Stepu we współczesnej poezji Tatarów polskich*, [w:] *Estetyczne aspekty literatury polskich, białoruskich i litewskich Tatarów (od XVI do XXI w.) / Aesthetic Aspects of the Literature of Polish, Belarusian and Lithuanian Tatars (from the 16th to the 21st Century) / Эстетические аспекты литературы польских, белорусских и литовских Татар (XVI–XXI вв.)*, ed. G. Czerwiński, A. Konopacki, Białystok 2015.

⁶ G. Czerwiński, „Miejsca–archetypy” poezji polsko-tatarskiej (przykład Selima Chazbijewicza i Musy Czachorowskiego), „Rocznik Komparatystyczny” 2012, nr 3; idem, *Panorama de la littérature polono-tatare aux XXe et XXIe siècles*, „Slavica Bruxellensia” 2011, nr 7; idem, *Selim Chazbijewicz jako poeta polsko-tatarski*, „Pamiętnik Literacki” 2013, nr 2.

badaniem najnowszej literatury tworzonej przez Tatarów polskich zajmują się arabiści i turkolodzy, między innymi Marek M. Dziekan⁷, Henryk Jankowski⁸ i Grażyna Zająć⁹. Różne tradycje badawcze (polonistyka ↔ orientalistyka) decydują w tym wypadku o odmiennym odnoszeniu dzieł autorów tatarskich do szerszych kontekstów interpretacyjnych.

W przypadku reprezentantów filologii polskiej twórczość tatarska rozpatrywana jest w kontekście historii literatury polskiej (między innymi na tle literatury kresowej, literatury regionalnej, historii Polski) lub w kontekście poetyki. Turkolodzy i arabiści natomiast czytają twórczość tatarską jako pewien typ polskiej literatury orientalnej, zwracając uwagę na wschodnie gatunki literackie, lub też umieszczając to piśmiennictwo w kontekście społeczno-kulturowym jako działalność artystyczną polskich wyznawców islamu. Przedstawiona powyżej polaryzacja nie jest oczywiście tak jednoznaczna, gdyż przywołane przeze mnie punkty widzenia mogą się dopełniać, i tak też jest w wybranych pracach wymienionych autorów. Chodzi jednak o to, aby pokazać, iż ograniczenie się tylko do jednej dziedziny literaturoznawczej utrudnia całościowy opis literatury polsko-tatarskiej, która, choć przynależy do literatury polskiej (podstawą do takiego przyporządkowania byłby tutaj oczywiście język oraz deklarowana polska tożsamość narodowa), jest zarazem – posłużę się tutaj tytułem jednego z tomików poetyckich Chazbijewicza – „Poezją Wschodu i Zachodu”.

Literatura Tatarów polskich stanowi łącznik pomiędzy tradycją polską (czy szerzej: europejską) i kulturą muzułmańskiego Wschodu. Na styku odległych kultur wytworzyła się nie tylko nowa tożsamość narodowo-etniczna (składająca się z dwóch równorzędnych komponentów – „polskości” i „tatarskości”), o której pisali w swych pracach socjologowie badający tożsamość Tatarów (przede

⁷ M.M. Dziekan, *Rubai'jat, albo czterowiersze*, „Przegląd Orientalistyczny” 1998, nr 3/4; idem, *Testament Agaj-Chana*, [w:] *Na zawsze Haacezda*, M. Czachorowski, Soleczniki – Wrocław 2008; idem, *Kobieta, koń i step. Wokół czterowierszy Musy Czachorowskiego*, „Przegląd Tatarski” 2009, nr 1; idem, *Słowoczas przestrzeni poza horyzontem. Musy Czachorowskiego nieskończona wędrówka w słowach i snach*, [w:] *Poza horyzontem*, M. Czachorowski, Wrocław–Białystok 2010; idem, *Zaproszenie do Czachorowa*, [w:] *Jeszcze tylko ten step...*, M. Czachorowski, Białystok 2013.

⁸ H. Jankowski, *Jakub Szynkiewicz*, „Ankara Universitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakultesi Turkoloji Dergisi” 2011, vol. 18, issue 2.

⁹ G. Zająć, *Dünden Bugüne Polonya Tatarları ve Şair, Bilim Adamı Selim Chazbijewicz'in Şiirleri*, [w:] *Kibatek. Edebiyat Sempozyum*, Ankara 2004.

wszystkim Katarzyna Warmińska¹⁰ i Michał Łyszczarz¹¹), lecz również nowy typ wyobraźni artystycznej (zdominowanej przez archetypy stepu, koczownika, szamana), która daje się zaobserwować u większości twórców polsko-tatarskich, od Macieja Achmatowicza¹², tworzącego jeszcze u schyłku Młodej Polski, po piszących obecnie: Selima Chazbijewicza¹³ i Musę Czachorowskiego¹⁴. Co ciekawe, tradycja turkijsko-muzułmańska w warstwie archetypicznej obecna jest – w mniejszym lub większym stopniu – również w twórczości autorów tatarskich nie będących muzułmanami, jak na przykład u Stanisława Kryczyńskiego, u którego przestrzeń Kresów północno-wschodnich nabiera cech pierwotnej, onirycznej, przestrzeni stepowej¹⁵, czy też u Anny Kajtochowej, poetki głęboko zakorzenionej w tradycji chrześcijańskiej, dla której jednak wspomnienie o dalekich przodkach również stanowi ważną inspirację w literackich poszukiwaniach własnego „ja” (dotyczy to nie tylko „cyklu tatarskiego”, na który składają się wiersze *Jam z rodu Nomadów*, *Rusza koń stępa*, *I zapyta Pan*, *Tatarskie prośby o świecie*, lecz całości twórczości poetki)¹⁶. Tym samym optyka filologiczna powinna zostać osadzona w kontekście socjologicznym i psychologicznym¹⁷, które dla badań nad literaturą tatarską wydają się, paradoksalnie, dużo bardziej istotne niż kontekst historyczny¹⁸.

¹⁰ K. Warmińska, *Tatarzy polscy. Tożsamość religijna i etniczna*, Kraków 1999.

¹¹ M. Łyszczarz, *Młode pokolenie polskich Tatarów. Studium przemian generacyjnych młodzieży w kontekście religijności muzułmańskiej oraz tożsamości etnicznej*, Olsztyn–Białystok 2013.

¹² M. Achmatowicz, *Wiersze*, Wilno 1933.

¹³ Poeta wydał jak dotąd następujące tomiki poetyckie: *Wejście w baśń* (1978), *Czarodziejski róg chłopca* (1980), *Sen od jabłek ciężki* (1981), *Krym i Wilno* (1990), *Mistyka tatarskich kresów* (1990), *Poezja Wschodu i Zachodu* (1992), *Rubai'jat, albo czterowiersze* (1997) i *Hymn do Sofii* (2005).

¹⁴ Najważniejsze książki poetyckie Czachorowskiego to: *Chłodny listopad* (1990), *Dotknij mnie* (1998), *W życiu na niby* (2006), *Samotność* (2008), *Na zawsze/Haasceza* (wydanie dwujęzyczne) (2008), *Rubajaty stepowe* (2009), *Poza horyzontem* (2010), *Jeszcze tylko ten step...* (2013).

¹⁵ Zob. G. Czerwiński, *Mapa wyobraźni tatarskiej. O doświadczeniu przestrzeni geograficznej w poezji Tatarów polskich i Tatarów kazańskich* (w druku).

¹⁶ Piszę szerzej na ten temat w artykule: *Sufizm i szamanizm we współczesnej poezji polskich Tatarów*, [w:] *Musica Antiqua XVII. Acta Slavica: „Sacrum świata wschodniego i zachodniego w kulturze Słowiańszczyzny”*, red. E. Harendarska. Bydgoszcz 2014, s. 295-306.

¹⁷ Dla przykładu warto wymienić studium socjologa Michała Łyszczarza: *Spółeczny wymiar współczesnej poezji polskich Tatarów*, [w:] *Estetyczne aspekty literatury polskich, białoruskich i litewskich Tatarów (od XVI do XXI w.) / Aesthetic Aspects of the Literature of Polish, Belarusian and Lithuanian Tatars (XVIth-XXIst century) / Эстетические аспекты литературы польских, белорусских и литовских татар (XVI-XXI вв.)*, ed. by G. Czerwiński, A. Konopacki, Białystok 2015.

¹⁸ O tego typu przesunięciu paradygmatu badawczego i geopoetyckich sposobach odczytywania literatury polskich, litewskich i białoruskich Tatarów pisałem w studium *История – география – геопэтика. О возможных методах анализа произведений современной художественной литературы польских, литовских и белорусских татар*, „Slavia Orientalis” 2015, nr 2.

Problematyka literatury polsko-tatarskiej po 1918 r. jest obecnie badana w ramach projektu naukowego finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki. Projekt ten realizowany jest w działającej na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu w Białymstoku Katedrze Badań Filologicznych „Wschód – Zachód”, a jego zwieńczeniem będzie wydanie monografii współczesnej literatury polsko-tatarskiej. Rozprawa będzie obejmować wszystkie typy wypowiedzi literackiej i paraliterackiej, tworzonej przez polskich Tatarów, a więc poezję, reportaż, esej, wspomnienia, prozę narracyjną i poetycką.

Również w ramach wyżej wymienionego projektu wydane zostały w Naukowej Serii Wydawniczej „Colloquia Orientalia Bialostocensia” dwa tomy tekstów źródłowych, zawierające utwory literackie autorstwa polskich Tatarów. Pierwsza książka zawiera utwory poetyckie i wspomnienia znanego historyka tatarskiego Stanisława Kryczyńskiego¹⁹, druga jest zbiorem prozy podróżniczej autorstwa Mustafy Aleksandrowicza, Leona Najmana-Mirzy Kryczyńskiego, Edigego Szynkiewicza oraz Alego Ismaila Woronowicza²⁰. Wcześniej, jako rezultat współpracy Katedry Badań Filologicznych „Wschód – Zachód” UwB oraz Książnicy Podlaskiej im. Łukasza Górnickiego w Białymstoku, ukazał się tom sprawozdań z podróży muftiego Jakuba Szynkiewicza²¹.

Powyżej pisałem jednak wyłącznie o dwudziestowiecznej literaturze polsko-tatarskiej, a przecież spośród całego zbioru twórczości literackiej Tatarów, jej badanie nastręca stosunkowo niewiele problemów metodologicznych. Trudniejsze wydaje się całościowe ujęcie literatury tworzonej współcześnie przez Tatarów w Polsce oraz na Litwie i Białorusi, a także analiza dzieł literackich i paraliterackich zawartych w rękopiśmiennych zabytkach Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego – przede wszystkim w kitabach i chamailach.

W tym miejscu chciałbym zatrzymać się przy twórczości najnowszej Tatarów litewskich i białoruskich. Próbę wspólnego odczytywania owych „trzech literatur tatarskich” – polskiej, litewskiej i białoruskiej podjąłem jak dotąd w dwóch artykułach. Pierwszy z nich zatytułowany *История — география — геопоетика. О*

¹⁹ S. Kryczyński, *Wspomnienia. Utwory poetyckie. Eseje, wstęp, wybór i oprac.* G. Czerwiński, Białystok 2014.

²⁰ *Podróże do serca islamu. Antologia międzywojennego reportażu polskich Tatarów, wstęp, wybór i oprac.* G. Czerwiński, Białystok 2014.

²¹ G. Czerwiński, *Sprawozdania z podróży muftiego Jakuba Szynkiewicza. Źródła. Omówienie. Interpretacja*, Białystok 2013.

возможных методах анализа произведений современной художественной литературы польских, литовских и белорусских татар²² był pierwotnie prezentowany w formie referatu na organizowanej przez Wydział Filologiczny Moskiewskiego Uniwersytetu Państwowego im. M. Łomonosowa Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Historia literatury w systemie współczesnych dyscyplin humanistycznych” (3–2 kwietnia 2014 r.). W artykule tym oprócz podjęcia próby wskazania odpowiedniej metodologii, postawiłem tezę o istnieniu wschodnioeuropejskiej literatury tatarskiej. Niektóre aspekty tej teorii starałem się rozwinąć w referacie wygłoszonym w maju 2015 r. w Białymstoku, zatytułowanym *Regionalna czy transgraniczna? Tożsamość w literaturze polskich, białoruskich i litewskich Tatarów*. Zasygnalizowana w tytule wystąpienia problematyka omawiana była na przykładzie pisarzy tatarskich z Polski (Selim Chazbijewicz i Musa Czachorowski), Litwy (Adas Jakubauskas) i Białorusi (Sciapan Aleksandrowicz i Siargiej Szunkiewicz). Ostatnim przedsięwzięciem badawczym w ramach tak rozumianej „komparatystyki tatarskiej” jest artykuł poświęcony Adasowi Jakubauskasowi, który ukaże się w pokonferencyjnej monografii zbiorowej w 2016 r.²³

W chwili obecnej trwają wstępne prace nad nowym projektem badawczym. Dotyczyć on będzie wschodnioeuropejskiej literatury tatarskiej XX i XXI w. W polu zainteresowania wykonawców projektu znajdują się autorzy litewsko-tatarscy i białorusko-tatarscy, a ich twórczość omawiana będzie na tle zdecydowanie bogatszej ilościowo literatury polsko-tatarskiej. Daną tematykę planuje się ująć w perspektywie komparatystyczno-slawistycznej, gdyż obok siebie będą badane teksty pisane po polsku, rosyjsku i białorusku (w znikomej ilości również po litewsku), tworzone w odmiennych warunkach społeczno-politycznych (w Polsce oraz w Związku Radzieckim i krajach powstałych po upadku sowieckiego imperium). Wschodnioeuropejska literatura tatarska umieszczona zostanie następnie na tle literatury krymskotatarskiej i kazańskotatarskiej, w czym uczestniczyć będą badacze z Uniwersytetu w Kazaniu oraz z Akademii Nauk Republiki Tatarstan.

²² G. Czerwiński, *История – география – геоэстетика. О возможных методах анализа произведений современной художественной литературы польских, литовских и белорусских татар*, „Slavia Orientalis” 2015, nr 2.

²³ G. Czerwiński, *Adas Jakubauskas – tatarski poeta Litwy*, [w:] *Dwujęzyczni pisarze litewscy i polscy. Zagadnienia bilingwizmu w kulturze polskiej i litewskiej. Literatura – kultura – język / Tarptautinė mokslinė konferencija Lietuvių ir Lenkų dvikalbiai rašytojai. Bilingvizmo problema. Lietuvių ir Lenkų kultūros. literatūra – kultūra – kalba*, Białystok–Wilno 2016 (w druku).

Planowana jest również publikacja antologii literatury litewsko-tatarskiej i białorusko-tatarskiej zawierającej teksty w języku oryginału wraz z przekładami na język polski. Jeśli uda się pozyskać środki finansowe, projekt będzie realizowany na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu w Białymstoku od 2016 r.

Kolejnym polem badawczym ważnym z punktu widzenia literaturoznawcy -komparatysty jest tatarska twórczość artystyczna zawarta w kitabach i chamailach. Wiele cennych prac na ten temat już zostało opublikowanych, z czego wspomnieć powinniśmy przede wszystkim rozprawy Andrzeja Drozda *Wpływy chrześcijańskie na literaturę Tatarów w dawnej Rzeczypospolitej. Między antagonizmem a symbiozą; Staropolska poezja Tatarów oraz Tatarska wersja pieśni-legendy o św. Hiobie*²⁴.

Do niedawna badanie staropolskiej i średniopolskiej twórczości literackiej Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego stanowiło nie lada trudność dla literaturoznawców (polonistów i sławistów). Po pierwsze, zabytki te są rozproszone po wielu archiwach państwowych i prywatnych w Polsce, Rosji, Anglii, na Litwie i Białorusi²⁵. Po drugie, badacz musi umieć biegle odczytywać owe zapisane za pomocą alfabetu arabskiego rękopisy. Biorąc ponadto pod uwagę fakt, iż rękopisy tatarskie stanowią księgi różnorodnego charakteru i tylko pewna część ich zawartości mogłaby zainteresować badacza literatury pięknej, okazywało się, iż zanim literaturoznawca mógłby przystąpić do pracy w ramach własnej dyscypliny, musiałby wpierw wykonać zadania historyka, tekstologa, czy też orientalisty (biorąc pod uwagę, iż oprócz słowiańskiej warstwy językowej kitaby zawierały warstwę orientálną – turecką, arabską, niekiedy staroujgurską i inne)²⁶.

Cieszy zatem sytuacja, iż powstają wydania krytyczne, zawierające pełne teksty kitabów i chamailów wraz z komentarzami i przekładem na języki współczesne. Dzięki wspólnemu wysiłkowi Czesława Łapicza i Henryka Jankowskiego możemy

²⁴ A. Drozd, *Wpływy chrześcijańskie na literaturę Tatarów w dawnej Rzeczypospolitej. Między antagonizmem a symbiozą*, „Pamiętnik Literacki” 1997, z. 3; idem, *Staropolska poezja Tatarów*, „Tytuł”, 1995, nr 1; idem, *Tatarska wersja pieśni-legendy o św. Hiobie*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka”, R. 22: 1995, nr 2.

²⁵ Zob. M. Lewicka, *Tatarskie hramotki i dalawary*, „Przegląd Tatarski” 2009, nr 4.

²⁶ Zob. wybrane prace o charakterze monograficznym z zakresu kitabistyki: A.K. Антонович, *Белорусские тексты, писанные арабским письмом*, Вильнюс 1968; Cz. Łapicz, *Kitab Tatarów litewsko-polskich. Paleografia, grafia, język*, Toruń 1986; Sh. Akiner, *Religious language of a Belarusian Tatar kitab: a cultural monument of Islam in Europe*, Wiesbaden 2009; *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Teoria i praktyka badawcza / Тафсир Татар Великого княжества Литовского. Теория и практика исследования / The Tafsir of the Tatars of the Grand Duchy of Lithuania. Theory and Research*, red. J. Kulwicka-Kamińska, Cz. Łapicz, Toruń 2015.

zapoznać się z zawartością siedemnastowiecznej księgi tatarskiej nazwanej przez autorów wydania *Kluczem do raju*²⁷. Dzięki pracy Michaiła Tarełki i Iryny Synkowej ukazała się drukiem książka pod tytułem *Адкуль пайішлі ідалы. Помнік рэлігійна-палемічнай літаратуры з рукапіснай спадчыны татараў Вялікага Княства Літоўскага*. Wcześniej wydano kilka mniejszych publikacji podobnego typu. Obserwujemy zatem proces sukcesywnego wprowadzania do szerokiego obiegu naukowego pism tatarskich, które były dotąd dostępne dla wąskiego grona naukowców – reprezentantów dziedziny nazywanej kitabistyką.

Na zakończenie tej części artykułu chciałbym wysunąć pewien ważny z punktu widzenia literaturoznawstwa postulat, a przynajmniej ciche marzenie badacza literatury polsko-tatarskiej. Chodzi o opracowanie antologii, która by zgromadziła w jednym tomie utwory literackie i paraliterackie (legendy, podania, zamówienia, formuły magiczne itp.) rozrzucone po różnych rękopisach tatarskich. Antologia taka, moim zdaniem, mogłaby zawierać teksty oryginalne (najlepiej w transliteracji) oraz ich przekład na współczesny język polski. Nie mniej cenna mogłaby się okazać publikacja zawierająca bądź samą transliterację, bądź przekład filologiczny na język współczesny.

Tego typu praca stałaby się z całą pewnością ogromną inspiracją dla badaczy literatury polskiej i białoruskiej, zarówno dla specjalistów od literatury Tatarów, ale też dla uczonych zainteresowanych poszerzeniem kontekstu interpretacyjnego polskich i białoruskich tekstów dawnych. Mam jednak świadomość, iż musiałoby to być przedsięwzięcie zakrojone na ogromną skalę, gdyż trud odczytywania i transliteracji tekstów tatarskich jest ogromny.

²⁷ *Klucz do raju. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku*, tłum. i oprac. H. Jankowski, Cz. Łapicz, Warszawa 2000.

Literaturoznawca jako badacz pism historycznych, czyli o potrzebie konsultacji interdyscyplinarnych

W tej części tekstu chciałbym przyrzeć się problematyce badań archiwalnych, z którą musi zmierzyć się niekiedy badacz współczesnej literatury polsko-tatarskiej (a także życia literackiego i wydawniczego Tatarów), szukając – w instytucjach archiwalnych oraz w działach rękopisów bibliotek naukowych – nieodkrytych przez filologów dzieł literackich. Co istotne, literaturoznawca porusza się tutaj po obszarach, które przynależą zwyczajowo do sfery penetrowanej przez specjalistów w dziedzinie historii i bardzo często bada dokumenty, które zostały już odkryte i opisane przez historyków, odczytując je jednak w porządku estetycznym.

Chciałbym przy tym podkreślić rolę, jaką w badaniach nad społecznością tatarską odgrywa wymiana informacji pomiędzy przedstawicielami różnych dziedzin nauki. Jako autor opracowania i krytycznego wydania pism literackich autorstwa polskich Tatarów²⁸, korzystałem rzecz jasna podczas swojej pracy z publikacji historycznych dotyczących dziejów tatarskich w dwudziestoleciu międzywojennym. Opierałem swoje badania na pracach Alego Miśkiewicza²⁹, Jana Tyszkiewicza³⁰, Selima Chazbijewicza³¹ i innych. Nieocenione wskazówki otrzymałem jednak również od białostockich historyków – dr Urszuli Wróblewskiej i dr. Artura Konopackiego, konsultując z nimi metody badań archiwalnych na Litwie i Białorusi. Wskazówki otrzymane od badaczy, którzy spędzili w litewskich i białoruskich archiwach wiele tygodni, pozwoliły mi na sprawne poruszanie się po zespołach archiwalnych, a także bezpośrednie dotarcie do części interesujących mnie materiałów, gdyż w przypadku kilku dokumentów jechałem do danej instytucji z gotowym numerem sygnatury.

²⁸ М. Тарэлка, І. Сынкова, *Адкуль пайшлі ідалы. Помнік рэлігійна-палемічнай літаратуры з рукапіснай спадчыны татарай Вялікага Княства Літоўскага*, Мінск 2009.

²⁹ S. Kryczyński, *Wspomnienia. Utwory poetyckie. Eseje*, ed. cit.; *Podróże do serca islamu...*, ed. cit.

³⁰ A. Miśkiewicz, *Tatarzy polscy 1918–1939. Życie społeczno-kulturalne i religijne*, Warszawa 1990.

³¹ J. Tyszkiewicz, *Zainteresowania i dorobek badawczy Stanisława Kryczyńskiego (1911–1941)*, [w:] *Słowiańszczyzna i dzieje powszechne. Studia ofiarowane Profesorowi Ludwikowi Bazyłowowi w siedemdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, Warszawa 1985; idem, *Z historii Tatarów polskich 1794–1944*, Pułtusk 2002.

Przykładowy aspekt badań archiwalnych, czyli listów Stanisława Kryczyńskiego literaturoznawca pilnie poszukuje!

Stanisław Kryczyński (1911–1941) kojarzony jest przede wszystkim jako autor pierwszej monografii poświęconej Tatarom polsko-litewskim³². Jego rozprawa po dzień dzisiejszy nie straciła wiele na aktualności, o czym świadczyć może ilość cytowań tej monografii przez współczesnych badaczy różnych specjalności. Praca ta została nie tylko wznowiona w 2000 r. (nakładem „Rocznika Tatarów Polskich”)³³, ale też ukazał się jej przekład na język litewski³⁴.

Z innych prac naukowych przedwcześnie zmarłego historyka ukazały się po wojnie krytyczne wydania *Kroniki wojennej Tatarów litewskich* oraz *Wysiłku zbrojnego Tatarów Rzeczypospolitej*³⁵. Jeśli chodzi natomiast o utwory literackie Kryczyńskiego, po raz pierwszy do druku podał je Wilhelm Mach. W 1958 r. z inicjatywy autora *Rdzy* ukazały się w „Nowej Kulturze” fragmenty *Wspomnień z poszukiwań naukowych* autorstwa tatarskiego poety³⁶. Czterdzieści lat później na łamach „Życia Muzułmańskiego” opublikowany został wybór obrazków poetyckich Kryczyńskiego³⁷. W 2014 r. natomiast w formie odrębnej publikacji zwartej wydano wspomniany już dwukrotnie wybór jego utworów poetyckich i eseistycznych (*Wspomnienia. Utwory poetyckie. Eseje*).

Zarówno dla literaturoznawcy, jak i dla historyka ważnym zagadnieniem badawczym powinna być korespondencja, jaką prowadził Kryczyński. Niestety, listów autorstwa tatarskiego historyka zachowało się dużo mniej niż listów, których był on adresatem. Całe szczęście wojenną zawieruchę przetrwał zbiór dokumentów i pism autora *Tatarów litewskich*. Przechowywany początkowo przez żonę, przekazany został następnie przez nią w darze dla Biblioteki Uniwersyteckiej

³² S. Chazbijewicz, *Awdet, czyli powrót. Walka polityczna Tatarów krymskich o zachowanie tożsamości narodowej i niepodległości państwa po II wojnie światowej*, Olsztyn 2001.

³³ S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, Warszawa 1938.

³⁴ Idem, *Tatarzy litewscy...*, wyd. 2, Gdańsk 2000.

³⁵ Idem, *Lietuvos totoriai. Istorinės ir etnografinės monografijos bandymas*, iš lenku kalbos vertė T. Bairašauskaitė, Vilnius 1993.

³⁶ Idem, *Kronika wojenna Tatarów litewskich*, „Przegląd Humanistyczny” 1984, nr 2; Idem, *Wysiłek zbrojny Tatarów Rzeczypospolitej*, [w:] idem, *Kronika wojenna Tatarów litewskich*, wstęp i oprac. J. Tyszkiewicz, Gdańsk 1997/1998.

³⁷ Idem, *Wspomnienia z poszukiwań naukowych. Z rękopisów, wybrał i do druku podał Wilhelm Mach*, „Nowa Kultura” 1958, nr 30.

w Warszawie (dzisiaj znajduje się on w Gabinetach Rękopisów BUW i oznaczony jest sygnaturami od 1666 do 1681)³⁸.

Wśród korespondencji adresowanej do Stanisława Kryczyńskiego odnajdujemy między innymi listy Leona Bohdanowicza, Mustafy Gembickiego, Leona Kryczyńskiego, Ireny Krudowskiej, Marii Kryczyńskiej, Jakuba Szynkiewicza i Olgierda Kryczyńskiego³⁹. Stanowią one ważne źródło do poznania nie tylko biografii autora *Tatarów litewskich*, ale też pomagają zrekonstruować na przykład proces wydawniczy „Rocznika Tatarskiego” i zakres współpracy Stanisława z Leonem i Olgierdem Kryczyńskimi⁴⁰.

Wśród korespondencji adresowanej do autora *Wspomnień z poszukiwań naukowych* najwięcej odnajdujemy listów Leona Bohdanowicza (z lat 1938–1939) i Leona Kryczyńskiego (pisane pomiędzy 2 marca 1937 r. i 14 sierpnia 1939 r.). Bohdanowicz był pracownikiem Konsulatu RP w Marsylii z siedzibą w Casablance, skąd wysłał trzy listy do Kryczyńskiego. Mają one formę maszynopisu i dotyczą „Rocznika Tatarskiego” oraz sprzedaży monografii *Tatarzy litewscy* w Paryżu. W liście nadanym z Polski (pisany jest odręcznie) mowa jest między innymi o poszukiwaniach lektora języka arabskiego w Instytucie Wschodnim (Bohdanowicz prosi Kryczyńskiego, aby ten dowiedział się u Olgierda Górki, dyrektora Instytutu, czy stanowisko lektora jest jeszcze wolne). Oprócz tego w dokumentach Kryczyńskiego odnajdujemy krótki list (zapiskę), w której Bohdanowicz informuje autora *Tatarów litewskich*, że był u niego w mieszkaniu i go nie zastał, i że proponuje spotkanie.

Listy Leona Kryczyńskiego dotyczą natomiast spraw naukowych oraz artykułów prasowych o tematyce tatarskiej. Najwięcej jednak uwagi redaktor naczelny „Rocznika Tatarskiego” poświęca przygotowywanemu do druku czwartemu numerowi swojego periodyku, za wydawanie którego odpowiedzialny miał być Stanisław, gdyż Leona w tym czasie coraz bardziej zajmowała praca sędziego⁴¹.

³⁸ Idem, *Obrazki literackie*, „Życie Muzułmańskie” 1988, nr 8, s. 11–14.

³⁹ Szerzej na ten temat piszę w artykule *Dzieje rękopisów Stanisława Kryczyńskiego (1911–1941)*, „Bibliotekarz Podlaski” 2014, nr 1.

⁴⁰ Zob. Korespondencja Stanisława Kryczyńskiego z lat 1935–1940, BUW, Gabinet Rękopisów, sygn. 1680.

⁴¹ Zob. J. Tyszkiewicz, *Dorobek historyczny Leona i Stanisława Kryczyńskich*, [w:] *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Część II. Materiały konferencji naukowych w Cędzynie i Białymstoku w 1986 i 1987*, red. J. Maternicki, Warszawa 1987; idem, *Leon Kryczyński jako redaktor „Rocznika Tatarskiego” w latach 1930–1939*, „Życie Muzułmańskie” 1988, nr 8; idem, *Olgierd, Leon i Stanisław Kryczyńscy*

Z listów innych nadawców warto wspomnieć o napisanym najprawdopodobniej przez Marię Kryczyńską, siostrę Stanisława, listu z zesłania w Kazachstanie⁴² oraz o liście jego przyszłej żony Ireny Krudowskiej. Są to nieliczne przykłady korespondencji osobistej. Większość epistolografii zdeponowanej w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie to listy o tematyce naukowo-wydawniczej. Dość ciekawie przedstawia się również list od muftiego Jakuba Szynkiewicza (z 3 lutego 1939 r.) dotyczący postaci Ewliji Kontusia – „lokalnego muzułmańskiego świętego”⁴³. Dowiadujemy się z niego, iż Kryczyński spotkał się latem 1937 r. z muftim, który opowiedział mu o magicznych właściwościach płaszcza Kontusia. W liście Szynkiewicz twierdzi, iż nie pamięta treści rozmowy, a cudowne właściwości cechowały nie płaszcz, lecz samego świętego. Zbiór epistolografii, o którym mowa, przynosi również informacje o adresach, pod jakimi zamieszkiwał Stanisław Kryczyński we Lwowie (ul. Kwiatkówka 6, m. 1; ul. Steczkowskiego 12, m. 1) i w Warszawie (Śródmieście, ul. Natolińska 13, m. 15).

Dla badań literaturoznawczych nad dziełem Stanisława Kryczyńskiego dużo cenniejsze są listy samego autora *Tatarów litewskich*. Wiele z nich jednak zaginęło podczas drugiej wojny światowej (taki los spotkał między innymi archiwum Leona Kryczyńskiego⁴⁴ i Jakuba Szynkiewicza). Być może część listów zachowało się w prywatnych zbiorach adresatów. Pojedyncze listy odnajdujemy w archiwach państwowych w Polsce i na Litwie – m. in. w Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie (korespondencja prof. Tadeusza Kowalskiego)⁴⁵ oraz w Gabinetie Rękopisów Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich (korespondencja Serai Szapszała)⁴⁶.

Zebranie większego zbioru rozproszonej korespondencji Stanisława Kryczyńskiego, szczególnie jego listów osobistych, byłoby niezwykle interesujące dla badacza twórczości literackiej autora *Tatarów litewskich*, gdyż można by je potraktować jako dopełnienie jego eseistyki. Warto przypomnieć, iż Kryczyński

– działacze kulturalni i badacze przeszłości Tatarów, „Rocznik Tatarów Polskich” 1993, tom 1.

⁴² Zob. Idem, *Leon Kryczyński jako redaktor „Rocznika Tatarskiego”...*, ed. cit.

⁴³ List nie jest podpisany nazwiskiem.

⁴⁴ Legendę o Kontusiu przedstawia Selim Chazbijewicz w zbiorze *Baśnie, podania i legendy polskich Tatarów* (Białystok 2012).

⁴⁵ Zob. Dż. Dżabagi-Skibniewska, *Wspomnienie o Leonie Kryczyńskim*, „Życie Muzułmańskie” 1986, nr 1.

⁴⁶ Sygn. K III-4.

włączył do swoich *Wspomnień z poszukiwań naukowych* list do narzeczonej⁴⁷. Po raz kolejny mogą to potwierdzać słowa Wilhelma Macha, że Kryczyński wypowiadał się integralnie, „całym sobą, wszystkimi dyspozycjami wewnętrznymi, duszą uczonego, gawędziarza i eseisty, na jeden raz, bez wykoncypowanych rozgraniczeń formalnych”⁴⁸.

Polonista wśród niezrozumiałych języków

Ostatnim problemem, jaki chcę poruszyć w niniejszej pracy, jest lokowanie się kultury Tatarów na pograniczu cywilizacji europejskiej i turecko-muzułmańskiej. Problem ten w prostej linii wskazuje na potrzebę badań interdyscyplinarnych nad polsko-tatarską twórczością literacką. Aby badać taką twórczość w całej jej złożoności konieczna jest współpraca pomiędzy polonistami/slawistami oraz orientalistami (przede wszystkim turkologami i arabistami, ale też religioznawcami – specjalistami w kwestiach islamu). Jako modelowy przykład takiej współpracy można, moim zdaniem, wskazać opracowaną wspólnie przez Henryka Jankowskiego (turkologa) i Czesława Łapicza (slawistę i polonistę) edycję jednego z rękopisów tatarskich – kitaba należącego do rodziny Milkamanowiczów (o książce tej już wspominałem)⁴⁹.

Trzymając się jednak problematyki dotyczącej literatury współczesnej, chciałbym podkreślić wagę współpracy z turkologami i arabistami, i korzyści płynące z tej współpracy dla badaczy polskojęzycznej literatury tatarskiej. Jak już pisałem we wstępnych partiach artykułu, literatura polsko-tatarska za sprawą języka, w jakim jest tworzona, przynależy przede wszystkim do literatury polskiej. W takim kluczu możemy wpisywać twórczość poetów tatarskich w określone nurty i prądy literackie, występujące w historii literatury polskiej XX i XXI w., badać poetykę tekstów.

W warstwie symbolicznej literatura Tatarów polskich zbliża się jednak miejscami do literatury krymskotatarskiej i kazańskotatarskiej. Do prowadzenia

⁴⁷ Fond 143-405. Kserokopie niniejszych listów zostały dołączone w 2013 r. do zbioru korespondencji Stanisława Kryczyńskiego przechowywanej w BUW; nie są one jednak ujęte w katalogu rękopisów.

⁴⁸ S. Kryczyński, *Z listu do Narzeczonej. 15 lipca 1939 ze Lwowa*, [w:] idem, *Wspomnienia. Utwory poetyckie. Eseje*, ed. cit., s. 105-108.

⁴⁹ W. Mach, *Rękopisy Stanisława Kryczyńskiego*, rękopis, Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie, Dział Rękopisów, sygn. 3623-27-7.

kompleksowych badań porównawczych niezbędna jest znajomość języków turek-tatarskich. Bez pełnego rozumienia oryginalnych tekstów można prowadzić badania jedynie w wybranych tylko aspektach, posilając się na przykład przekładami (przede wszystkim na język rosyjski), lub – gdy znamy podstawy gramatyki – próbując odczytywać tatarskojęzyczne utwory ze słownikiem w rękę.

Inaczej sprawa wygląda, jeżeli prace odbywają się w zespole interdyscyplinarnym złożonym zarówno z polonistów/slawistów, jak i orientalistów, historyków, czy też religioznawców. Przykładem pracy zespołowej nad wielce złożonym zjawiskiem, jakim jest przygotowanie krytycznej edycji najstarszego przekładu Koranu (tefsiru Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego z drugiej połowy XVI w.) na język słowiański, jest realizowany na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu projekt badawczy kierowany przez prof. Czesława Łapicza⁵⁰.

Podobna współpraca interdyscyplinarna w dziedzinie badań literatury polsko-tatarskiej po 1918 r., z tym że na mniejszą skalę, ma miejsce również w ramach prac Katedry Badań Filologicznych „Wschód – Zachód” UwB. Białostocki poloniści współpracują z Centrum Badań Kitabistycznych UMK, a także m.in. ze specjalistami w dziedzinie filologii tatarskiej z Uniwersytetu w Kazaniu oraz z Instytutu Języka, Literatury i Sztuki im. G. Ibragimowa Akademii Nauk Republiki Tatarstan. W przyszłości planowane są wspólne, białostocko-kazańskie publikacje, omawiające literaturę polsko-tatarską w kontekście twórczości literackiej Tatarów z Powołża⁵¹.

⁵⁰ Zob. Cz. Łapicz, *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego – międzynarodowy, interdyscyplinarny projekt badawczy polskiego przekładu Koranu z XVI w.*, „Życie Tatarskie” 2014, nr 39.

⁵¹ Na dzień dzisiejszy ukazało się w Białymstoku kilka prac badaczy z Tatarstanu: Л. Габдрафикова, *Татарский фольклор как основа национального этикета*, [w:] *Estetyczne aspekty literatury polskich, białoruskich i litewskich Tatarów...*; Л. Бадертдинова, *Татарская литература периода казанского ханства: Исследования и исследователи*, [w:] *Estetyczne aspekty literatury polskich, białoruskich i litewskich Tatarów...*, ed. cit.; Ф. Сайфулина, *Фольклор сибирских татар: история изучения*, „Życie Tatarskie” 2015, nr 41(118), s. 2-20; Л. Габдрафикова, *Татарская культура в годы первой мировой войны*, „Życie Tatarskie” 2015, nr 41(118), s. 21-45; И. Измайлов, *Тюрко-татарские государства северной Евразии XV-XVI вв.: элементы этнополитического единства*, „Życie Tatarskie” 2015, nr 41(118), s. 46-72.

Abstract:**The need for interdisciplinary research on Tatar literature (in the perspective of a literary scholar)**

Keywords: Tatars, Tatar literature, comparative studies, interdisciplinarity

This article focuses on the methodology of research on Polish-Tatar literature. The author comes from the assumption that the overall analysis of the work of Tatars is only possible in a situation, in which the literature of Polish Muslims is seen in a comparative and interdisciplinary perspective. In the first part of the article, the directions of research on Polish-Tatar literature in various scientific disciplines (Polish philology, oriental studies, history, sociology, psychology, linguistics) are presented. The second part of the article refers to examples of areas of cooperation between literary scholars and historians focusing on Tatar issues; the third part – develops this idea by showing the example of Stanisław Kryczyński's work. The last part of the article concerns linguistic issues – the works of the Tatars are written not only in Polish, Belarusian or Russian, but mainly in Turkic languages (Tatar and Crimean Tatar languages). Despite the different linguistic traditions, they contain similar or identical topics and themes. Studying it requires either extensive linguistic competences, or cooperation of scholars from various fields of philology (e.g. Polish Studies, Russian Studies, Turkology).

Jolanta Dragańska

Uniwersytet w Białymstoku

Tatarzy w literaturze. Wstępne rozpoznania. Perspektywy badawcze

Nowe inicjatywy, nowe kierunki

Od kilku lat społeczność tatarska cieszy się coraz większym zainteresowaniem wśród badaczy różnych dyscyplin naukowych. Zainteresowanie to owocuje licznymi publikacjami, które nie tylko wnoszą nowe spojrzenie, ale także inspirują do dalszych badań.

Tatarzy od zawsze stanowili społeczność hermetyczną, dzięki czemu łatwiej im było zachować odrębną kulturę, religię i obyczaje, nie poddając się zupełnej asymilacji. To z kolei wymaga dziś od nas interdyscyplinarnego podejścia badawczego, by w pełni zrozumieć i rzetelnie przedstawiać fakty z historii i odrębności tej grupy. Dlatego tak ważne było zorganizowanie konferencji naukowej w ramach XVII Letniej Akademii Wiedzy o Tatarach¹ poświęconej w całości rozważaniom nad nowymi kierunkami w badaniach nad tą społecznością. Dzięki dr. Arturowi Konopackiemu, organizatorowi przedsięwzięcia, spotkać się mogli w jednym

¹ Konferencja Naukowa w ramach XVII Letniej Akademii Wiedzy o Tatarach odbyła się 9 sierpnia 2015 r. w Białostockim Muzeum Wsi. Pełny tytuł konferencji brzmi: „Ku nowym kierunkom. O potrzebie interdyscyplinarnego ujęcia badawczego kultury, tradycji i historii społeczności tatarskiej”. Program konferencji można zobaczyć na oficjalnej stronie internetowej Związku Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej, protokół dostępu: <http://ztrp.pl/xviii-letnia-akademia-wiedzy-o-tatarach/> [odczyt: 5.12.2015].

miejscu naukowcy z tak różnych dyscyplin jak historia (prof. Jan Tyszkiewicz, Akademia Humanistyczna w Puławach; dr Stanisław Dumin, Muzeum Historyczne w Moskwie; dr Artur Konopacki, UwB), socjologia (dr hab. Katarzyna Warمیńska, UEK; mgr Karolina Radłowska, Białostockie Muzeum Wsi), orientalistyka (dr hab. Agata S. Nalborczyk, UW), sławistyka (prof. Czesław Łapicz, UMK), językoznawstwo (dr hab. Joanna Kulwicka-Kamińska, UMK), arabistyka (dr Magdalena Lewicka, UMK), literaturoznawstwo (dr Grzegorz Czerwiński, UwB; mgr Jolanta Dragańska, UwB). Na sympozjum przybył także poeta tatarski, Tatar Musa Czachorowski z Wrocławia oraz dr Zorina Konopacka z Akademii Nauk z Białorusi. Spotkanie to dało możliwość skonfrontowania „na gorąco” własnych spostrzeżeń z opiniami znawców z innych dyscyplin.

W kontekście nowych kierunków w badaniach nad społecznością tatarską, zwłaszcza z perspektywy polonistycznej dużą rolę odegrała konferencja zorganizowana przez dr. Grzegorza Czerwińskiego i dr. Artura Konopackiego w listopadzie 2014 r. na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu w Białymstoku pn. „Estetyczne aspekty literatury polskich, białoruskich i litewskich Tatarów (od XVI do XXI w.)”². Zakrojona na szeroką skalę, nagłośniona w mediach³ i środowisku polonistycznym wzbudziła nie lada zainteresowanie, nawet wśród tych, którzy wcześniej niewiele mieli styczności z tą literaturą. Była to pierwsza konferencja poświęcona piśmiennictwu tatarskiemu analizowanemu z pozycji literaturoznawczych, której celem było stworzenie pomostu pomiędzy polonistyką (czy szerzej sławistyką) a filologiami orientalnymi. Poruszała zagadnienia o fundamentalnym znaczeniu dla rozwoju badań polonistycznych nad literaturą tatarską i Tatarami w literaturze. Sesja zakończona dużym sukcesem rozbudziła aspiracje polonistów. Jej owocem jest pionierska w tym zakresie, trójjęzyczna książka pt. *Estetyczne aspekty literatury polskich, białoruskich i litewskich Tatarów (od XVI do XXI w.)* wydana

² Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Estetyczne aspekty literatury polskich, białoruskich i litewskich Tatarów (od XVI do XXI w.)” odbyła się w dniach 14-15 listopada 2014 r. w Białymstoku i Sokółce. Program konferencji można zobaczyć na oficjalnej stronie internetowej Katedry Badań Filologicznych „Wschód-Zachód” Uniwersytetu w Białymstoku, protokół dostępu: <http://wschodzachod.uwb.edu.pl/wp-content/uploads/2015/08/PROGRAM-Konferencja-tatarska-w-Bialymstoku.pdf> [odczyt: 5.12.2015].

³ Na antenie Telewizji Polskiej Białystok można było obejrzeć 13 listopada 2014 r. (w przeddzień sesji) wywiad z organizatorami konferencji dr. G. Czerwińskim i A. Konopackim na temat naukowego spotkania. Zob. *Rozmowa dnia: dr Grzegorz Czerwiński i dr Artur Konopacki, 13.11.2014*, oficjalna strona Telewizji Polskiej S.A. Oddział w Białymstoku, 2014, protokół dostępu: <http://bialystok.tvp.pl/17642213/dr-grzegorz-czerwinski-i-dr-artur-konopacki-13112014> [dostęp: 8.12.2015].

w październiku 2015 r. pod redakcją Grzegorza Czerwińskiego i Artura Konopackiego. W recenzji wydawniczej tomu prof. Włodzimierz Szturc zaznaczył to, co i dla niniejszej publikacji pokonferencyjnej ma znaczenie:

Metodą przyjętą jako zasada wiążąca różne teksty jest komparatystyka (podkreślenie – J. D.), ujęta tu jako literaturoznawstwo porównawcze badające nie tyle wzajemne wpływy języków i literatur, ile ich ustanawianie przez szerokie konteksty religijne, społeczne, etniczne, światopoglądowe, z którymi połączone są ogniwami nawiązywania do archaicznej tradycji tatarskiej (polskiej i muzułmańskiej)⁴.

Jeszcze w czasie trwania pierwszej sesji zapadła decyzja o zorganizowaniu kolejnej, tym razem pod tytułem „Wschód muzułmański w literaturze polskiej. Idee i obrazy”⁵. Spotkanie odbyło się ponownie w Białymstoku w dniach 20-21 listopada 2015 r. Podczas uroczystego otwarcia obrad głos zabrał prof. Jarosław Ławski (kierownik Katedry Badań Filologicznych „Wschód – Zachód” UwB), który wyraził pragnienie, by to właśnie Białystok stał się głównym ośrodkiem badań nad literaturą tatarską, co mogłoby być podstawą do powołania w przyszłości Zakładu specjalizującego się w tej tematyce. Po konferencji planowana jest również publikacja.

Dla literatury polskiej istotny jest także realizowany w Katedrze Badań Filologicznych „Wschód – Zachód” projekt badawczy pod kierunkiem dr. Czerwińskiego „Literatura polsko-tatarska po 1918 r.”⁶ Celem projektu jest krytyczna edycja najważniejszych dzieł okresu dwudziestolecia międzywojennego oraz przygotowanie monografii dotyczącej twórczości tatarskiej z okresu 1918–1939. Do dnia dzisiejszego staraniami badacza ukazały się *Podróże do serca islamu*.

⁴ Cytat pochodzi z fragmentu recenzji opublikowanego na okładce wspomnianej książki *Estetyczne aspekty literatury polskich, białoruskich i litewskich Tatarów (od XVI do XXI w.) / Aesthetic Aspects of the Literature of Polish, Belarusian and Lithuanian Tatars (from the 16th to the 21st Century) / Эстетические аспекты литературы польских, белорусских и литовских Мамар (XVI–XXI вв.)*, ed. G. Czerwiński, A. Konopacki, Białystok 2015.

⁵ Ogólnopolska Konferencja Komparatystyczna „Wschód muzułmański w literaturze polskiej. Idee i obrazy”, 20-21 listopada 2015r. Zob. program konferencji oraz fotorelację *Wschód muzułmański w literaturze polskiej. Idee i obrazy*, oficjalna strona Katedry Badań Filologicznych „Wschód-Zachód”, 2014, protokół dostępu: <http://wschodzachod.uwb.edu.pl/wschod-muzulmanski-w-literaturze-polskiej/> [odczyt: 5.12.2015].

⁶ Pełny opis projektu: *Literatura polsko-tatarska po 1918 roku*, ibidem, 2014, protokół dostępu: <http://wschodzachod.uwb.edu.pl/literatura-polsko-tatarska-po-1918-roku/> [odczyt: 5.12.2015].

*Antologia międzywojennego reportażu polskich Tatarów*⁷, *Wspomnienia. Utwory poetyckie. Eseje*⁸ Stanisława Kryczyńskiego oraz *Sprawozdania z podróży muftiego Jakuba Szynkiewicza. Źródła, omówienie, interpretacja*⁹.

Nie wolno również zapominać o głośnym już i sławnym projekcie toruńskim „Tefsir” realizowanym przez zespół prof. Czesława Łapicza i innych działaniach w kraju i poza granicami, które przyczyniają się do poszerzania wiedzy już nie tylko o samej społeczności tatarskiej, ale także o literackich wytworach ich kultury.

W kręgu literatury – stan badań

Literatura polsko-tatarska dopiero w dwudziestoleciu międzywojennym, po ustaleniu granic i powrocie Polski na mapę, wyodrębnia się jako osobne zjawisko, ale już o wiele wcześniej w naszym piśmiennictwie pojawiają się wątki tatarskie.

Zagadnienie zawarte w tytule niniejszego artykułu można rozpatrywać w dwóch aspektach. Pierwszy: Tatarzy polscy, jako autorzy prac, które wzbogacają zasoby literatury krajowej (choć sama literatura tatarska jest literaturą obcą i stąd pytanie dla literaturoznawcy istotne: w jakim kontekście filolog polski może rozpatrywać twórczość tatarską, czy tylko w tym połączeniu „polsko-tatarska” (kwalifikowaną wówczas przez język do literatury polskiej)? I jak właściwie widzieć tę literaturę – jako własną czy (pół)obcą? A może jako literaturę regionalną¹⁰). Drugim aspektem jest obraz Tatarów w literaturze pisanej przez autorów polskich i tatarskich (czy te obrazy mają cechy wspólne, czy dają się porównać, czy widać istotne różnice?).

Temat Tatarów w literaturze był już poruszany niejednokrotnie przez kilku badaczy: Andrzeja Drozda w pracy *Wpływy chrześcijańskie na literaturę Tatarów w dawnej Rzeczypospolitej*¹¹ z 1997 r.; Barbarę Podolak w artykule *O wizerunku*

⁷ *Podróże do serca islamu. Antologia międzywojennego reportażu polskich Tatarów*, wstęp, wybór i oprac. G. Czerwiński, Białystok 2014.

⁸ S. Kryczyński, *Wspomnienia. Utwory poetyckie. Eseje*, wstęp, wybór i oprac. G. Czerwiński, Białystok 2014.

⁹ G. Czerwiński, *Sprawozdania z podróży muftiego Jakuba Szynkiewicza. Źródła. Omówienie. Interpretacja*, Białystok 2013.

¹⁰ Tutaj pojawia się kolejne pytanie, tym razem nurtujące szczególnie socjologów: czy Tatarzy dziś to wciąż mniejszość narodowa czy grupa etniczna lub etnograficzna? O czym pisze m.in. w niniejszej książce Karolina Radłowska w artykule *Status etniczny Tatarów polskich w literaturze naukowej i w opiniach badanych*.

¹¹ A. Drozd, *Wpływy chrześcijańskie na literaturę Tatarów w dawnej Rzeczypospolitej – między antagonizmem a symbiozą*, „Pamiętnik

*Tatara w Polsce i polszczyźnie*¹² na łamach „Przeglądu Tatarskiego” w roku 2009; Selima Chazbijewicza w studium *Islam i Tatarzy w literaturze polskiej*¹³, który ukazał się w roku 2010; Krzysztofa Bassara w artykule *Tatarski wizerunek – siła stereotypu*¹⁴ z 2012 r.; Renatę Rybę w obszernej monografii *Literatura staropolska wobec zjawiska niewoli tatarsko-tureckiej*¹⁵ z 2014 r. i innych. Bardzo rzetelnie przygotował też bibliografię literatury polsko-tatarskiej po roku 1918 dr Grzegorz Czerwiński¹⁶.

Historyczne uwarunkowania spowodowały, że problem najazdów i niewoli tatarsko-tureckiej zakorzenił się głęboko w literaturze staropolskiej. Taki był pierwszy obraz Tatarów – niszczycieli budzących grozę oraz strach i jako taki najsilniej utrwalił się w myśleniu powszechnym.

Barbara Podolak we wspomnianym „Przeglądzie Tatarskim” pomieściła obszerny i bardzo ciekawy tekst o wizerunku Tatara w Polsce i polszczyźnie¹⁷. Pokazuje ona już na wstępie, że stereotyp Tatara – groźnego najeźdźcy żywy był jeszcze po II wojnie światowej. Na taki stan rzeczy nie bez wpływu pozostawały m.in. pominięte w pracy *Islam i Tatarzy w literaturze polskiej* prof. Selima Chazbijewicza¹⁸ (o czym później) powieści polskich twórców, opisujących krwawą przeszłość okresu najazdów. Podolak zwraca uwagę właśnie na wpływ literatury w utrwaleniu takiego wizerunku. Wymienia trzy główne powody, które przyczyniły się do jego wytworzenia i warto je tu przywołać: 1. Zdarzenie historyczne: szok wywołany najazdami (wiek XIII); 2. Tworzenie stereotypu poprzez bezpośrednie i długotrwałe kontakty o różnym charakterze (od XIV w.); 3. Ugruntowanie stereotypu przez literaturę piękną (wiek XIX); i wreszcie: 4. Utrwalenie: za sprawą edukacji historycznej po II wojnie światowej.

Literacki” 1997, z. 3, s. 3-34.

¹² B. Podolak, *O wizerunku Tatara w Polsce i polszczyźnie*, „Przegląd Tatarski” 2009, nr 3, s. 13-16 i nr 4, s. 23-26.

¹³ S. Chazbijewicz, *Islam i Tatarzy w literaturze polskiej*, „Przegląd Tatarski” 2010, nr 1, s. 9-12.

¹⁴ K. Bassara, *Tatarski wizerunek – siła stereotypu*, „Przegląd Tatarski” 2012, nr 4, s. 9-13.

¹⁵ R. Ryba, *Literatura staropolska wobec zjawiska niewoli tatarsko-tureckiej*, Katowice 2014.

¹⁶ G. Czerwiński, *Bibliografia literatury polsko-tatarskiej po 1918 roku*, 2014, protokół dostępu: <http://wschodzachod.uwb.edu.pl/bibliografia-literatury-polsko-tatarskiej/> [odczyt: 5.12.2015].

¹⁷ B. Podolak, op. cit., s. 23-26.

¹⁸ S. Chazbijewicz, op. cit., s. 9-12.

Polacy w XIX w. nie mający kontaktu z Tatarami litewskimi i z szerszą wiedzą na ich temat nie mieli możliwości zweryfikowania niesionego przez kulturę stereotypu. Zmianę takiego postrzegania przyniósł tak naprawdę dopiero wiek XX i prawdziwe odrodzenie kultury tatarskiej wraz z coraz widoczniejszym udziałem Tatarów w życiu kulturalnym naszego kraju. Ocieplenie wizerunku nie wydaje mi się, aby przyniosła, jak wskazuje na to Chazbijewicz literatura już romantyczna (kilka nawet pozytywnych wzmianek, nie mogło jeszcze przysłonić powszechnego mitu), ponieważ w dobie powieści historycznej wciąż jeszcze powielany był motyw Tataro-najeźdźcy¹⁹.

Nieco jednak przesadzony i wyjaskrawiony jest końcowy wniosek Krzysztofa Bassary²⁰ w pracy z 2012 r. *Tatarski wizerunek – siła stereotypu*. Pracy, co warto zauważyć, bardzo rzetelnie wykonanej, w której autor także posiła się przykładami z literatury polskiej. Otóż badacz zamyka swój artykuł konkluzją, w której jednoznacznie stwierdza, że *Trylogia* Henryka Sienkiewicza przesłoniła mniejsze prace, ukazujące pozytywny wizerunek społeczności tatarskiej i dziś Tatar kojarzy się rzekomo jednostronnie z barbarzyńcą, islamistą-terrorystą:

Cały ten dorobek przypominał jednak walkę z wiatrakami i został przyćmiony trylogią Sienkiewicza, która swoją powszechnością oraz poczytnością przewyższała prace (...) specjalistów czy pasjonatów tatarszczyzny, starających się przybliżyć małe radości i duże troski Tatarów. W powszechnym obiegu pozostał wykreowany przed wiekami obraz Tataru, utrwalony przez literaturę piękną oraz malarstwo. Dziś wizerunek ten żyje własnych życiem – wspomagany przez mass media i podręczniki szkolne, ogranicza się zazwyczaj do bezrefleksyjnego jednostronnego wizerunku barbarzyńcy – islamisty-terrorysty (sic! – J. D.) albo mieszkańca trzeciego świata, najczęściej nie wspominając już o pełnoprawnych obywatelach III Rzeczypospolitej²¹.

¹⁹ Bardzo szczegółowo wyjaśnia to Krzysztof Bassara we wspomnianym już artykule *Tatarski wizerunek – siła stereotypu*. Zob. przyp. 13.

²⁰ Zob. K. Bassara, op. cit., s. 9-13.

²¹ Ibidem, s. 13.

Czytając powyższy tekst nasuwa się pytanie – czy rzeczywiście tak może być i w której części kraju, gdyż w moim przekonaniu taka wypowiedź okazałaby się zupełnie nieprawdziwą choćby na Podlasiu, gdzie Tatarzy mieszkają. A z całą pewnością nie zgodziłabym się ze skojarzeniem bezpośrednim Tatara z terrorystą. Przystanąć natomiast można na twierdzenie, iż w świadomości zbiorowej dominuje wizerunek sienkiewiczowskiego Tatara, choć i tu można wyróżnić „lepszego i gorszego” bohatera tatarskiego pochodzenia²².

Bardzo wnikliwie zostały opracowane wątki tatarskie w literaturze staropolskiej przez Renatę Rybę we wspomnianej wcześniej książce. Autorka pokazuje w niej spójność myślenia na temat niewoli tatarsko-tureckiej i jednoznacznego stosunku Polaków do najeźdźców na przykładzie wybranych dzieł z literatury doby staropolskiej. Oświecenie z kolei przynosi nam literaturę antyturecką dobrze opracowaną m.in. przez Jerzego Nosowskiego *Polska literatura polemiczno-antyislamska XVI, XVII i XVIII w.*²³

Temat Tatarów w literaturze bardzo rzetelnie i całościowo starał się opracować Selim Chazbijewicz we wspomnianej pracy, która ukazała się na łamach „Przeglądu Tatarskiego” oraz w książce *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*²⁴ w roku 2013. Jest to doskonały punkt wyjścia dla badań literaturoznawczych pod takim kątem, o jakim mowa w niniejszym tekście, tj. opracowania całościowego wizerunku Tatarów w literaturze polskiej. Autor wylicza w nim ponad 56 tytułów, w których pojawiają się wątki tatarskie lub wątki z nimi powiązane na przestrzeni kolejnych epok. Nie ogranicza się przy tym do podawania dzieł tylko z literatury pięknej, podaje także dzieła z zakresu historii.

Chazbijewicz głównie jednak wskazuje na rzeczy dotyczące Tatarów litewskich i ich przyjazny wizerunek. Autor we wstępie wspomina wprawdzie o obecności Tatarów w literaturze najwcześniejszej, ale zalicza tę kwestię do wątków kaukaskich, wyraźnie stawiając granice pomiędzy jednymi i drugimi. Wśród wymienionych przez znanego badacza pisarzy polskich, w których twórczości możemy odnaleźć

²² Przykład Islama Gereja III. Zob. J. Sztachelska, *Tatarzy Henryka Sienkiewicza*, [w:] *Estetyczne aspekty literatury...*, ed. cit., s. 227-244.

²³ J. Nosowski, *Polska literatura polemiczno-antyislamska XVI, XVII, XVIII w.*, t. 1-2, Warszawa 1974.

²⁴ *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*, red. J. Kulwicka-Kamińska, Cz. Łapicz, Toruń 2013.

wizerunki Tatarów, znajdują się: Jan Kochanowski, Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki, Adolf Dygasiński, Józef Ignacy Kraszewski, Henryk Sienkiewicz, Tadeusz Miciński²⁵, Antoni Lange, Walery Przyborowski, Andrzej Strug, Zbigniew Żakiewicz, Józef Mackiewicz i wielu innych.

Tymczasem literaturoznawca, chcąc ukazać pełny obraz Tatarów w literaturze polskiej, który mam na uwadze, nie może się ograniczyć jedynie do Tatarów litewskich i ich pozytywnego wizerunku, jaki narzuca się po przeczytaniu artykułu Chazbijewicza. Stereotyp bisurmana-lupieżcy utrwalił się na długo w polskiej świadomości właśnie za sprawą literatury, szczególnie w wieku XIX. Wiek ów przyniósł nowy typ powieści historycznej, fabuły utworów budowano w oparciu o materiały źródłowe. I obok tak znanych pisarzy, w których twórczości pojawiają się okrutni Tatarzy, jak Henryk Sienkiewicz i Józef Ignacy Kraszewski, byli także mniej znani a niewymienieni w szczegółowej liście Chazbijewicza: Jadwiga Łuszczewska (Deotyma)²⁶, Maria Świdorska²⁷, Paulina Krakowska²⁸, Ferdynand Kuraś²⁹, Samuel Niesłuchowski³⁰, Józef Supiński³¹, Franciszek Ksawery Tuczyński³², Kazimierz Władysław Wójcicki³³, Jan Grzegorzewski³⁴ i inni.

Warto jednak zauważyć, że utrwalony stereotyp w literaturze polskiej nie miał konsekwencji w postaci prześladowań ludności tatarskiej osiadłej na naszych terenach.

²⁵ Bardzo ciekawą prelekcję pt. *Islam, Turcy i Tatarzy. Motywy tatarskie i muzułmańskie w pismach Tadeusza Micińskiego* wygłosił dr Marcin Bajko z Uniwersytetu w Białymstoku podczas konferencji „Wschód muzułmański w literaturze polskiej. Idee i obrazy”. Tekst ukaze się w tomie pokonferencyjnym w 2016 r.

²⁶ J. Łuszczewska, *Branki w jasyrze*, Warszawa 1993.

²⁷ M. Świdorska, *Opowiadania historyczne dla młodego wieku*, Warszawa 1927 oraz eadem, *Braniec tatarski: opowiadanie na tle historycznym z XVI wieku*, Warszawa 1928.

²⁸ P. Krakowska, *Branka tatarska. Powieść dla młodzieży*, Warszawa 1880.

²⁹ F. Kuraś, *Tatarzy w Sandomierzu. Dwie legendy wierszem opowiedziane*, Kraków 1912.

³⁰ S. Niesłuchowski, *Prypeida. Poemat I. Tatar zdrajcą*, Wilno 1848.

³¹ J. Supiński, *Tatarzy. Tragedia, w: tegoż, Dwie tragedie*, Lwów 1861.

³² F.K. Tuczyński, *Dwie Marie. Powieść z dawnych czasów polskich*, „Orędownik” 1882, nr 29-74, zmieniony tytuł: *W niewoli tatarskiej. Powieść z XVI wieku osnuta na tle historycznym*, Mikołów 1920.

³³ K.W. Wójcicki, *Tatarzy*, [w:] idem, *Obrazy starodawne*, t. 1, Warszawa 1843.

³⁴ J. Grzegorzewski, *Z niewoli tatarskiej: latorośl zaszczipiona w krwi polskiej: opowieść ludowa z czasu napadu Tatarów na Polskę w XVII wieku*, Poznań 1893.

Utwory znane i nieznane...

Przyjrzyjmy się bliżej tym utworom, które zostały pominięte przez Selima Chazbijewicza.

Dzieła: *Tatarzy* Kazimierza Władysława Wójcickiego z 1842 r., *Tatarzy na Szląsku. Powieść historyczna z XIII wieku* Van der Velda z 1886 r., *Opowiadania historyczne dla młodego wieku* Marii Świdorskiej z 1887 r., *Branki w jasyrze* Jadwigi Łuszczewskiej z 1901 r., *Tatarzy w Sandomierzu* Ferdynanda Kurasia z 1912 r. i *Tatarzy na weselu* Józefa Ignacego Kraszewskiego z 1915 r. przynoszą monolitowy obraz okrutnych rzezi dokonywanych podczas pierwszych i kolejnych napadów hord tatarskich na ziemię polskie. Tatarzy występują tu jako grupa dzikich najeźdźców, nie wyłania się spośród nich żaden indywidualny bohater. Widać wyraźnie, że wydarzenia z dawnej historii Polski służyły autorom za tło w powieściach. Schemat wydarzeń był we wszystkich niemal identyczny: sielskie życie postaci przerywane jest nagłą napaścią tatarską, podczas której dochodzi do uprowadzenia pięknych córek, którym po latach niewoli, udaje się powrócić do domu za sprawą bohaterskiego uwolnienia przez najczęściej wybranka serca. Są to utwory mające zaciekać czytelnika wartką akcją, napięciem oraz wzbudzić emocje poprzez ukazanie cierpienia uprowadzonych, biednych, niewinnych kobiet. Jedynie powieść Ferdynanda Kurasia miała głębsze założenie ideologiczne. W myśl autora miała ona rozniecić w Polakach wiarę w lepszą przyszłość przez przywołanie z przeszłości bohaterskich czynów bezgranicznego poświęcenia się dla ojczyzny – poświęcenia, które nie idzie na marne.

Franciszek Ksawery Tuczyński, sięgając po wydarzenia z okresu najazdów turecko-tatarskich wspominał w swoim utworze o pozytywnym wizerunku Tatarów Litwinów – jakby dla zaznaczenia i wyróżnienia, że jest to inna grupa niż ta, od strony, której spotkało naród polski tyle złego.

Autor tego niewielkiego dziełka pt. *W niewoli tatarskiej. Powieść z XVI wieku osnuta na tle historycznym* opisując historię z czasów przeszłych wyraźnie podkreśla, że Tatarów rozbójników i Tatarów litewskich, żyjących obecnie (tj. w XIX w.) nie należy utożsamiać. I tak jeden z bohaterów, pan Gozdowa, mówi:

- To gadajże, panie bracie, co wiesz o tym pogańskim rodzie (...) bo mi dziwno jakoś wierzyć, żeby ta dzicz i miasta budowała i czemkolwiek się innem zajmowała, jak owym mordem i rabunkiem, co najwięcej nasze ziemie polskie trapi³⁵.

Na co młodzieniec Jan odpowiada:

- Wiadomo, że Tatarzy z Azji przyszli, a właściwie nie są to Tatarzy, choć ich tak nazywamy, lecz Mongołowie. Błąkali się oni po stepach środkowej Azji w dawnych już bardzo czasach (...) ³⁶.

W dalszej części wypowiedzi bohater opowiada zawiłą historię ludów mongolskich, opowiada o Czyngis-chanie, napaściach na chrześcijańską Europę, Złotej Ordzie i powstaniu trzech państw: Astrachańskiego, Kazańskiego i Krymskiego.

Gozdowa uosabia w utworze postawę i stereotypowe myślenie Polaków o Tatarach w XIX w. Młodzieniec z kolei posiada wiedzę i świadomość historyczną, toteż w toku narracji wyprowadza starca z błędnego mniemania. Jest to widoczna, podjęta przez autora powieści, próba odkłamania wizerunku polskich muzułmanów w tamtym okresie.

Na szczególną uwagę zasługuje jeszcze rozdział VII tej powieści zatytułowany „O Tatarach litewskich – O Witoldzie i gościnności naszej dla przybyszów”, w którym czytamy:

– Powiedzcież mi jeszcze, panie bracie – rzekł jednego razu Jurko – skąd się wzięli ci Tatarzy, których tyle na Litwie siedzi i pono nieźgorzej się tam jeszcze sprawują?

– (...) Witold Kiejstutowicz z wyprawy swej nad Don, przywiódł też wielką liczbę Tatarów w roku 1397 i osadził nad rzeką Waką, gdzie im ziemie ponadawał, a tak się dobrze z nimi obchodził, że potem i dobrowolnie hanowie ze szczątkami rozbitych hord przychodzili szukać na Litwie schronienia. (...) Z czasem Tatarzy bardzo się przywiązali do Litwy i osiedlili się tam na dobre, jakby w ojczyźnie swojej.

³⁵ F.K. Tuczyński, *W niewoli tatarskiej...*, ed. cit., s. 68.

³⁶ Ibidem.

– Wiem o tem – przerwał Jurko – przecież nam hetman opowiadał, że niedawno do miłościwego króla naszego przyszło z Litwy podanie od tamtejszych Tatarów, gdzie było powiedziane: „(...) Przysięgaliśmy na miecze nasze, że kochamy Litwę, gdy w czasie wojny uważali nas za jeńców, a przy wejściu naszym do tej ziemi mówili, że ta ziemia, ten piasek i ta woda będą dla nas wspólne. Witolda znają dzieci nasze i przy jeziorach słonych (tj. na Krymie) i w Kapczaku wiedzą, żeśmy w ziemi tutejszej nie cudzoziemcy.

– No, proszę, dobrodzieju mój – odezwał się pan Wincenty – (...) Bogiem a prawdą, jeszcze nie wiedział o tem wszystkim co gadacie!

– Ale i teraz – mówił Janek – często gęsto ciągną całe gromady Tatarów i osiadają na Litwie i na Rusi; pełno tam jest rozmaitych beyów, murzów, ulemów, jak tam siebie nazywają i szlachta nasza pono nieźle ich przyjmuje.

– Ale bo też – rzekł Jurek – niektórzy z nich przyjmują nasze nazwiska od wsi, w których mieszkają, ba, nawet herby biorą; i w naszej chorągwi jest jeden taki, zwie się Tupalski i gdyby nie krzywe oczy i twarz dziwnie żółta, ogorzała, trudno by poznać, że z Mongołów pochodzi³⁷.

Franciszek Ksawery Tuczyński wykorzystuje fakty z historii Polski do tworzenia fabuły utworu, a pod pretekstem opowieści młodzieńca o niewoli tatarskiej wplata także wiele informacji pozytywnych o Tatarach litewskich, nadając tym samym powieści dydaktyczny charakter.

Utwór Tuczyńskiego można uznać za próbę przełamania stereotypu Tatarra-najeźdźcy w XIX w. Co prawda pisarz opisuje tatarską niewolę, ale wyraźnie poucza czytelnika, że po pierwsze są to wydarzenia z odległej historii; po drugie stara się pokazać inny, lepszy wizerunek Tatarów – już nie jako dzikich barbarzyńskich plemion, ale narodu z własną kulturą, obrzędami, cywilizacją, po trzecie wyraźnie oddziela tych, którzy zostali osiedleni na ziemiach polskich od tych, którzy na nią najeżdżali.

Nieco inne ujęcie tematu i pierwsze postacie indywidualnych bohaterów tatarskich przynoszą utwory: *Prypeida. Tatar zdrajcą* Samuela Niesłuchowskiego

³⁷ Ibidem, 93-95.

z 1848 r., *Z niewoli tatarskiej. Latorośl zaszczipiona we krwi polskiej* Jana Grzegorzewskiego z 1893 r. oraz Pauliny Krakowskiej *Branka tatarska* z 1921 r.

Samuel Niesłuchowski w poemacie *Tatar zdrajcą* nakreśla obraz Tatara zakonchanego w pięknej Helenie – Polesiance. Wyrzekłszy się swej wiary i ojczyzny, zamieszkał na Polesiu, a kiedy mimo to został odtrącony przez ukochaną, zapragnął zemsty. Wyrusza więc przeciwko Polesianom, na czele których stał ojciec Heleny Bojar. Poemat kończy się tragicznie, Tatar Belizar zabija Helenę, a potem siebie.

Paulina Krakowska w powieści *Branka tatarska* prezentuje historię młodej Michasi wziętej w jasyr. Tatar, który ją porwał nie był jednak stereotypowym bezdusznym okrutnikiem. Bohater troszczył się o nią:

Tatar który ją porwał, (...) pomyślał zaraz o jej wygodzie. Rozesłał przy ogniu kudłatą burkę, wełniany, gruby kilimek z Markocina zabrany, rozwiesił u pnia i gałęzi i pod tą zasłoną umieścił na burce przeziębłą i spłakaną dziewczę. Czuwał ciągle przy niej, przyniósł jej mleka kłaczy i kawałek pszennej placka, ale daremnie chciał ją skłonić do jedzenia³⁸.

Są to tylko wybrane przykłady z literatury polskiej, zaledwie kilku powieści, które pozostały w cieniu wielkich arcydzieł, a którymi warto się zająć, by jeszcze dokładniej przeanalizować i wyostrzyć cały koloryt wizerunku Tatarów. Nie jest to obraz tak bardzo jednolity, jak się powszechnie wydaje.

Po przejrzeniu przywołanych we wstępie niniejszego artykułu prac badawczych, poruszających temat Tatarów w literaturze, nietrudno dojść do wniosku, że wszystkie one ograniczają się do wyliczenia nazwisk i dzieł, w których obecne są interesujące nas wątki. Poza książką Renaty Ryby oraz nielicznymi artykułami dotyczącymi np. Tatarów obecnych w twórczości Henryka Sienkiewicza³⁹ nie ma dokładnych, rozbudowanych i szerokich studiów w tym zakresie. Wychodząc naprzeciw coraz większemu zainteresowaniu tą tematyką można by pokusić się o stworzenie wyczerpującej, obszernej monografii, dotyczącej Tatarów w literaturze

³⁸ P. Krakowska, op. cit., s. 20-21.

³⁹ Zob. przyp. 22.

polskiej w dwóch tomach. Pierwszy mógłby być poświęcony pisarzom Tatarom, drugi obecności wątków tatarskich w literaturze z ich analizą i próbą interpretacji. Mogłaby to być praca ukazująca, jak na przestrzeni wieków zmieniał się wizerunek Tatarów na ziemiach Rzeczypospolitej i jak dużą rolę odegrali oni w naszej historii i kulturze. Do tej pory mieliśmy do czynienia z pewnym nieustawnym i powolnym rozwojem badań „tatarskich”, okupionych niechęcią bądź jawnym oporem środowisk akademickich. Jeśli temat ten pojawiał się w kręgach naukowych to przeważnie w zamkniętych już i ugruntowanych kontekstach np. historii wojskowości. Podejmowane inicjatywy, zwłaszcza w – i to jest ważne: filologicznych – ośrodkach toruńskim i białostockim, otwierają nowe możliwości, poszerzają perspektywę szlaków badawczych i wyznaczają zupełnie nowe kierunki. Przynoszą nadzieję na realizację wszystkich dotąd jedynie zamysłonych projektów.

Abstract:

Tatars in literature. Preliminary explorations. Research perspectives.

Keywords: Tatars in literature, Sienkiewicz's Trilogy, stereotypes, Franciszek Ksawery Tuczyński, Samuel Niesłuchowski, Tatar invasions, the 19th century.

The article *Tatars in literature. Preliminary explorations. Research perspectives* presents initiatives taken in recent years in order to spread knowledge and wake more interest in the Tatar studies among researchers of Polish studies.

In the article, the author outlines the past, small achievements in the research on Tatars in literature. All the works that have been written, were generally very well done, but they are only a starting point for further detailed studies.

An important issue that has been addressed in the text is the misconceptions about the stereotypical image that supposedly exists in Polish literature. The author cites as an example, and therefore makes an initial exploration of some works of forgotten writers, such as Franciszek Ksawery Tuczyński or Samuel Niesłuchowski, in whose works one can find Tatar topics that break the constantly repeated imaginary myths about the image of the Tatars.

Finally, the author calls for an attempt to undertake the creation of an extensive monograph, which could present the picture of the image of Tatars in literature.

Musa Czachorowski

(Muzułmański Związek Religijny)

Literatura tatarska jako źródło wiedzy o społeczności

Ponad sześćsetletnie dzieje tatarskie na ziemiach Rzeczypospolitej stwarzają wielkie możliwości dla różnorodnych działań naukowych. Tatarszczyznę badano więc i opisywano historycznie, religijnie i socjologicznie. Początkowo traktowano ją niczym swoisty artefakt ponownie odkryty po latach zapomnienia. Liczyła się historia: skąd się tu wzięli Tatarzy, osadnictwo w Wielkim Księstwie Litewskim i Koronie, położenie prawne, służba wojskowa, religia etc. Opisy życia społeczności, życia pojedynczych ludzi, z ich osobistymi cechami, zainteresowaniami, emocjami, zwyczajami, z podejmowanymi przez nich działaniami – jeśli były, to nader skromne, dotyczące zazwyczaj okresu przedwojennego. Współczesność musiała karnie czekać na swoją kolej.

Najpierw była jednak II wojna światowa, która doprowadziła do znacznego zubożenia tatarskiej społeczności Rzeczypospolitej. W efekcie jałtańskich ustaleń została ona rozerwana pomiędzy trzy państwa: Polskę, Litwę (będącą już sowiecką republiką związkową) i Białoruś (również w składzie Związku Sowieckiego). Na okrojonych ziemiach polskich pozostały tylko trzy z dziewiętnastu gmin muzułmańskich: w Bohonikach, Kruszynianach oraz Warszawie – i jedynie dwa z siedemnastu historycznych meczetów. Największe straty odniósł jednak potencjał ludzki. Zginęli lub zmuszeni zostali do emigracji czołowi przedstawiciele tatarskiej inteligencji, liderzy przedwojennej społeczności, co na długie lata

wpędziło Tatarów w intelektualną stagnację. Swój wpływ wywarły na to również realia życia w sowieckim systemie.

W grudniu 1939 r. w Piaśnicy koło Wejherowa hitlerowcy rozstrzelali Leona Najmana Mirzę Kryczyńskiego, redaktora naczelnego „Rocznika Tatarskiego”, autora wielu cennych publikacji¹. W roku 1941 sowieckie NKWD aresztowało jego brata Olgierda, członka redakcji „Rocznika Tatarskiego”, przewodniczącego Rady Centralnej Związku Kulturalno-Oświatowego Tatarów Polskich (dalej ZKOTP) – rozstrzelanego 2 czerwca 1942 r. W listopadzie 1941 r. zmarł na tyfus Stanisław Kryczyński – autor wybitnej pracy *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, opublikowanej w roku 1938 jako trzeci tom „Rocznika Tatarskiego”. W roku 1941 zaginął w sowieckich katowniach Ali Ismail Woronowicz, absolwent Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie oraz Al-Azhar w Kairze. Wiele jego interesujących artykułów ukazało się m.in. w „Życiu Tatarskim” i „Roczniku Tatarskim”. Pozostał na emigracji Mustafa Aleksandrowicz, podobnie jak Woronowicz absolwent uniwersytetów we Lwowie i Kairze. Publikował głównie w „Życiu Tatarskim”, w roku 1935 wydał w Egipcie biografię marszałka Józefa Piłsudskiego po arabsku, zaś w roku 1937 w Wilnie – *Krótki zarys religii Islamu*. Zniknął w wojennej zawierusze (ponoć zakończył życie w przytułku dla ubogich) Stefan Tuhan-Baranowski, sekretarz Muftiatu, redaktor naczelny „Życia Tatarskiego”². Nie powrócił z emigracji mufti Jakub Szynekiewicz, orientalista i językoznawca, którego teksty drukowane były m.in. na łamach „Życia Tatarskiego” oraz „Rocznika Tatarskiego”. Dla społeczności tak małej, jak polscy Tatarzy była to strata znacząca i ogromnie bolesna. Długo trwało, zanim w PRL-owskiej, niesprzyjającej etniczno-religijnym przedsięwzięciom atmosferze, zaczęli ponownie mówić własnym głosem.

Zjawiskiem ciekawym i zasługującym na odrębne potraktowanie jest działalność literacka polskich autorów o tatarskim pochodzeniu. Mieli wprawdzie tego świadomość, jednak nie czuli emocjonalnego związku ze środowiskiem tatarskim i w ich twórczości nie znajdujemy żadnych ku temu odniesień. Przykładowo, znany pisarz i działacz społeczno-polityczny Jan Dobraczyński (1910–1994) potwierdzał,

¹ J. Tyszkiewicz, *Z historii Tatarów polskich 1794-1944*, Pułtusk, 2002, s. 129-137.

² Ibidem, s. 149-150.

że ze strony matki wywodzi się z tatarskiej rodziny Abłamowiczów, ale nic więcej z tego faktu nie wynikało. Inaczej natomiast sprawa wyglądała z Jerzym Koryckim (1912–1983), adwokatem, działaczem społecznym, autorem powieści kryminalnych oraz historyczno-przygodowych.

W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w. sami Tatarzy jeszcze się zanadto nie rozpisali, chociaż już w roku 1962 na łamach „Przeglądu Orientalistycznego” ukazał się tekst zatytułowany *O muzułmanach polskich*, którego autorem był Tatar – Maciej Musa Konopacki. Ten działacz społeczno-religijny i krzewiciel tatarskości w ciągu swojej półwiekowej działalności drukował m.in. w „Gazecie Białostockiej”, „Znaku”, „Niwie”, „Tygodniku Powszechnym” i „Literaturze Ludowej”. W roku 1972 Wojewódzki Ośrodek Informacji Turystycznej w Białymstoku opublikował informator *Pod białostockimi minaretami* jego autorstwa, natomiast w roku 1977 Krajowa Agencja Wydawnicza w Warszawie wydała przewodnik „Białostocki szlak tatarski”, wznowiony w roku 1982 (współautor Aleksander Miśkiewicz). Co ciekawe, wcześniej pojawiły się dwie niewielkie książeczki Konopackiego – *Kaum muslimin Polandia (Muzułmanie polscy)* w roku 1964 w Indonezji oraz w roku 1968 we Francji *Les musulmans en Pologne (Muzułmanie w Polsce)*.

Tatarskie opisywanie rzeczywistości na dużą skalę rozpoczęło się ćwierć wieku temu. Oto w roku 1990 w Państwowym Wydawnictwie Naukowym ukazała się książka Alego (Aleksandra) Miśkiewicza pt. *Tatarzy polscy 1918–1939. Życie społeczno-kulturalne i religijne*. W pamięci bardzo wielu czytelników zapisała się jako pierwsza duża publikacja o Tatarach tatarskiego autora. Dla Tatarów, rozrzuconych po Polsce i odciętych od korzeni, stała się nieomal relikwią, która w cudowny sposób przywracała więź z utraconą, wydawałoby się, wspólnotą. Ze znacznie skromniejszym odzewem spotkała się późniejsza książka Miśkiewicza – *Tatarska legenda. Tatarzy polscy 1945–1990*, wydana w roku 1993 przez Krajową Agencję Wydawniczą w Białymstoku. Aleksander Miśkiewicz opublikował następnie dwie bardzo ważne pozycje: *Tatarzy Słowiańszczyzną obłaskawieni* (wspólnie z Januszem Kamockim) i *Tatarzy na Ziemiach Zachodnich Polski w latach 1945–2005*. Są to pierwsze tak obszerne prace o życiu mniejszości tatarskiej w powojennej Polsce, poświadczające, że wbrew wyrażanym gdzieś obawom wcale nie

rozpłynęła się w polskim społeczeństwie. Ukazują domowe i religijne zwyczaje, działania środowiskowe, a nade wszystko żywych ludzi i rodziny, będąc wspólnym źródłem wiedzy o żywej tatarskiej wspólnotie. Niestety, obie wydano w niewielkich nakładach, które rozeszły się błyskawicznie.

Selim Chazbijewicz, znany przede wszystkim z wydawnictw poetyckich, a także dotyczących Tatarów Krymskich (*Awdet, czyli powrót. Walka polityczna Tatarów krymskich o zachowanie tożsamości narodowej i niepodległości państwa po II wojnie światowej* oraz *Tatarzy krymscy. Walka o naród i wolną ojczyznę*), potwierdził swój szeroki zakres zainteresowań i możliwości twórczych, publikując w ostatnich latach kilka książek, m.in. kolejny tomik poetycki – *Hymn do Sofii*, pracę historyczną (wspólnie ze Sławomirem Moćkunem) – *Tatarzy pod Grunwaldem* oraz zbiór pt. *Baśnie, podania i legendy polskich Tatarów* – po raz pierwszy prezentujące polskiemu czytelnikowi ten rodzaj literatury polskich Tatarów. Ta ostatnia pozycja to przebogaty materiał poznawczy: i historia, i obyczaje, i wierzenia, i ludzkie typy oraz charaktery. Współgra z nogajskimi bajkami ludowymi *Kara-Batyr i Błękitny Koń*, wydanymi w roku 2009.

Okazało się, że w pewnym momencie owe bajki rozpoczęły samodzielne życie poza stronicami książki. W roku 2012 zaistniały podczas białostockiego festiwalu Inny Wymiar, gdzie były czytane przez Musę Czachorowskiego do muzyki elektronicznej w wykonaniu Mateusza Wysockiego. Tego ostatniego zainspirowały do tego stopnia, że stworzył specjalną ścieżkę muzyczną połączoną z głosem Czachorowskiego. Tak powstała płyta pt. „Mniej niż 40 opowieści”, zaprezentowana w roku 2013 na kolejnej realizacji projektu „Wschód Kultury/Inny Wymiar” w Białymstoku. Bajki poszły w świat: okazały się ciekawym źródłem informacji o tatarskim folklorze. Tatarskie bajkoczytanie odbywało się m.in. we wrocławskiej szkole żydowskiej, podczas Nocy Muzeów i Dnia Dziecka. Najciekawszym przedsięwzięciem związanym z książką *Kara-Batyr i Błękitny Koń* było niewątpliwie utworzenie młodzieżowego Teatru Bajek Nogajskich w Radomsku, będącego kontynuacją wakacyjnych warsztatów teatralnych zorganizowanych przez miejscowe Towarzystwo Przyjaciół Muzeum latem 2012 r. Odbywały się one w zabytkowej zagrodzie tatarskiej w Stobiecku Miejskim. Niedawno, w Gminnym Ośrodku Animacji Kultury i Rekreacji w Szudziałowie członkowie Uniwersytetu

Trzeciego Wieku przedstawili inscenizację pochodzącej ze wspomnianego zbioru bajki *Pomysłowy biedak*. Oznacza to, że treść bajek z tatarskiego świata oraz ich przesłanie jest zrozumiałe i bliskie mieszkańcom Polski. Może dzięki nim odkrywają nieznane dotąd sobie cechy tatarskiego charakteru oraz obyczajowości, pozornie dalekie, a przecież całkiem swojskie.

Bardzo udanie wszedł na rynek przedstawiciel młodego pokolenia tatarskiego – Artur Konopacki. Jego książka *Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XIX wieku* to efekt wyteżonych poszukiwań – między innymi – w archiwach litewskich oraz białoruskich, dzięki którym dotarł do wielu nieznanych wcześniej materiałów. Niedawno opublikował *Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony* Piotra Czyżewskiego, XVII-wieczny paszkwil na Tatarów, niestety, nakład jest niewielki i trudno zdobyć egzemplarz tego antytatarskiego i antymuzułmańskiego dzieła.

W ostatnich latach ukazało się kilka tomików poetyckich Musy Czachorowskiego: *Samotność*, *W życiu na niby*, *Na zawsze * навсєгда*, *Rubajaty stepowe*, *Poza horyzontem* oraz duży zbiór wierszy i prozy poetyckiej *Jeszcze tylko ten step...* Wspólnie z synem Danielem przetłumaczył nogajskie bajki ludowe *Kara-Batyr i Błękitny Koń*. Daniel Czachorowski jest natomiast tłumaczem wspomnień Tatara z Białorusi, Chasienia Aleksandrowicza, zatytułowanych *Księga Pamięci*: pamięci o Tatarach z Klecka, o kleckich imamach, źródło wiedzy o ludziach i ich postawach, doświadczeniach lat II wojny światowej.

Prężnie rozwija działalność wydawniczą Muzułmański Związek Religijny (dalej MZR), w części dotowaną przez Ministerstwo Administracji i Cyfryzacji. Obok literatury religijnej, np. *Al Fatiha i 13 sur Świętego Koranu* (14 sur po polsku, arabsku i w transkrypcji), staraniem MZR ukazują się książki związane z tatarską kulturą, np. *Muzyczna jurta – śladami Tatarów* Barbary Pawlic-Miśkiewicz, Piotra Michałowskiego i Tomasza Miśkiewicza, *Przysmaki z jurty. Tradycyjne przepisy kuchni tatarskiej i Tatarzy – muzułmanie w Białymstoku* Barbary Pawlic-Miśkiewicz i Katarzyny Jędrzejczyk-Kuliniak, a także wspomniane już *Baśnie, podania i legendy polskich Tatarów* Selima Chazbijewicza. Wydawane są książki wspomnieniowe – np. *Żołnierskie wspomnienia* Jana Sobolewskiego, historyczno-biograficzne, np. *Tatarskie biografie. Tatarzy polsko-litewscy w historii i kulturze*,

a nawet poetyckie – m.in. zbiór wierszy i prozy poetyckiej *Jeszcze tylko ten step...* autorstwa Musy Czachorowskiego. Ciekawą inicjatywą są tu *Sonet y krymskie. Qırım sonetleri* Adama Mickiewicza wydane po polsku wraz z tłumaczeniem na język krymskotatarski, pióra Szakira Selima.

Najnowszą opublikowaną przez MZR książką jest *Niedokończona tatarska opowieść* autorstwa Sulejmana Mucharskiego, oficera Wojska Polskiego, sapera. Uważny czytelnik znajdzie w niej sporo wiadomości o życiu przedwojennej tatarskiej społeczności, jakich próżno szukać w pracach naukowo-historycznych. Na rok 2016 planowane jest wydanie kolejnych tatarskich wspomnień: ponad stuletniego tatarskiego ułana z 1 Szwadronu Tatarskiego 13 Pułku Ułanów Wileńskich, który przeszedł sowieckie obozy zagłady i Sybir. Cudem ocalał, przeszedł kampanię wojenną w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie. Jego wspomnienia, opowieść z czasów dzieciństwa i dojrzałości to bez najmniejszych wątpliwości wspaniały przyczynek do dziejów tatarszczyzny.

Wróćmy jednak do poezji. W roku 2010 Muzułmańska Gmina Wyznaniowa po raz pierwszy w polskiej historii tatarskiej wydała antologię pt. *Tatarskie wierszowanie. Oto moje dziedzictwo*. Jest to zbiór ponad stu wierszy dwudziestu autorów. Wiersze mniej lub bardziej poetycko spełnione, ale przecież nie całkiem o nie tu chodzi. Przede wszystkim antologia jest dowodem twórczego istnienia społeczności. Ukazuje ludzkie wnętrza, uczucia serdeczne, które często nie sposób wyrazić inaczej niż w wierszu, nawet nieporadnym. Rzadko kiedy ma okazję spenetrować je „szkiełko i oko” naukowca. *Tatarskie wierszowanie* oprócz treści lirycznych zawiera wiele interesujących wiadomości, będących autentycznym źródłem wiedzy o tatarskiej społeczności. Weźmy choćby pod uwagę wiersze Stefana Radkiewicza. Jest ich zaledwie pięć, ale ile informacji nam dostarczają. Wiersz *Tatarski pułk* – o historii tatarskiej wojskowości, *Dawny Słonim* – o miejscu tatarskiego zamieszkiwania i jego dziejach, wiersz pt. *Прощание с родиной* – o rozstaniu z ojczyzną, tą małą, słonimską, którą po wojnie, wbrew swej woli, trzeba było opuścić. Następny wiersz po rosyjsku, „Моя гормонь”, to rzewne rozstanie się z harmonią, towarzyszką lat młodości, lat smutku i radości. Kolejny – „Молитва” – jest wezwaniem, modlitwą do Boga.

Z antologii dowiadujemy się nie tylko o lirycznych uniesieniach, ale też o tęsknocie za stepowym dziedzictwem i smutku po utraconych ojcowiznach na Wileńszczyźnie i Mińszczyźnie, o meczetach i powrotach do wiary oraz tradycji ojców. Poznajemy tatarskie imiona i nazwiska, miejsca obecnego zamieszkiwania Tatarów w Polsce, ich zainteresowania i zawody. Wszystko możemy umiejscowić w czasie i przestrzeni. Tak wiele danych do wykorzystania nie tylko przez badaczy literatury, ale również przez socjologów, kulturoznawców, etnografów, językoznawców.

Tatarzy coraz szerzej wpisują się w dookolną rzeczywistość, także naukowo-literacką i kulturalną. Nie tylko czytają, ale piszą i publikują: książki naukowe, wspomnienia, poezję. Są zarówno odbiorcami, jak i twórcami. Trwające od ćwierćwiecza działania edukacyjne, m.in. wydawanie własnych czasopism, organizowanie rozmaitych imprez okolicznościowych, utrzymywanie kontaktów z pobratymcami w sąsiednich krajach, pielęgnowanie zwyczajów i tradycji, przyczyniają się do rozwoju tatarskiej społeczności. Są też nieocenionym źródłem wiedzy o tatarskiej historii i teraźniejszości.

Abstract:

Tatar literature as a source of knowledge about the community

Keywords: Tatars, Muslims, poetry, Polish culture

The history of Tatar settlement in the Republic, which has a couple of centuries, is usually seen through the prism of the military service performed by Tatars. In recent decades, however, what has come to the fore, is the more and more intense scientific and cultural activity of the Tatar community. Its representatives are now, among others, historians, writers, journalists, various kinds of creators, whose work contributes to the protection of their own traditions and customs, and who popularise the Tatar culture in the Polish environment. Tatars exit tight categorisations, becoming not only a part of the Polish culture, but also enriching the achievements of Turkic peoples, with whom they still feel connected.

Aneks

✱

Byliśmy i jesteśmy, odchodzimy i powracamy,
wędrujemy w czasie, zmieniamy się w jego przestrzeni.
Inni, a przecież wciąż jednacy, zawsze tacy sami,
niezmienni w pamięci i trwaniu, ponad przemijaniem.
Tam żyliśmy, tutaj żyjemy, niczego nie zapominamy.
Nasze kobiety jak niegdyś strzegą domowych ognisk
i ciągle odnajdujemy w sobie smak dawnego stepu,
łaskot orlich skrzydeł, rzenie koni i tętent ich kopyt.
Usłysz, Tengri, nasze wołanie: oto my, Tatarzy!
Gdzie złożymy głowy, na jakim spoczniemy posłaniu?
Jedziemy. Szumią, szumią trawy... Jesteśmy...
Jesteśmy!

✱

Rodzimy się w stepie niczym dzikie wilczęta,
głuche jeszcze na dojrzewający dopiero zew krwi.
Matki karmią nas baraniną i kobyli mlekiem,
wieczorami zaś śpiewają długie, rzewne pieśni
o nieznanym nikomu słowach w języku przodków,
abyśmy połączyli się z ich czcigodnymi cieniami,
wciąż obecnymi pod Wiecznie Błękitnym Niebem,
poczuli w sobie siłę ziemi, wody i powietrza.
Potem ojcowie sadzają nas na końskie grzbiety
i wczepiamy się oburącz w splatane grzywy,
chłonąc całymi sobą wiatr, pęd i zapach sierści.
Nasze serca otwierają się na oścież.
Jedziemy. Szumią, szumią trawy... Jesteśmy...
Jesteśmy!

✱

Kończy się jesień i zwijamy już nasze białe jurty.
Niebawem podążymy za dzikim wiatrem z głębi stepu,
poszukamy nowych pastwisk z bujnymi, soczystymi trawami,
w pobliżu szerokich rzek o bystrym, czystym nurcie.
Zaganiamy więc bogate tabuny naszych rączych koni,
zbieramy nieprzeliczone stada naszych tłustych owiec,
załadowane są po brzegi wozy o wysokich kołach.
Jeszcze tylko pokłonimy się wschodzącemu słońcu,
powierzymy się opiece Wiecznie Błękitnego Nieba
i czas ruszać w niezmierzoną przestrzeń horyzontu.
Jedziemy. Szumią, szumią trawy... Jesteśmy...
Jesteśmy!

Musa Czachorowski

Станислав В. Думин

Этногенетические корни литовских татар

Татарские отряды участвовали в литовских походах в качестве союзников или наемников ещё при Гедимине, в частности, в 1320 г., во время его войны с крестоносцами ¹. В 1395 г. нашёл убежище в Литве разгромленный Тамерланом хан Тохтамыш, в XV в. там же побывали его сыновья, в том числе Джелаль-эд-Дин (участник Грюнвальдской битвы 1410 г.), другие татарские царевицы, в том числе будущий крымский хан Хаджи-Гирей. Но и все они были союзниками, а не слугами литовских великих князей, и пребывание в Литве для них и для многих других князей и царевиц было лишь эпизодом в борьбе за власть над улусом Джучи ².

Только с конца XIV — начала XV в. и до начала XVI в. постепенно оформляется группа собственно *литовских татар*, т. е. татар, осевших в Великом княжестве Литовском (далее: ВКЛ), поступивших там на службу, пожалованных землей, и в силу этого, как и другие местные служилые люди, обязанных ходить на войну по приказу великого князя.

Название *литовские татары* обусловлено исторически, обозначая всех татар, чьи предки ещё до 1795 г. жили на территории Речи Посполитой, прежде всего в ВКЛ, т.е. в современной Литве и Белоруссии, в некоторых

¹ С. В. Думин, *Служилые татары в Великом княжестве Литовском в конце XIV – начале XVI в. (формирование группы)*, [w:] *Наши радавод: Материалы международной научной конференции по региональной истории Восточной Европы „Культура народов Великого княжества Литовского и Белоруссии XIII – начала XX в.“* Гродно 1991, ч. 3, с. 439-448; M. Strykowski. *O początkach wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani kuszono, ani opisanie, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia*. Warszawa 1978, s. 356-368.

² С. В. Думин, *Служилые татары в Великом княжестве Литовском в конце XIV – начале XVI в. (формирование группы)*, с. 439-448; С. В. Думин, И. Б. Канапакский. *Беларускія татары: мінулае і сучаснасць*, Мінск 1993; С. Думин, Г. Садыков, А. Якубаўскас. *Lietuvos totorių istorijos ir kultūros / Литовские татары в истории и культуре*. Издание 2-е, испр., доп. Каунас: Союз общин татар Литвы 2012.

районах Польши, а также Украины (село Ювковцы под Острогом). Ещё раз подчеркнём, что потомки поволжских или крымских татар и других тюркских народов, поселившиеся на этой территории после 1795 г., к литовским татарам не относятся. Наименования „польские татары”, „белорусские татары”, используемые, соответственно, в Польше и в Белоруссии, как представляется, применимы лишь как локальные обозначения (хотя и отражают исторические процессы рутенизации, а затем и полонизации части этой группы; литуанизация части этих татар, отмеченная преимущественно на западе современной Литвы, – явление XX в.). В XVII в. литовских татар, переселившихся в турецкие владения, и их потомков называли также „липками”. Термины „польские мусульмане”, „литовские мусульмане”, используемые по отношению к ним на рубеже XIX–XX вв., более или менее уместны лишь для периода XIV–XVIII вв. (когда именно вероисповедание определяло принадлежность к данной группе); позже на этой территории появляются мусульмане другого происхождения, с данной этнической группой не связанные. Поскольку все литовские татары пользовались шляхетскими правами, а впоследствии были признаны и в российском дворянстве³, применяется также термин „татарская шляхта”, отражающий исторический статус литовских татар („народ–сословие”).

Появление татар на службе великого князя Витовта польский хронист Ян Длугош и литовские исторические сочинения XV–XVII вв. датируют 1397 г., когда в окрестностях Вильно и Трокай, на реке Ваке были поселены пленные, взятые во время похода за Дон⁴. Этот поход был направлен против улусов, враждебных Тохтамышу. Поселённые в Литву татарам Витовт пожаловал земли с обязанностью военной службы. На тех же условиях затем получали пожалования и довольно многочисленные добровольные переселенцы (царевичи, князья и рядовые воины–ордынцы). Всем этим татарам в ВКЛ была обеспечена свобода вероисповедания, разрешено строить мечети.

³ S. Dumin, *Szlachta tatarska w Wielkim Księstwie Litewskim i zmiany w jej sytuacji prawnej w XVI–XVIII w.*, „Roczniki Historyczne” R. LVII. 1991, s. 147–163.

⁴ С. В. Думин, *Служилые татары в Великом княжестве Литовском в конце XIV – начале XVI в. (формирование группы)*, с. 439–448.

Важнейшей привилегией служилых татар стало право владеть крепостными крестьянами (и пожалованными, и приобретёнными). Первоначально решались и смешанные браки (женитьба татар–мусульман на христианках, причем потомство обычно сохраняло веру отцов); этими браками обычно объясняют и быструю утрату литовскими татарами родного языка (славянизация завершилась к середине XVI в.), и утверждение среди них уже к началу XVI в. обычая единобрачия. Благодаря своему привилегированному статусу татары, осевшие в ВКЛ, вошли в состав той группы его населения, на основе которой формировалось шляхетское сословие, и стали его составной частью (хотя из–за вероисповедания так и не получили политических привилегий шляхты, права участвовать в сеймиках и сеймах, выборах королей)⁵.

Среди литовских татар были выходцы из Крыма, из Большой (Заволжской) орды, из ногайских племен. Довольно пестрым был и социальный состав татар, принятых на литовскую службу, Среди них мы находим и ордынских царевичей (солтанов) – сыновей и братьев ханов, и потомков младших линий Чингизидов — уланов (огланов), а также князей и мурз – представителей родовой и служилой знати, владевшей в Орде улусами (в ВКЛ они сохраняли свои титулы наравне с литовско–русскими князьями)⁶, и рядовых ордынцев, простых воинов. Последние составляли основную массу служилых татар.

Служба литовских татар протекала в собственных хорунжествах или стягах; не только сами татары, но и покупатели, новые владельцы земель, прежде пожалованных татарам („татарщизн“) вплоть до XVII в. были обязаны являться на военную службу по первому требованию короля под командованием татарских хорунжих и маршалков⁷.

⁵ С. В. Думин, *Правовое положение литовских татар по Статуту 1588 года*, [w:] *Третий Литовский Статут 1588 года. Материалы Республиканской научной конференции, посвященной 400-летию Третьего Статута*, Вильнюс 1989, с. 217–229; S. Dumin, *Szlachta tatarska w Wielkim Księstwie Litewskim i zmiany w jej sytuacji prawnej*, s. 147–163; S. Dumin, *Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Gdańsk 2006.

⁶ J. Wolff, *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku*, Warszawa 1895.

⁷ С. В. Думин, „Татарщизна“ в земельном праве Великого княжества Литовского, [w:] *Спорные вопросы отечественной истории XI–XVIII веков. Тезисы докладов и сообщений Первых чтений, посвящённых памяти*, ред. А. А. Зимина. Москва, 13–18 мая 1990 г., Москва, ротанпринт Института истории СССР АН СССР, 1990, ч. 1, с. 72–75; P. Borawski, *Tatarskie chorągwie piechoty w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, „Acta Baltico-Slavica”, R. 1979, t. XII, s. 133–167.

Из каких же элементов сложилась эта группа, как протекал этногенез литовских татар? Долгое время этот вопрос не изучался специально. Фактически первую (скажем прямо, весьма неудачную) попытку предпринял во второй половине XIX в. один из представителей литовско-татарской знати, Матвей Туган-Барановский, помещик Ошмянского уезда. В заметках (посмертно опубликованных в 1896 г.)⁸ он разделил литовских татар на три класса, по его утверждению, различавшиеся не только социальным статусом (к XIX в., впрочем, все они пользовались правами дворянства), но и племенным происхождением. К высшему классу он отнёс татар-помещиков, «потомков дагестанского племени», носивших (неофициально) титул мурз представителей знати (к которым причислил прежде всего свою семью); впрочем, среди «аристократических фамилий» Туган-Барановский называет и несколько родов, как он считает, ногайского происхождения (например, Давидовичи, Кенские). Вторую группу, по этой классификации, составляли потомки простых ордынских воинов из «заволжского племени», которые населяли татарские околицы, шляхетские сёла в Литве. И, наконец, к третьей, низшей, группе Туган-Барановский относит татар, живших в XIX в. в городах и местечках Белоруссии и Литвы, занятых огородничеством, а также ремеслом (выделкой кож) и извозом. Их он называет потомками пленных ногайцев, черемисов, буджаков, составив списки соответствующих фамилий⁹. К сожалению, даже если в отдельных случаях эти заметки зафиксировали реальную традицию, доверять им нельзя (о своей собственной семье автор сообщил абсолютно неправдоподобные сведения, о чём подробнее скажем ниже).

Тем не менее, эту классификацию принимает как данность польский этнограф Ю. Талько-Грынцевич, именно ею обосновав «племенную разнородность» «литовских мусульман, именуемых татарами»¹⁰. Не оспаривая

⁸ М. Tuhan-Baranowski, *O mułlimach litewskich. Z notat i przekładów litewskiego Tataru*, z notat i przekładu litewskiego Tataru Macieja Tuhan-Baranowskiego wyd. pośmiertne, A. Kurman, Warszawa 1896.

⁹ М. Tuhan-Baranowski, *O mułlimach litewskich*, s. 62-65. На самом деле социальный статус отдельных родов не был связан с их принадлежностью к тому или иному племени. Кроме того, татарское население городов и местечек Белоруссии и Литвы сформировалось в XVII-XX вв. из потомков обедневших служилых татар, переселившихся из татарских околиц.

¹⁰ J. Talko-Hryniewicz, *Muślimowie czyli tak zwani Tatarzy litewscy*, Kraków 1924, s. 59-65.

саму эту классификацию, в 1929 г. автор первого гербовника татарских семей в Польше С. Дзядулевич пишет, что „ногайцы, поселённые Витовтом над рекой Вакой в 1397 г., отличались первоначально от тех двух первых групп типом, языком и одеждой, а часто и занятиями”, хотя и констатирует, что со временем различия между этими группами стёрлись, и внутри литовских татар отсутствуют какие-то этнографические различия¹¹. Впрочем, в очерках по генеалогии отдельных семей он часто спорит с утверждениями Туган–Барановского, называя многих, отнесённых тем к „третьей категории”, «потомками заволжанцев благородной крови»¹².

Реальное состояние этой группы в действительности было иным. Литовские татары, получив от великих князей земли, уже в XV в. исполняли военную службу в собственных отрядах во главе с татарскими хорунжими и маршалками. В 1559 и 1631 гг., когда были проведены ревизии татарских имений Великого княжества Литовского, таких татарских хорунжеств насчитывалось шесть: Уланское (стяга Гродненского и Ошмянского), Юшинское (стяга воеводства Трокского), Найманское (стяга воеводства Виленского), Кондрацкое (стяга Мерешлянского, от большой околицы Мерешляны в Виленском воеводстве), Ялоирское и Барыньское (стяга воеводства Новогрудского, к которому в XVII присоединили и группу татар, владевших землями в пограничном с Россией Мстиславском воеводстве). Их возглавляли, соответственно, князя Уланы–Асанчуковичи, Юшинские, Найманы–Петровичи, Конграты, Ялоиры, мурзы Барыньские (последние в 1520–е гг. сменили во главе новогрудских татар потомков другого рода Уланов).

Итак, в середине XVI – начале XVII в. насчитывалось шесть княжеских родов, традиционно возглавлявших определённые татарские стяги — подчинённые им ополчения (сложившиеся к тому времени «границы» хорунжеств не совпадали с административным делением ВКЛ, возможно, это стало результатом земельных сделок, переселения татар, первоначально приписанных к тем или иным стягам, на новые места)¹³. Эти семьи, осуществлявшие

¹¹ S. Dziadulewicz, *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*, Wilno 1929, s. XVI–XVII.

¹² Ibidem, s. 70, 102, 103, 210, 216 i in.

¹³ С. В. Думин, „Татарщина” в земельном праве Великого княжества Литовского, с. 72–75.

военную и административную власть над остальными служилыми татарами, составляли ядро литовско-татарской аристократии. Но многие знатные семьи (например, Ширинские) своих хоругвей не имели.

Традиция, зафиксированная в ревизии татарских имений 1631 г., связывает с этими «фамилиями» и возникновение литовско-татарской военной организации. Ревизор Ян Кердей записал *«Эти фамилии не все вместе, а в разное время при предках Его Величества короля из Орды в Великое Княжество Литовское приведены, однако каждая фамилия со своим отрядом пришла, которым Их Величества короли в разных местах в Великом Княжестве Литовском благоволили дать содержание»*¹⁴.

На этом основании и учитывая то обстоятельство, что власть в каждом из стягов (должности хорунжих и маршалков) фактически переходила по наследству внутри определенных родов (от отца к сыну, от брата к брату и т.д.), в литературе утвердилось мнение, что эти хорунжества, возглавляемые татарскими князьями, представляли собой ордынские улусы, перенесенные в Литву, а сама военная организация литовских татар составляла „миниатюрную копию кипчакской орды, с ее разделением на племена и роды, подчиненные власти наследственных начальников”¹⁵. На совпадение названий хорунжеств литовских татар — Юшинского, Найманского, Кондрацкого, Ялоирского, Барынского, с названиями тюрко-монгольских родов *ушин* (*хушин, уйшун*), *найман*, *конграт*, *ялоир* (*джалаир*), *барын* впервые обратил внимание польский ориенталист А. Зайончковский¹⁶. Вывод об их генетической связи был сделан С. Кричинским¹⁷. С 1980-х гг. этот тезис нашел активное развитие в многочисленных публикациях Петра Боравского¹⁸. Хорунжества рассматриваются как отряды ордынской знати, пришедшие

¹⁴ РГАДА, ф. 389, л. 569 (Книга 12 переписей), л. 4 (*„Te familie nie wszystkie razem, ale różnymi czasy za przodków Króla Jego Mości z Ordy do Wielkiego Księstwa Litewskiego przyprowadzone, jednak każda familia z swoją kompanią przyszła, którym Królowie Ich Mości po różnych miejscach w Wielkim Księstwie Litewskim opatrzenia dawać raczyli”*).

¹⁵ S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej* (*Les Tatares lithuaniens. Esquisse d'une monographie historique et généalogique*), Warszawa, 1938, wyd. II. Gdańsk 2000, s. 65.

¹⁶ A. Zajaczkowski, *Elementy tureckie na ziemiach polskich*, „Rocznik Tatarski”, t. II, 1935, s. 203-211.

¹⁷ S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy*, s. 57-66.

¹⁸ P. Borawski, *Tatarskie chorągwie plemienne w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, „Acta Baltico-Slavica”, R. 1979, t. XII, s. 62-65; P. Borawski, A. Dubiński, *Tatarzy polscy: dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, Warszawa 1986, s. 208-221.

с ней в Литву и оставшиеся в подчинении потомков улусных князей, т. е. как элементы ордынской военной организации, лишь перенесенные на литовскую почву.

Тем не менее, есть все основания полагать, что татарские хорунжества, несмотря на их „племенные” имена, в том виде, в каком их зафиксировали документы XVI–XVII вв., как военно–административные единицы, объединявшие группу служилых людей, подчиненных одному должностному лицу и составлявших один военный отряд, сложились в самой Литве, из личных отрядов татарской знати, в том числе больших групп ордынских татар–казачков, а также пленных татар, т. е. из различных элементов, и, следовательно, не являлись родовыми или племенными объединениями¹⁹.

Впрочем, среди татарской знати традиции племенного происхождения, связи с одноименными ордынскими, крымскими родами сохранялись ещё XVIII в.²⁰ В некоторых случаях источники XVI в. прямо подтверждают родство знатных литовско–татарских родов с ордынскими знатными фамилиями, например, князей Бахтияровичей Сеитов с ногайскими князьями из рода мангыт, эмира Едигея (их потомки татары Тупальские, как и прочие потомки Едигея, употребляли титул сеитов и сохранили его в названии герба)²¹, или свидетельство крымского посла татарам Каражичам, что „род их Карачи–Кипчак княжеский, и они того роду”; их потомки, Полянские, в XVII в. сохраняли родовое прозвание Кипчак („Крыпчак”)²². Иногда племенное происхождение отражалось в „родовых прозваниях”. Например, кроме угасшего рода князей Маликбашичей Ширинских²³, прозвание Ширин прибавляли к фамилии татары Монтуши (чья родословная, известная с

¹⁹ Подробнее см.: С. В. Думин, *Татары-казаки в Великом княжестве Литовском*, [w:] *Татарские мурзы и дворяне: история и современность: Сборник статей*. Казань: Институт истории имени Ш. Марджани АН РТ, 2010, вып. 1, с. 55–65.

²⁰ S. Dumin, *Tradycje genealogiczne i legendy rodowe Tatarów litewskich*, [w:] *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze / Татары Великого княжества Литовского в истории, языке и культуре / The Tatars of the Grand Duchy of Lithuania in History, Language, and Culture*, red. J. Kulwicka-Kamińska, Cz. Łapicz, Toruń 2013, s. 61–89.

²¹ S. Dumin, *Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 137.

²² S. Dziadulewicz, *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*, s. 251–52; С. В. Думин, *Татарские князья в Великом княжестве Литовском*, с. 311–332.

²³ С. В. Думин, *Татарские князья в Великом княжестве Литовском*, с. 311–332.

начала XVI в., не позволяет связать их с династией карачаев, но прозвание может указывать на принадлежность предков к тому же крымскому улусу)²⁴.

Некоторые семьи даже отразили такие родовые предания при доказательстве дворянства в России в начале XIX в. Так, Заблоцкие и Довгялло считали себя потомками ялоиров²⁵, Соболевские – конгратов (с родовым прозванием Конкирант–Мурза)],²⁶ Кричинские, сохраняли прозвание Найман–мурза или Мурза Найманский²⁷, Обулевичи, возглавлявшие в конце XVI в. Кондрацкое хорунжество – Кондрат–Мурза²⁸; достаточно чётко прослеживаются родословные таких княжеских семей, как Уланы, Кричинские, Юшинские и т.д. Потомками Юшинских считали себя и некоторые другие семьи, например, Хазбиевичи; некоторые семьи возводили свою родословную к только что упомянутым Уланам.

Но большинство литовско–татарских родословных, представленных при доказательстве дворянства, обрывается на рубеже XVII–XVIII вв., и даже официальные „древа” аристократических, княжеских родов содержат немало путаниц²⁹. Отчасти прояснил, отчасти ещё больше запутал литовско–татарскую генеалогию С. Дзядулевич³⁰. С одной стороны, используя многие неопубликованные источники, он сумел проследить (с разной степенью подробности) историю многих родов, в том числе и угасших до XIX в. Но его сведения о происхождении этих родов часто недостоверны и опираются

²⁴ S. Dumin, *Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 74; С.В. Думин. *Татарская родовая геральдика в Великом княжестве Литовском*, с. 311–332 (как и князя Маликбашичи–Ширинские, на своих печатях Монтуши изображали ключ).

²⁵ S. Dumin, *Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 69–70, 74–75.

²⁶ Ibidem, s. 99. К сожалению, минимальный, 12–маркёрный тест Соболевского не позволил определить его гаплотип; исследование должно быть продолжено.

²⁷ Ibidem, s. 124, 128–129.

²⁸ Ibidem, s. 126.

²⁹ Так, князья Кричинские, потомки князей Кадышевичей Петровичей Найманов, чьи предки в XVI–XVII вв. возглавляли Найманское хорунжество, приняли фамилию от имени Кричин в Оршанском повете, которым владели не только их предки, но и семья, возглавлявшая Кондрацкое хорунжество, причём именно представитель последней, князь Муртуза Олишкевич, назван их родоначальником, отсюда и родовое прозвание Олишкевич, хотя при этом они устойчиво использовали титул мурз Найманских и Конгратами себя никогда не именовали. Но С. Дзядулевич, слабо знакомый с историей Золотой Орды и её племенными делениями, попытался выйти из этого противоречия, назвав „Конврата” сыном „заволжского татарина” Найман–бека „из рода Типиров” (?). [S. Dziadulewicz, *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*, s. 164–167]. Эту путаницу устранили только наши исследования [С. В. Думин, *Татарские князья в Великом княжестве Литовском*, с. 7–49; S. Dumin, *Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 124; С. Думин, Г. Садыков, А. Якубаускас, *Lietuvos totoriai istorijoje ir kulturoje / Литовские татары в истории и культуре*, с. 272, 277, 320].

³⁰ Zob. S. Dziadulewicz, *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*.

лишь на совпадение фамилий XVIII–XIX вв. с патронимами татар, живших в XVI–XVII вв.; часто его утверждения лестны для описываемых семей, но вызывают сомнения или опровергаются источниками.

Разумеется, при изучении любой генеалогии основной проблемой является недостаток или отсутствие письменных источников. Родословные почти всех литовских татар до 1631 года сравнительно легко прослеживаются, прежде всего, на основании уже упоминавшейся ревизии татарских имений Великого княжества Литовского, в которой указаны владельцы земель в 1559 г. (по предыдущей ревизии), а затем их потомки (внуки, правнуки) в 1631 г. Впрочем, уже в это время часть татар переселилась на земли магнатов (большие группы служили князьям Радзивиллам, Яблоновским и др.) или в города и пригороды. После 1631 г. такие всеобъемлющие источники отсутствуют вплоть до 1795 г., когда после присоединения к Российской империи начались регулярные переписи, а татарская шляхта представила свои родословные в дворянские собрания, стали вестись и пополняться уездные дворянские списки.

В общей сложности дворянство в Российской империи и Царстве Польском доказали чуть больше 200 татарских шляхетских родов (учитывая и однофамильцев разного происхождения, и семьи общего происхождения с разными гербами)³¹. Многие из них упоминали при этом о выезде предков в Литву «в древние времена из–за реки Волги» (любопытно, что указаний на выезд предков из Крыма практически нет, за редкими исключениями)³², но эта формула отражала только общую традицию происхождения группы.

К сожалению, для более позднего периода, примерно с конца XIX – начала XX в., изучение генеалогии также осложняется из–за отсутствия (исчезновения) большей части метрических книг местных мечетей и

³¹ S. Dumin, *Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 250.

³² Семья татар Довгялло (эту литовскую фамилию они, разумеется, приняли уже в ВКЛ), 1744 г., когда представители старой татарской знати (князья Уланы) оспаривали их право на титул мурз, получили из Крымского ханства, от мурз Ялоирских и Ширинских, свидетельство о принадлежности их предка, якобы выехавшего в Литву из земли „Алджидж Сарайм“ в Крыму ещё при великом князе Витовте, к роду „Дзялоир“ и право на „герб“ (тамгу), именуемую „Кайшылы“, которая и была оформлена затем по правилам европейской геральдики [S. Dumin, *Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 72–73; С. В. Думин, *Татарская родовая геральдика в Великом княжестве Литовском*].

прекращения после 1917 г. деятельности сословных учреждений, которые вели учёт и потомков татарских дворянских родов.

Изучение этногенетических связей литовских татар с помощью генетического тестирования. преследует несколько задач. Одна из них, более общая, – выяснение состава этой группы, выявление реальных (а не легендарных) корней отдельных родов и семей, что позволит значительно более уверенно судить о формировании литовских татар, как этнической группы. Решение этой задачи станет возможным после завершения нашей работы, поскольку выборки, хотя и дают некоторое представление об элементах, из которых эта группа формировалась, всё же не позволяют использовать эти первоначальные наблюдения для окончательных выводов.

Рис.1. Литовские татары в Минске.
Фото нач. XX в. из собрания семьи Смольских.

Но есть и другие сюжеты и вопросы, ответ на которые может быть получен уже в ходе тестирования небольшого числа лиц, связанных документально подтверждённым родством. В этом случае можно с уверенностью подтвердить (или опровергнуть, что тоже возможно) реальное родство как представителей разных ветвей одного рода, так и семей, которые носят одну и ту же фамилию, но чьи родословные не возведены документально к общему предку. Среди литовско-татарских дворянских родов немало однофамильцев, что объяснимо в случае фамилии патронимического типа, сформировавшихся, как правило, в XVII в., в том числе от популярных мусульманских или старых тюркских имён, а также славянских имён (употреблявшихся наряду с мусульманскими) (Абрагимович, Абрамович, Александрович, Ассанович, Ахматович, Базаревич, Богданович, Ильсевич, Чимбаевич, Эльяшевич, Юзефович и т.д.). Кроме того, однофамильцами являлись некоторые семьи Кенских, Корицких, Смольских, Яблонских, Ясинских; иногда разные семьи принимали фамилии от одних и тех же или одноимённых деревень. В некоторых случаях можно предположить и общее их происхождение; но в этом случае ответ может дать только генетическое тестирование. Ещё одна, очень интересная возможность, – выяснить общее происхождение родов, которые носят разные фамилии, но при этом восходят к общему предку. В некоторых случаях такое общее происхождение отражено в исторических документах, иногда только предполагается (хотя и отмечено в некоторых генеалогических публикациях). И, наконец, сравнение результатов тестирования с имеющимися базами данных должно позволить установить более раннее происхождение различных родов, выявить их дальних родственников среди представителей других тюркских (и, возможно, не только тюркских) народов.

Первые результаты тестирования литовских татар, живущих в Подляшье (Белосток, Сокулка, Суховоля, а также татарские сёла Крушиняны и Богоники, возникшие после 1679 г. на землях, пожалованных татарским отрядам королём Яном Собеским) были опубликованы в 2005 г. группой

польских генетиков из Белостокского медицинского университета³³. Были протестированы 125 человек и, как считают авторы, выявлен 101 гаплотип. К сожалению, исследование было анонимным, и потому его результаты практически бесполезны для генеалогических исследований, тем более, что тестирование проведено только по 8 маркерам (такие тесты позволяют только исключить, а не подтвердить родство, общее происхождение).

Генетический проект „Polish Tartars” (Польские татары)³⁴ был создан Анджеем Байором (Andrzej Bajor, Польша) при участии Жаксылыка Сабитова (Казахстан). Параллельно тестирование литовско-татарских родов по инициативе С. В. Думина было начато в рамках генетического проекта Владимира Волкова (Томск) по российскому дворянству „Russian Nobility DNA”³⁵. Затем по предложению С. В. Думина он и В. Г. Волков оформили отдельный генетический проект „Lithuanian Tatar Nobility” – „Литовское татарское дворянство”³⁶.

При этом с Ж. Сабитовым была достигнута договорённость об участии тестируемых во всех трёх проектах, что позволило обобщить результаты и совместно решать некоторые вопросы финансирования. Большую организационную помощь в проведении тестирования оказали нам Сергей Мискевич, Рамис Горяев и некоторые другие добровольные помощники; огромное им спасибо!

В настоящее время мы уже располагаем данными по 36 фамилиям (приводим их в исторической польской транскрипции): Achmatowicz; Aleksandrowicz (2 теста); Assanowicz; Bajraszewski; Bielak; Bohuszewicz (2 теста); Chalembek; Chazbijewicz; Gembicki; Iljasiewicz (2 теста); Jakubowski / Jakubauskas (2 теста); Juszyński; Kenski; Konarski; Krynicki; Lebedź; Masłowski; Milkamanowicz (Milkomanowicz); Miskiewicz (Miśkiewicz); Mucharski;

³³ J. Janica, W. Pepiński, et al., *Y-chromosome STR haplotypes and alleles in the ethnic group of Polish Tatars residing in the Northeastern Poland*, „Forensic Science International” 150 (2005), p. 91-95.

³⁴ Polish Tartars DNA Project: (электронный ресурс): <https://www.familytreedna.com/public/polishtartars>. [одчит: 15.07.2015]

³⁵ Russian Nobility DNA Project (электронный ресурс): <https://www.familytreedna.com/groups/russian-nobility-dna/> [одчит: 15.07.2015]

³⁶ Lithuanian Tatar Nobility DNA Project (электронный ресурс): https://www.familytreedna.com/public/Lithuanian_Tatar_Nobility/. [одчит: 15.07.2015]

Mucha, Muchla (4 теста); Murzicz; Radkiewicz; Rafałowicz; Rajecki / Rajeckas (2 теста); Ratkiewicz; Ryzwanowicz; Safarewicz; Smajkiewicz; Smolski; Szabanowicz; Szczucki; Szehidewicz; Tuhan–Baranowski; Woronowicz (2 теста).

Степень генотипирования представителей литовско–татарских семей была различна. Изначально планировалось тестирование большинства из них на минимальном уровне, на 12 маркёров. При этом было признано целесообразным, по мере возможности, для каждого рода провести не менее двух тестов представителей разных ветвей, что должно было, в случае, если результаты совпадут, гарантировать с большой долей вероятности выводы относительно происхождения данного рода в целом. Сразу же были выделены несколько семей, чьи представители или их родственники были готовы оплатить тестирование на гораздо более „представительном” уровне.

Среди тестированных отмечено явное преобладание гаплогруппы R1a1–M198 (которую многие исследователи называют индоевропейской или «скифо–сарматской», но относят к «азиатской» ветви гаплогруппы R1a). Это 13 родов, представленных разными субкладами (подгруппами, линиями). К субкладу R1a1–YР349 принадлежат представители родов *Мухля* (*Muchla*), *Вороновичей* (*Woronowicz*) и *Байрашевских* (*Bajraszewski*). К этому же субкладу, но другой линии, принадлежат *Якубовские* (*Jakubowski*, *Jakubauskas*, два человека). К субкладу R1a1–Z280 принадлежат *Мухарские* (*Mucharski*) и потомок рода *Беляк* (*Bielak*), семьи, уже в начале XIX в. католической, но документально возводящей себя к одноимённому татарскому роду.

К гаплогруппе R1a1 принадлежат также *Александровичи* (*Aleksandrowicz*, два человека, но, очевидно, представляющих два разных рода), *Гембицкие* (*Gembicki*), *Ильясевичи* (*Iljasiewicz*), *Криницкие* (*Krynicki*), *Радкевичи* (*Radkiewicz*) и *Рафаловичи* (*Rafalowicz*). К сожалению, принадлежность образцов к определенным субкладам R1a1 в данный момент определить не удалось. Также неясно, к каким субкладам относится *Халембек* (*Chalembek*) (Халембекам М. Туган–Барановский необоснованно приписывал «черкесское» происхождение, а С. Дзядулевич без особых оснований называет их

потомками князей Юшенских, о них см. ниже)³⁷ и житель Литвы, претендовавший на принадлежность к роду Туган–Барановских (что не подтверждено документально).

Наиболее вероятно, что представители этих родов принадлежат к субкладам R1a1–Z280 и R1a1–M458, с наибольшей частотой встречающихся у населения Центральной и Восточной Европы.

К гаплогруппе R1b, к двум разным её субкладам, принадлежат три семьи, связанные со старейшими татарскими поселениями в окрестностях Вильно (Вильнюса) и Трокай (Тракай), на реке Ваке (совр. лит. Воке): *Хазбиевич* (*Chazbijewicz*), принадлежит к субкладу R1b–M73, а *Мелех* (*Melech*) и *Рызванович* (*Ryzwanowicz*) к субкладу R1b–Z2105. К тому же субкладу, очевидно, относятся и *Конарские* (*Konarski*).

К гаплогруппе G2a3b (G–P303) принадлежат профессор Джучи Туган–Барановский (*Tuhan-Baranowski*), документированный потомок этого рода, а также *Богушевичи* (*Bohuszewicz*, два представителя одного рода) и *Мискевичи* (*Miskiewicz*), причём на 12 маркёрах гаплотипы Богушевичей и Мискевичей совпадают.

Возвышение татарского рода Барановских относится к середине XVII в. и связана с воинскими подвигами в войнах с Швецией и Россией одного из его представителей, татарского ротмистра Давида Барановского. Добившись королевских пожалований и заняв видное место среди литовско–татарской старшины (в том числе возглавив татар Троцкого воеводства), Барановские и в Польше конца XVIII в. и в Российской империи в XIX–XX вв. играли видную роль, достигая генеральских чинов и сохраняя сравнительно крупные имения³⁸. В этой семье в XIX в. бытовали легенды о родоначальнике «Туган–беке», «дагестанском князе», якобы командовавшем в ВКЛ в XV в. всеми татарскими отрядами³⁹, о подвигах предков в сражении под Грюнвальдом; в устном семейном предании появилась даже версия об их происхождении

³⁷ S. Dziadulewicz, *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*, s. 78–80.

³⁸ С. Думин, Г. Садыков, А. Якубаускас, *Lietuvos totoriai istorijoje ir kulturoje / Литовские татары в истории и культуре*, s. 154–156.

³⁹ M. Tuhan-Baranowski, *O muślimach litewskich*, s. 47.

от царевича Тутана, сына хана Джучи. Все эти предания не подтверждаются источниками. Реальная родословная Барановских (прибавлявших с XVII в. титул «мурза Тутанский») восходит к *Сюнчею Айдаровичу*, татарину–казаку ларскому (из селения Козаклары на р. Ваке), сын которого *Байрашкача (Байрамходжа)* в 1559 г. владел после отца фольварком в татарской околице Крейваны в Троцком воеводстве; у его третьего сына *Мустафы Байрамгадзевича* остались сыновья *Касим* (в 1631 г. имел свой дом в Крейванах) и *Обдула, Адам и Щенский*, жившие в Дзешинках над р. Вердосой, где они уже записаны с фамилией Барановских⁴⁰. Тем не менее, семья эта принадлежала к числу обитателей старейших татарских сёл в Литве, и принадлежность к «кавказской» гаплогруппе G2a3, как ни странно, соответствует преданию о «дагестанском» происхождении.

К гаплогруппе J2a (J–M172) принадлежат представители 8 родов: *Ассанович (Assanowicz)*, *Масловский (Maslowski)*⁴¹, *Милькаманович/Милькоманович (Milkamanowicz, Milkomanowicz)*, *Муха (Mucha)*, *Сафаревиц (Safarewicz)*, *Шабанович (Szabanowicz)*, а также уже упоминавшийся *Юшинский (Juszyński)* и, видимо, *Раткевич (Ratkiewicz)*. Тестируемый *Смайкевич (Smajkiewicz)* принадлежит, вероятно, к гаплогруппе J2b (для уточнения требуется upgrade, расширение теста).

Из этой группы лучше всего изучена родословная Юшинских, потомков древнего княжеского рода, с конца XV – начала XVI и до второй половины XVII в. наследственно возглавлявших татар Троцкого воеводства (последним этот пост занимал с 1661 г. князь Давид Мустафич Юшинский), а затем носивших звание татарских земских хорунжих Минского воеводства⁴².

К гаплогруппе N1c1 (N–M178) принадлежит *Смольский (Smolski)*, из рода Смольских герба Лелива), к гаплогруппе N1b (N–P43) – *Ахматович (Achmatowicz)*, который тестировался в проекте Polish Tartars⁴³.

⁴⁰ S. Dumin, *Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 154-156; С. Думин, Г. Садыков, А. Якубаускас, *Lietuvos totoriai istorijoje ir kulturoje / Литовские татары в истории и культуре*, s. 250-252; S. Dumin, *Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 154-156.

⁴¹ Его уточнённый гаплотип (Confirmed Haplogroup) - J-S15439.

⁴² S. Dumin, *Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 64-65.

⁴³ Polish Tartars DNA Project Электронный ресурс. Доступ: <https://www.familytreedna.com/public/polishtartars>. [odczyt: 15.07.2015]

К гаплогруппе Q (Q–M242) принадлежат представители 5 родов: *Лебедзь* (*Lebiedz*), *Мурзич* (*Murzicz*), *Шегидевич* (*Szegidewicz, Szehidewicz*), *Раецкий* (*Rajecki, Rajeckas, 2 теста*), и *Щуцкий* (*Szczucki*). Из них трое первых принадлежат к субкладу Q1a3–L330, Раецкие к гаплогруппе Q1a2 (Q–M25), а Щуцкий – к Q1b.

Особый интерес представляло бы выявление среди литовских татар потомков золотоордынской ханской династии. К сожалению, существовавшие в ВКЛ прямые потомки крымских ханов и последнего хана Большой орды Шах–Ахмата давно угасли. Не выявлены пока и прямые, документированные потомки еще в XIX в. весьма многочисленных князей Уланов, Уланов–Малюшицких и Уланов–Полянских⁴⁴, потомков золотоордынских огланов, младших членов династии. К тому же роду по официальной родословной восходит татарский род Богушевичей⁴⁵, два представителя которых были тестированы. Оба они подтвердили общее происхождение, но не принадлежат к типичной для большинства Чингизидов, тестированных в других (в частности, казахских) проектах гаплогруппе C3; они – представители гаплогруппы G. Но пока воздержимся от поспешных выводов; всё же следует сравнить тесты Богушевичей с представителями рода Уланов, если удастся их найти и привлечь к тестированию. Кроме того, уже взяты образцы у представителя другого рода, чья родословная также возводится к роду князей Уланов, – одной из нескольких существовавших в ВКЛ семей татар Корицких (их общее происхождение не исключено, но не доказано); возможно, их тесты помогут пролить свет на этот вопрос.

Значительная часть тестированных не связана обозримым родством ни документально–генеалогически, ни генетически. Впрочем, о первоначальном составе татарских переселенцев более уверенно мы сможем судить, когда исследованием будут охвачены, по возможности, все существующие

⁴⁴ С. В. Думин, *Татарские князья в Великом княжестве Литовском*; S. Dumin, *Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 157–160; S. Dziadulewicz, *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*, s. 206–209, 252, 348–352.

⁴⁵ Предком их, по родословной, подкреплённой документами дела о дворянстве, был князь *Богуш Шабанович Улан*, известный и по независимым источникам, сыновья которого князья *Якуб* и *Адам Богушевичи Уланы* в середине XVII в. унаследовали от него родовое имение Улановичи в Минском воеводстве; потомки их именовались просто Богушевичами [S. Dumin, *Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 67].

татарские роды, в том числе однофамильцы, формально, а часто и фактически, не связанные таким родством.

Наиболее полно при этом изучалась семья *Мухля (Muchla)* и *Воронович (Woronowicz)*, к которым принадлежали мои предки по материнской линии. По ним, соответственно, и были получены наиболее представительные результаты.

Род Мухля проследил родословную с начала XVIII в. Фамилия происходит от бытовавшего (хотя и мало распространенного) у литовских татар в XVI–XVII в. имени Мухлядин (*Muchladzin*), местной формы арабского имени Мохи-эд-Дин (в ВКЛ известна и его сокращённая форма Мухля, *Muchla*); соответственно, предки этой семьи первоначально должны были именоваться Мухлядиновичами, Мухлядзиновичами. Автор «Гербовника татарских семей в Польше» С. Дзядулевич называет предком Мухлей князя Мухлядзина Кульзимановича, королевского толмача (упоминаемого в 1559 и 1553 г.), потомка рода князей Юшенских, чьи предки и родственники наследственно возглавляли стяг татар Троцкого воеводства⁴⁶. Но прямая связь документально известных потомков князя Мухлядина⁴⁷ и прямых предков Мухлей не прослеживается. Кроме того, это имя известно и ещё у нескольких литовских татар, живших в XVI–XVII вв., чьи дети носили патроним Мухлядиновичей. Так или иначе, установлено, что Юшинские принадлежат к гаплогруппе J2a, т.е. их общее с Мухлями происхождение не подтвердилось.

⁴⁶ S. Dziadulewicz, *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*, s. 223. Их предок Тимирча, в конце XIV в. толмач короля Казимира (оставил сыновей *Ходыра*, *Илься* и *Абразима*, также не раз ездивших с литовскими посольствами в Орду), был, вероятно, братом Хазбея, прямого предка Юшинских. В 1525 г. король Сигизмунд I подтвердил татарскому хорунжему и маршалку князю Абрагиму Тимирчичу, «братьям» его князьям Хазбеевичам Юшенским и их братьям место предков их в старшинстве татарских княжеских родов ВКЛ выше князей Найманов Петровичей и князей Алчинов [J. Wolff, *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku*, s. 643; С. В. Думин, *Татарские князья в Великом княжестве Литовском*; S. Dumin, *Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 64]. Упомянутый Дзядулевичем князь Мухлядзин Кульзиманович был сыном князя Кульзимана Ходыревича, внука Тимирчи, также маршалка и хорунжего татар Троцкого воеводства (Юшинского хорунжества) [С. В. Думин, *Мухля герба Рудница. Из родословных литовских татар*, [w:] *Летопись Историко-Родословного Общества в Москве*, 1995, вып. 4-5 (48–49), с. 27–40; S. Dumin, *Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 131–132].

⁴⁷ Он оставил сына князя Муху Мухлядзиновича, внука князя Ахмета Мухича, и правнука князя Мортузу Ахметьевича Муху, упоминаемого в 1631 и 1635 гг. в родовом имени Вака-Кульзимановичи под Вильно [С. В. Думин, *Мухля герба Рудница. Из родословных литовских татар*, с. 27–40; S. Dumin, *Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 132].

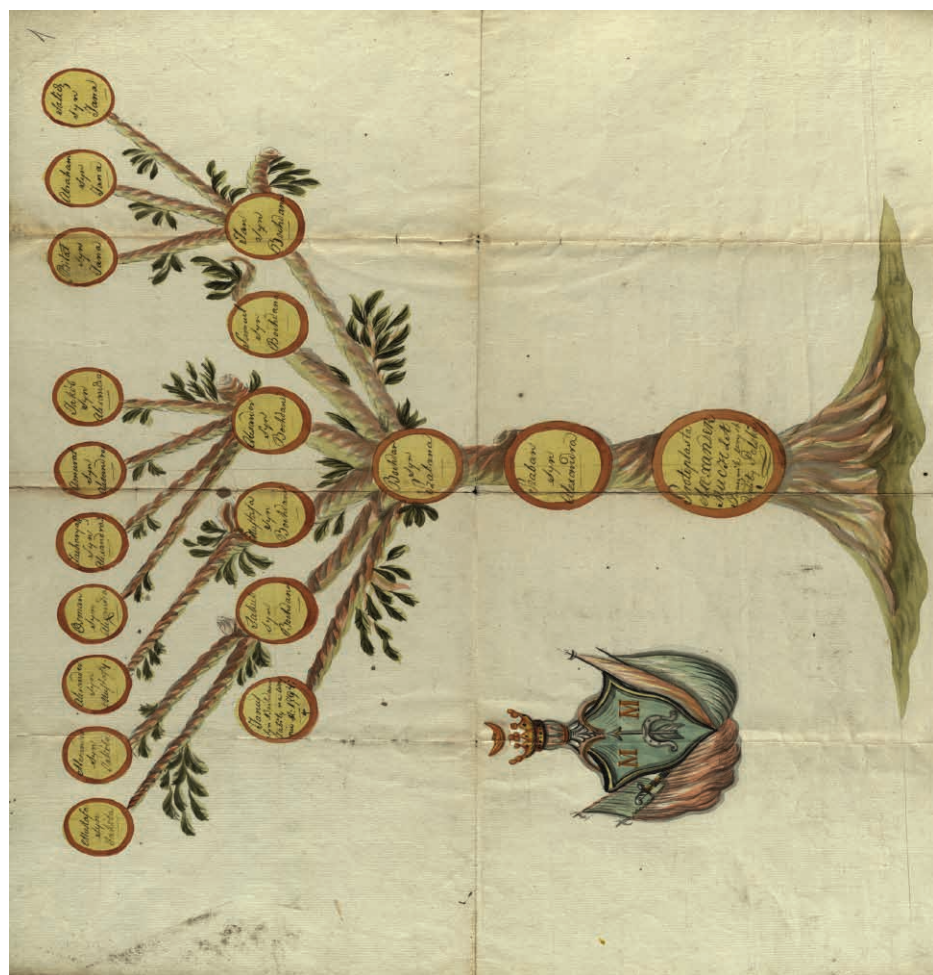

Рис.2. Родословное древо Мухлей начала XIX в.

Первым документально известным на данный момент носителем этой фамилии является не названный по имени „pan Muchla”, в 1661 г. служивший товарищем (так называли рядовых шляхетского происхождения) в

татарской хоругви коронного войска ротмистра Александра Кричинского⁴⁸. В 1675–1676 гг. „*rap Muchla*” (тот же самый или иной представитель этого рода) был товарищем в татарской хоругви коронного войска под командованием Самуэля Корицкого⁴⁹.

Мы тестировали представителей четырёх ветвей рода, происходящих: 1) от Мустафы Богдановича Мухли (Олег Мухля, Минск, Белоруссия), 2) от Газея Богдановича Мухли (Али Мухля, *Ali Muchla*, Гданьск, Польша), 3) от Александра Михайловича (формально Богдановича) Мухли (Эдвард Мухля, *Edward Muchla*, *Edvardas Muchlia*, Тракай, Литва); 4) четвертая ветвь (к которой принадлежит тестируемый Адам Мухля (*Adam Muchla*, Сокулка, Польша) пока прослеживается лишь с конца XIX в. и ещё не присоединена к общему дереву.

Тестирование, сначала на 12, потом на 37, на 67 и на 111 маркёров, подтвердило близкое родство ветвей Мустафы и Газея Богдановичей и достаточно близкое родство с ними четвёртой ветви (Адама Мухли). Третья ветвь, Александра Михайловича Мухли, как и ожидалось, оказалась с остальными в более дальнем родстве, но степень этого родства в генетическом плане трудно точно определить. В любом случае, общий предок всех Мухлей жил относительно недавно, судя по накоплению количества мутаций от предкового гаплотипа - 350–400 лет назад, т.е. в XVII в.

Очень интересно ещё одно обстоятельство. Тесты семьи Вороновичей (два представителя двух ветвей рода, один на 37, другой на 111 маркёров) показало их общее происхождение с родом Мухлей, никак не зафиксированное в официальных родословных (которые у обоих родов доходят только до рубежа XVII в.–XVIII в.⁵⁰). Это был первый случай, когда тестирование

⁴⁸ AGAD ASK, Dział 85. sygn. 88 (mf 4623), k. 235 v, 237v.

⁴⁹ AGAD ASK, Dział 85. sygn. 108 (mf 4643), k. 25v, 27v., 29v, 31v.

⁵⁰ По родословной, первым известным предком Вороновичей был Михаил, хорунжий литовских войск, упоминаемый в 1700–1717 гг. Мы предполагали, что их родоначальником мог быть татарин Ворон, упоминаемый в 1561 г не в королевских владениях, а в числе мелких владельцев земель в имении Ивье (Ошмянский уезд), принадлежавшем магнатской семье Кишков: его потомки, носившие патроним и „дичество” Вороновичей, упоминаются там же в 1597 и 1634 г. Но одновременно с ними известен и некий *Абрагим Сулиманович Ворон*, казак королевской надворной татарской хоругви, который в 1641 г. получил от короля Владислава IV привилей на 1 волоку земли в Камёнке (Каздубовское лесничество, Гродненский повет). Другой *Абрагим Ворона* в 1695 г. упоминается в числе татар, живших в Минске на землях князей Радзивиллов (он держал довольно большой участок, 11 моргов и 72 пренты, т.е. около 8 гектаров) [S. Dumin, *Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego*,

позволило с уверенностью констатировать общее происхождение двух разнофамильных литовско–татарских дворянских родов, не зафиксированное документально. Кроме того, генетическим родственником Мухлей и Вороновичей оказался и С. Байрашевский (из слонимской ветви рода), чья предки уже в XVI в. владели частью имения Соболюньцы в Лидском уезде⁵¹.

Общее происхождение, принадлежность к субкладу R1a1–YР349, а также сравнение данных по семье Мухля с имеющимися базами позволяют уверенно проследить «доисторическую историю» предков этого рода, когда-то живших в Южной Сибири, вероятнее всего, на Алтае, и, очевидно, принадлежавших к так называемым «азиатским скифам». Ветвь Эдуарда Мухли (из ветви Александра Михайловича, которой принадлежал и мой родной дед) удалось изучить более глубоко, благодаря полному Y–хромосомному генотипированию (тест BigY). У Мухлей были выявлены «совпаденцы» не только внутри изучаемой группы, но и за пределами литовско–татарской популяции, в частности, на Алтае, в Киргизии и Казахстане. Кроме того, в США родичем Мухлей оказался некто Будник (Budnik), потомок белорусского крестьянина, жившего в середине XIX в. в Лидском уезде. Его более ранняя родословная неизвестна, но данные тестирования (на 67 маркерах от 3 до 4 различий) не оставляют сомнений в кровном родстве с Мухлями (утрата родовой фамилии может объясняться или внебрачным происхождением, или позднейшим «переименованием» после крещения предка и изменения его социального статуса). При этом можно с большой долей вероятности определить, к какой именно ветви рода он может принадлежать.

На родословной схеме, составленной нашим коллегой Владимиром Волковым (Томск), представлены генетические связи трёх литовско–татарских семей, Мухлей, Вороновичей и Байрашевских, с другими лицами, тестированными в программе FTDNA, среди которых два белоруса. Более

с. 84]. Ещё несколько не названных по имени Вороновичей упоминаются в списках татарских хоругвей коронного войска 1650–1670 х гг. Например, в 1656–1657 гг. пан Воронович на 3 конях служил в хоругви Михала Антоневица [AGAD ASK, dział 85 (Rejestrzy popisowe wojska koronnego), sygn. 76 (mf 4611), k. 56–57, 58, 59, 60–61, 62–63, 64–65, 66, 68, 70–71]. В хоругви ротмистра Юзефа Муравского с января 1657 по март 1660 г. служили „пан Ворон старый” и „пан Ворон молодой”, каждый сам–друг, на 2 конях, с вооружённым слугой [AGAD ASK, dział 85, sygn. 108 (mf 4643), k. 89v, 90v, 91v, 92–92v, k.93–93v, 94, 95, 96, 97, 98, 99].

⁵¹ S. Dumin, *Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 89–90.

удаленными генетическими родственниками являются казахи, южные алтайцы и киргизы. Если общий предок литовско-татарских семей этого субклада жил примерно в XVI веке, то общий их предок с казахами, киргизами и южными алтайцами жил где-то среди «золотых гор» и плоскогорий и синих озёр Алтая более тысячи лет назад (точнее пока определить трудно).

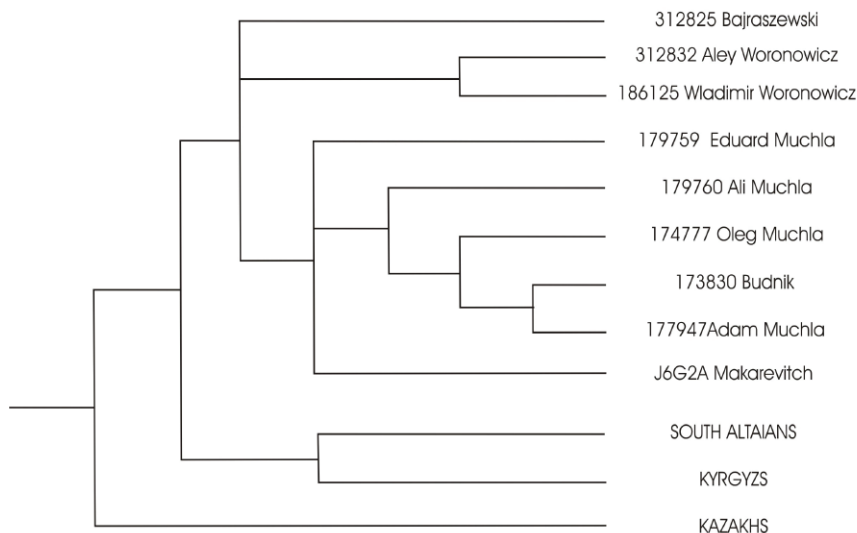

Рис.3. Генетические связи Мухлей, Вороновичей и Байрашевских с другими лицами (составил В. Волков)

Можно поделить и некоторыми другими наблюдениями.

Так, предок Хазбиевичей Муслим–Миколай Хазбиевич, в 1670 г. владелец земли в татарской околице Рейжи в Троцком воеводстве (это крупное татарское поселение существует до наших дней), если верить родословной, был сыном татарского хорунжего князя Давида Мурзы Хазбиевича Юшинского (сына князя Хазбея Айсича, это был патроним)⁵². Но протестированный

⁵² Ibidem, s. 54-55.

Хазбиевич оказался представителем гаплогруппы R1b, а не J2a, как тестированный Юшинский.

Не совпали гаплотипы Радкевича (R1a1) и Раткевича (J2a), формально, очевидно, принадлежащих к одному роду.

Отмечено совпадение гаплотипа родов Мискевичей и уже упоминавшихся Богушевичей (в рамках гаплогруппы G2a3), что может указывать на общее происхождение, пока документально не подтверждённое. Как уже отмечалось, Богушевичи возводят свою генеалогию к одной из ветвей Джучидов, князей Уланов (потомков золотоордынских уланов), а родословная Мискевичей прослеживается с конца XVI в., что не исключает наличие у них чуть раньше общего предка.

Для того, чтобы точнее судить о происхождении каждого рода, необходимо, на наш взгляд, тестирование как минимум двух его представителей, находящихся между собой в как можно более отдалённом родстве. Совпадение данных позволяет сделать уже достаточно надёжный вывод об их общем родоначальнике. В подобных случаях (по семьям Мухлей, Вороновичей, Якубовских, Богушевичей, Ильясевичей, Раецких) мы можем более уверенно делать выводы о генетическом происхождении рода. Но не всегда такие параллельные тесты совпадают. У двух Александровичей, хотя и относящихся к одной гаплогруппе, но не связанных обозримым родством, это может объясняться принадлежностью тестированных к двум разным родам этой фамилии, разного происхождения (что зафиксировано в делах о дворянстве). В другом случае мы можем иметь дело с ошибочной самоидентификацией. Как уже отмечено выше, профессор Джучи Михайлович Туган-Барановский (+ 2015), чья принадлежность к роду подтверждена документально, принадлежал к гаплогруппе G. Другой тестированный, житель Литвы, носивший другую фамилию, но, на основании семейной традиции, претендовавший на прямое происхождение из того же рода (хотя и носит иную фамилию), оказался представителем совсем другой гаплогруппы (R1a1). Впрочем, для окончательного вывода о происхождении рода, в случае несовпадения результатов, необходимо тестирование представителей других ветвей.

Сравнение данных литовско-татарского проекта с другими базами позволяет выявить и генетических потомков литовских татар, утративших традицию такого происхождения. Например, не доказана документально принадлежность к литовским татарам Кенского (Kenski), потомка выходца из Восточной Пруссии. Его родословная прослеживается от предка-христианина, жившего в XVIII в. Тем не менее, исходя из его принадлежности к редкой генетической линии (N1b-A), встречающейся в основном у тюркских народов, можно предположить, что Кенский является потомком известного литовского-татарского рода Кенских (из Кены, одного из старых татарских поселений в Виленском повете).

Анализ полученных гаплотипов позволил В. Волкову сделать предварительный вывод о генетических связях польско-литовских татар с другими популяциями. По его наблюдениям, определенно вырисовываются два компонента, один из которых связан с населением Северного Кавказа и прилегающих территорий, второй - с территориями Южной Сибири, прилегающей к Саяно-Алтаю.

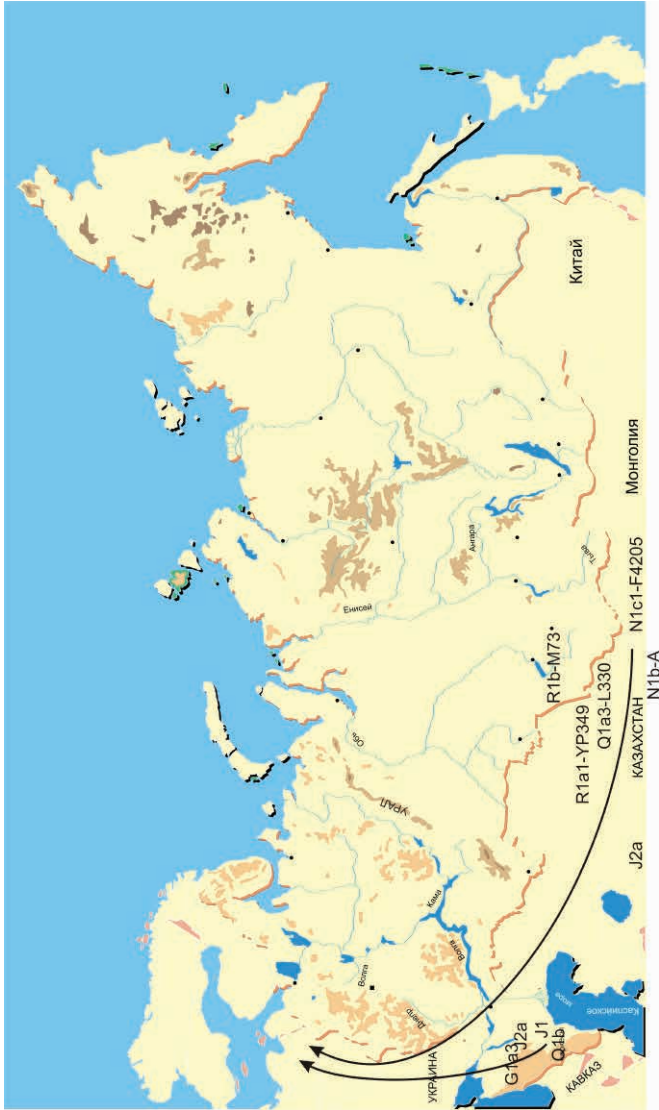

Рис. 4. Направление миграций основных групп генетических предков литовских татар (составил В. Волков)

Итак, констатирует В. Волков, в первую группу входят представители гаплогрупп G1a3, Q1b и часть J2a. Две первые гаплогруппы составляют основную часть генофонда не только народов Северного Кавказа, но доминируют у других кавказских народов. Близкие гаплотипы встречаются у абхазов, чеченцев, ингушей, черкесов, осетин, аварцев, даргинцев и шапсугов.

Во вторую группу входят представители гаплогрупп R1a1 (субклад R1a1-YP349), Q1a3 (субклад Q1a3-L330), N1c1 (субклад N1c1-F4205), N1b, R1b (субклад R1b-M73) и часть представителей гаплогруппы J2a.

Для большей части представителей второй группы было проведено более полное генотипирование и поэтому выявлена их принадлежность к определенным субкладам, что позволяет говорить более уверенно об этногенетических связях с определенными популяциями Южной Сибири и Центральной и Средней Азии.

Одна линия субклада R1a1-YP349 распространена у южных алтайцев, тьяньшанских киргизов, и в меньшей степени у казахов.

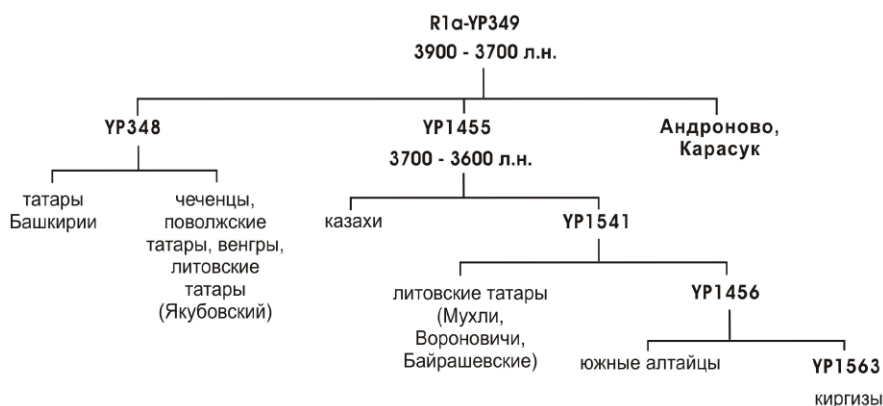

Рис. 5. Филогенетическое древо субклада R1a1-YP349 (составил В. Волков)

Представители другой линии встречаются у поволжских татар и венгров. Изначальное происхождение этих двух линий, несомненно, связано с территориями Южной Сибири и Казахстана. По данным генотипирования древней ДНК к этому субкладу принадлежат носители андроновской и карасукской культур.

Субклад Q1a3-L330 широко представлен в Сибири. Представители этого субклада составляют основу генофонда кетов, значительную часть генофонда селькупов и хантов. Отдельная линия этого субклада представлена у тувинцев, монголов, калмыков, сибирских татар, казахов. К этой же линии принадлежат и литовские татары.

Субклад N1c1-F4205 распространен у монголов, калмыков, бурят и казахов. То же самое можно сказать о той линии гаплогруппы N1b, представленной у литовских татар.

Субклад R1b-M73 со значительной частотой представлен у кумандинцев, телеутов и юго-восточных башкир, а также у казахов (в основном род кыпшак), монголов, киргизов и сибирских татар. Литовские татары принадлежат к линии, которая определяется специфическим значением Y-STR-маркёров (DYS390=22). Эта линия доминирует у бачатских телеутов, живущих на территории Кузнецкой котловины, с меньшей частотой встречается у шорцев, сибирских татар, башкир и поволжских татар. Не вызывает сомнения, что происхождение этой линии связано с территорией Южной Сибири.

Гаплотипы некоторых представителей субклада J2 среди литовских татар сближаются с гаплотипами казахов Старшего и Среднего Жузов.

Чаще всего проявляется связь разных линий этой группы с казахами, что, видимо, указывает на направление миграционного маршрута генетических предков литовских татар.

Не совсем ясно, с какими территориями связано происхождение литовских татар, которые, судя по специфическим значениям Y-STR, принадлежат к субкладу R1b-Z2105. Этот субклад представлен как на Кавказе, так в Башкирии. У башкир этот субклад встречается с довольно высокой частотой.

По мнению В. Волкова, среди литовских татар выделяется ещё одна группа, представленная гаплогруппой R1a1, точнее теми субкладами R1a1, которые встречаются почти исключительно в Европе. Это субклады R1a1-M458 и R1a1-Z280. Эти субклады представлены с высокой частотой у народов Центральной и Восточной Европы (поляки, словаки, чехи, литовцы, латыши, белорусы, украинцы, русские). Представлены эти субклады и у народов Поволжья (эрзя и мокша, марийцы, татары), а также на Северном Кавказе (черкесы).

Часть литовских татар принадлежат к самой восточной линии субклада R1a1-Z280 (часть субклада R1a1-YP951), близкие гаплотипы встречаются среди поволжских татар, ногайцев и казахов, а часть к субкладу R1a1-M458, который, как указано выше, встречается и в Поволжье и на Северном Кавказе. Есть все основания полагать, что литовские татары, принадлежащие к этим субкладам, могут, по большей части, также являться потомками переселенцев из западной части Великой Степи, а не потомками инкорпорированного в состав литовских татар местного населения.

Таким образом, мужской генофонд литовских татар представлен в основном двумя группами. Одна группа связана происхождением с территорией Северного Кавказа или шире Волго–Донского междуречья, а другая с территорией Южной Сибири и Казахстана.

Генетические данные согласуются с данными письменных источников, в том числе родословных, которые среди литовских татар выделяют и потомков выходцев с Кавказа, и потомков тюрко–монгольских племен (уйшинов, найманов, джалаиринов, конгратов и др.), территория проживания которых локализуется в Монголии и, начиная с XIII века, в степях Казахстана.

К сожалению, пока не опубликованы гаплотипы ногайцев и крымских татар, что не позволяет проследить этногенетические связи литовских татар с этими популяциями; Впрочем, происхождение части ногайцев и крымских татар чаще всего также связывается с тюрко–монгольскими племенами Великой степи⁵³.

⁵³ Эти сюжеты, рассмотренные В. Г. Волковым, подробнее изложены в нашей статье: С. В. Думин, В. Г. Волков, Ж. М. Сабитов,

Работа продолжается. За время подготовки этой статьи получены, хотя ещё не обработаны, тесты представителей ещё 8 родов. Но существует немало проблем, и не последней из них остаётся негативное или скептическое отношение некоторых литовских татар к самой идее генетического тестирования. Будем надеяться, что публикация первых результатов исследований привлечёт к литовско-татарскому проекту новых участников.

Благодаря генетике мы открываем историю предков, не отражённую в исторических документах, и можем теперь проследить наши корни в прошлых веках и тысячелетиях. Для этого и был разработан проект, первые результаты которого представлены в данной статье. Как уже было сказано, наша задача - создание максимально представительной базы данных, которая должна охватить все существующие литовско-татарские роды. Уже протестирована примерно пятая часть, это немало, но сколько ещё предстоит сделать!

ПРИЛОЖЕНИЕ:

Участники литовско-татарского генетического проекта

Nazwisko	Haplogrupa podstawowa	Linia (branch)	Numer w projekcie FTDNA	Test (liczba markerów)
Achmatowicz (Polska)	N		144639	37
Aleksandrowicz Alij (Wilno)	R1a1	R-M512	177948	37
Aleksandrowicz Iwan (Iwje)	R1a1	R-M198	230319	12
Assanowicz Stefan (Warszawa)	J2	J-M172	209612	37
Bajraszewski Sulejman (Słonim)	R1a1	R-M173	312825	37
Bielak (Wołyń)	R1a1	R-CTS11962	368373	67
Bohuszewicz Oleg (Lachowicze)	G	G-M201	288733	37
Bohuszewicz Dimitri (Lachowicze)	G	G-M201	312836	12
Chalembek Ali (Orda)	R1a1	R-M512	312827	12
Chazbijewicz Selim (Orda - Polska)	R1b	R-M73	186122	67
Gembicki Aleksander (Iwje)	R1a1	R-M198	232181	37
Iljasiewicz Aleksander (Iwje)	R1a1	R-M512	230332	12
Iljasiewicz Konstanty (Ambrosowicze)	R1a1	R-M73	312824	37

Jakubauskas Adas (Pagiriai)	R1a1	R-Z93	177949	67
Jakubowski Aleksander (Uzda)	R1a1	R-M512	288727	12
Juszynski Lew (Kr. Polskie - Moskwa)	J2	J-M172	174780	67
Kenski (Prusy)	N1b		N42532	37
Konarski Aleksander (Mińsk)	R1b	R1b-Z2105?	371904	12
Krynicky Aleksander (Grodno)	R1a1	R-M512	312821	12
Lebiedź Jakub (Mińsk)	Q	Q-M242	312822	12
Masłowski Yuri (Grodno)	J2	J-M172 - J-S15439	222496	67
Melech Aleksander (Litwa)	R1b	R-M269	222486	12
Milkamanowicz Stefan-Mustafa (Sorok Tatary)	J2	J-L192	312831	12
Miskiewicz Siergej (Kleck - Mińsk)	G	G-M201	288732	37
Mucharski Dawid	R1a1	R-Z280	186195	111
Mucha Aleksander (Mińsk)	J2	J-M172	312830	37
Muchla Adam (Sokółka)	R1a1	R-M512	177947	111
Muchla Ali (Gdańsk)	R1a1	R-M512	179760	111
Muchla Edward (Troki)	R1a1	R-YP1542	179759	111, Big-Y
Muchla Oleg (Mińsk)	R1a1	R-M512	174777	111
Murzicz Bekir (Lachowicze)	Q	Q-M242	312833	12
Radkiewicz Konstanty	R1a1	R-M512	222489	12

Rafałowicz Aleksander (Iwje)	R1a1	R-M198	230324	12
Rajecki (Rajeckas) Romualdas (z Trok)	Q	Q-M143	288724	67
Rajecki (Rajeckas) Vilius (Litwa)	Q	Q-M242	368093	12
Ratkiewicz Dimitry	J1	J-M267	230322	12
Ryzwanowicz Boris (Iwje)	R1b	R-M269	230316	12
Safarewicz Matwiej (Iwje)	J2	J-M172	230333	12
Smajkiewicz Oleg (Nowogródek)	J2	J-M172	312835	12
Smolski Aleksiej (Nowogródek)	N1c	N-M232	312826	12
Sobolewski Aleksander (Iwanowo)	???		371900	12
Szabanowicz Artur (Iwje)	J2	J-M172	230325	12
Szczucki Aleksander (Mińsk)	Q	Q-M242	312834	12
Szchidewicz Etienne (Slonim - Mińsk)	Q	Q-M242	288728	12
Tuhan-Baranowski Dżuczi (Wołgograd)	G	G-M201	312819	12
“Tuhan-Baranowski” Juozas (Litwa)	R1a1	R-M73	288729	12
Woronowicz Alej (Kleck - Mińsk)	R1a1	R-M512	312832	111
Woronowicz Władimir(Mińsk)	R1a1	R-M512	187125	37

w opracowaniu

Abrahimowicz Ramazan (Iwanowo)	370481	
Biciutko Iosif (Mińsk)		
Bohdanowicz Romuald (Mińsk)	312818	37
Bohdanowicz Grzegorz Dżemil (Lachowicze - Warszawa)	371905	
Kazakiewicz Mustafa (Iwanowo)	371899	
Korycki Borys (Orda)	371898	
Mucha Mariusz (z Bohonik)	371906	
Talkowski Bronisław (Kruszyniany)	371911	

Подписи к иллюстрациям:

Рис.1. Литовские татары в Минске. Фото нач. XX в. из собрания семьи Смольских.

Рис.2. Родословное древо Мухлей начала XIX в.

Рис. 3. Генетические связи Мухлей, Вороновичей и Байрашевских с другими лицами (составил В. Волков)

Рис. 4. Направление миграций основных групп генетических предков литовских татар (составил В. Волков)

Рис. 5. Филогенетическое древо субклада R1a1–YР349 (составил В. Волков)

Abstract:**Ethnogenetic roots of Lithuanian Tatars****Keywords:** Lithuanian Tatars, Tatar nobility, genetic groups, genetic relations

The article presents the results of genetic studies on representatives of descendants of Tatar settlers, the so-called nobility of Hospodar Tatars, who settled in the Grand Duchy of Lithuania in the 14th century. The data collected have allowed for more accurate knowledge about ancestral relationships of over 200 Tatar lineages. This, in turn, have made it possible to examine the process of formation of the group, consisting of many different uluses from the Horde. During the study, genetic groups were extracted and then verified on the basis of historical sources. Genetic ties of Lithuanian Tatars with other groups of Turkic peoples have also been revealed. In the genotype of Lithuanian Tatars we can distinguish two groups, the first one is linked to the territory of Southern Siberia and Kazakhstan – and the second one – to the territory of the North Caucasus.

ISBN 978-83-944733-0-3

9 788394 473303